

T.C.
İSTANBUL SABAHATTİN ZAİM ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANA BİLİM
DALI
SİYASET BİLİMİ VE ULUSLARARASI İLİŞKİLER BİLİM DALI

EMANULLAH HAN DÖNEMİ AFGANİSTAN
MODERNLEŞMESİ VE DİN-SİYASET İLİŞKİSİ

DOKTORA TEZİ

Muhammed RAHİMİ

İstanbul
Mart-2023

T.C
İSTANBUL SABAHATTİN ZAİM ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE ULUSLARARASI İLİŞİKLER ANABİLİM
DALI
SİYASET BİLİMİ VE ULUSLARARASI İLİŞİKLER BİLİM DALI

EMANULLAH HAN DÖNEMİ AFGANİSTAN
MODERNLEŞMESİ VE DİN-SİYASET İLİŞKİSİ

DOKTORA TEZİ

Muhammed RAHİMİ

Tez Danışmanı

Prof. Dr. Şenol DURGUN

İstanbul

Mart-2023

TEZ ONAYI

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Müdürlüğüne,

Bu çalışma, jürimiz tarafından Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bilim Dalında DOKTORA TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Danışman Prof. Dr. Şenol DURGUN

Üye Prof. Dr. Ömer ÇAHA

Üye Doç. Dr. Erhan İÇENER

Üye Dr. Öğr. Üyesi Ömer TAŞGETİREN

Üye Dr. Öğr. Üyesi Feyzullah YILMAZ

Onay

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylıyorum.

.....

Doç. Dr. Erhan İÇENER
Enstitü Müdürü

BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ

Doktora tezi olarak hazırladığım “**Emanullah Han Dönemi Afganistan Modernleşmesi ve Din-Siyaset İlişkisi**” adlı çalışmanın öneri aşamasından sonuçlandığı aşamaya kadar geçen süreçte bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle uyduğumu, tez içindeki tüm bilgileri bilimsel ahlak ve gelenek çerçevesinde elde ettiğimi, tez yazım kurallarına uygun olarak hazırladığımı, bu çalışmamda doğrudan veya dolaylı olarak yaptığım her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu beyan ederim.

Muhammed RAHİMİ

ÖN SÖZ

Bu çalışma, Afganistan siyasi tarihinin önemli bir dönemini kapsayan Emanullah Han Dönemi (1919-1929) modernleşme ve din-siyaset ilişkisini konu edinmektedir. Batı’da ortaya çıkan, İslam dünyası ve dünyanın her köşesine intikal eden modernitenin, Afganistan özelinde ele alınması önem arz etmektedir. Modernite, son iki asırdır İslam dünyasının geneli açısından önemli bir meydan okuma olarak varlığını devam ettirmektedir. Söz konusu bu durum Osmanlı başta olmak üzere Afganistan, İran ve Mısır gibi erken dönem modernleşme sürecini yaşamış olan ülkelerin siyasi tarihleri açısından hassas ve belirleyici sonuçlar doğurmuştur.

Bu çalışma, somut olarak 1850’lere kadar geri götürebileceğimiz Afgan modernleşme sürecini anlamak açısından ehemmiyetli bir çalışmadır. Birinci Dünya Savaşı’nın hemen ardından 1919’da iktidara gelen ve İngilizler ile istiklal savaşı için “cihat” çağırısı yapan Emanullah Han, istiklal savaşından galip çıkınca Afganistan ve İslam dünyasının genelinde karizmatik bir lider olarak ortaya çıkmıştır. İstiklal savaşından hemen sonra Afganistan’ı modern bir ulus devlet haline dönüştürmek için hızlı modernleşme reformları ortaya koymuştur.

Muasır Afganistan siyasi tarihinde belirleyici bir role sahip olan Emanullah Han Dönemi gerek modern Afgan ulus devleti gerek ülkedeki din-siyaset, din-devlet ilişkisinin yeniden tanımlanması açısından önem arz etmektedir. Ülkede modernleşme konusunda günümüze dek birer referans noktası olarak gösterilen Emanullah Han Dönemi reformları ve bu sürecin sonuçları, Afganistan’ın siyasi ve kültür tarihi bakımından eşsiz bir dönemi temsil etmektedir. Nitekim Emanullah Han tarafından uygulanan “hızlı modernleşme” yaklaşımı ve sonuçları günümüzün Afganistan’ını anlama açısından da önem taşımaktadır.

Bu tez çalışmasının her aşamasında beni destekleyen değerli tez danışmanım Prof. Dr. Şenol DURGUN’a, tez izleme komitesi üyeleri Prof. Dr. Ömer ÇAHA’ya ve Dr. Öğr. Üyesi Ömer TAŞGETİREN’e gönülden teşekkürlerimi arz ederim.

Muhammed RAHİMİ

ÖZET
EMANULLAH HAN DÖNEMİ AFGANİSTAN
MODERNLEŞMESİ VE DİN-SİYASET İLİŞKİSİ

Muhammed RAHİMİ

Doktora, Siyaset Bilim ve Uluslararası İlişkiler

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Şenol DURGUN

Mart, 2023- 223 + xiii sayfa

Bu tez çalışmasının konusu ve amacı Afganistan'ın siyasi ve kültür tarihinde önemli bir dönemi teşkil eden Emanullah Han Dönemi'nin (1919-1929) modernleşme tecrübesini ve din-siyaset ilişkisini incelemektir. Nitel veri toplama yöntemlerinden biri olan doküman incelemesi yönteminden faydalanılarak yapılan bu çalışmada, tarihi bir dönemi incelemesi nedeniyle özellikle bölgede konuşulan dillerde yazılmış olan kaynaklar ve birincil kaynaklar kullanılmaya gayret edilmiştir. 18. yüzyılda meydana gelen Fransız Devrimi, sanayi ve endüstri alanındaki gelişmeler ve bunların beraberinde getirdiği büyük sosyokültürel sonuçları olan değişimler neticesinde Batı'da ortaya çıkan modernite yine büyük ölçüde sömürgeci Batılı devletlerin eliyle Batı dışı toplumlarda yayılma fırsatı bulmuştur. İslam ülkelerinin genelinde askeri alanda kendini gösteren modernleşme daha sonra farklı alanlarda tezahür etmiştir. Nitekim Afganistan'da da 19. yüzyıldan itibaren askeri alanda yapılan yeniliklerle başlayan modernleşme faaliyetleri 20. yüzyılın başından itibaren hız kazanmıştır. Modernleşme fikri, İslam dünyasındaki muasır düşünce hareketlerinden etkilenen ve kendilerine “Genç Afganlar” denilen reformist bir kesimin öncülüğünde yürütülmüştür. Kendisi Meşrutiyet Hareketi'nin içinden gelen Emanullah Han, 1919 yılında Afganistan tahtına geçtikten sonra İngilizlere karşı başlatmış olduğu bağımsızlık mücadelesini kazanarak Afganistan'ı İngilizlerin himayesinden kurtarmıştır. Bu zaferden sonra Mahmut Tarzi başta olmak üzere Panislamcı görüşü savunan Afgan, Türk ve Hintli aydınların desteğiyle ülkede *hızlı modernleşme* faaliyetlerini hayata geçiren Emanullah Han, kısa sürede geleneksel ve dini odakların direnciyle karşılaşmıştır. Din-siyaset ve din-devlet ilişkileri açısından da önemli bir

dönemi teşkil eden Emanullah Han Dönemi, sonuçları itibarıyla Afganistan modernleşmesinin dönüm noktası olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Afganistan, Modernleşme, Afganistan Modernleşmesi, Şah Emanullah Han, Din-Siyaset İlişkisi.

ABSTRACT
**THE MODERNISATION of AFGHANISTAN and RELIGION-
POLITICS RELATION in AMANULLAH KHAN ERA**

Muhammed RAHIMI

Ph.D. Political Science and International Relations

Thesis Advisor: Prof. Dr. Şenol DURGUN

March-2023- 223 + xiii Pages

The subject and purpose of this work is to examine the modernization experience and religion-politics relationship of the Amanullah Khan period (1919-1929), which constitutes an important period in the political and cultural history of Afghanistan. This study is made by using the document analysis method, which is one of the qualitative data collection methods and primary sources be used due to examination of a historical period. The modernity that emerged in the West in the 18th century as a result of the French revolution, the developments in the field of industry, and the changes with great socio-cultural consequences, again found the opportunity to spread in non-Western societies largely by the colonial Western states. The modernization, which initiated itself in the military field throughout the Islamic countries, later manifested in different fields. Therefore, modernization activities in Afghanistan started with modernisation in the military field in the 19th century and gained momentum from the beginning of the 20th century. The idea of modernization in Afghanistan was carried out under the leadership of a reformist group called “Young Afghans” who were influenced by the intellectual movements in the Islamic world. Amanullah Khan, who came from the Constitutional Movement, started a campaign against the British after becoming the king and saving Afghanistan from the protection of the British. After his victory, Amanullah Khan implemented rapid modernization activities in the country with the support of Afghan, Turkish and Indian intellectuals, especially Mahmut Tarzi, who defended the Pan-Islamist view but soon encountered the resistance of traditional and religious centres. Therefore, Amanullah Khan Period, which also constitutes an important period in terms of religion-politics and religion-state relations, in terms of

its results, has been the turning point of the modernization of Afghanistan in terms of its results.

Keywords: Afghanistan, Modernisation, Modernisation of Afghanistan, Amanullah Khan, Religion-Politics Relations.

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAYI	i
BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ	ii
ÖN SÖZ	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT	vi
RESİM LİSTESİ	xii
TABLolar LİSTESİ	xiii
KISALTMALAR	xiii

BİRİNCİ BÖLÜM

GİRİŞ	1
1.1. Tezin Konusu ve Sorunsalı	3
1.2. Tez Konusunun Önemi ve Özgün Değeri	6
1.3. Tezin Araştırma Yöntemi	10
1.4. Tezin Düzeni ve Tasarımı	11

İKİNCİ BÖLÜM

KAVRAMSAL BİR TARTIŞMA: GENEL HATLARIYLA MODERNLEŞME ve DİN-SİYASET İLİŞKİSİ	13
2.1. Köken, Kavram, Teori ve Uygulama	13
2.1.1. Modernite	13
2.1.2. Modernizm	16
2.1.3. Modernleşme	17
2.1.4. Modernleşme ve Batı	22
2.1.5. Modernin Ötekisi Olarak Gelenek	24
2.1.6. Sekülerleşme	27
2.2. Batı Dışı Toplumlarda Modernleşme	30
2.2.1. İslam Dünyası ve Modernleşme	32
2.2.2. Osmanlı-Türk Modernleşmesi	36

2.2.3. Mısır Modernleşmesi.....	39
2.2.4. Tunus Modernleşmesi	43
2.2.5. İran Modernleşmesi	47
2.3.Modernleşme Bağlamında Din ve Siyaset	49
2.3.1.Din ve Siyaset Kavramı.....	49
2.3.2. İslam Geleneğinde Din ve Siyaset	51
2.3.3. Din-Siyaset İlişkisinde Modernleştirici bir Siyaset Olarak İslamcılık	52
2.4. Metodolojik Bir Değerlendirme ve Eleştirel bir Bakış	57

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

EMANULLAH HAN ÖNCESİ AFGANİSTAN'DA TEDRİCİ MODERNLEŞME DENEYEMİ VE DİN-SİYASET İLİŞKİLERİ.....	64
3.1.Afganistan ve Modern Tarihinin Başlangıcı	67
3.2.Afganistan'da Modernleşme Adımları:.....	73
3.2.1.Ahmed Şah Dürrânî ve Afganistan'da Milli Devletin İnşâ Süreci.....	73
3.2.2. Abdurrahman Han Öncesi Dönem ve Merkezileştirme Çabaları.....	81
3.2.3.Abdurrahman Han ve Modern Afgan Devletinin Doğuşu (1880-1901)	88
3.2.4. Emir Abdurrahman Han Dönemi'nde Gerçekleşen İslahatlar	96
3.2.5. Meşrutiyet'e Doğru Giden Yolda Emir Habibullah Han Dönemi (1901- 1919).....	101
3.2.6.Birinci ve İkinci Meşrutiyet Dönemleri (1905-1919)	106
3.3. Emanullah Han Öncesi Afganistan'da Din-Siyaset İlişkileri ve İslam'ın Kurumsallaşma Süreci	119
3.3.1. Din-Siyaset İlişkilerinde Yeni Dönem (1880-1901).....	122
3.3.2. Panislamist Politikaların Başlangıcı.....	127

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

EMANULLAH HAN DEVRİ (1919-1929): HIZLI MODERNLEŞME	130
4.1.Siyasi, İdari ve Anayasal Modernleşme Çabaları	133
4.2.Afgan Ulus Kimliğinin İnşası	138

4.3. Eğitim, Hukuk Alanında Modernleşme ve Nizamnameler	142
4.4. Toplumsal Alanda Modernleşme ve Kadın Meselesi	147
4.5.Emanullah Han'ın Yurt Dışı Ziyaretleri ve Sonrası.....	150
4.6. Modernleşme Politikalarına Tepkiler ve Ayaklanmalar	154

BEŞİNCİ BÖLÜM

EMANULLAH HAN DÖNEMİ DİN-SİYASET İLİŞKİSİ	161
5.1.Bağımsızlık Savaşı ve Din-Siyaset İttifakı	163
5.2.Siyasette Din Etkisi: Halifelik ve Panislamizm	167
5.3.Modernleşme ve Din-Siyaset İlişkisinde Değişen Paradigmalar	173
5.4.Din Hürriyeti Meselesi.....	180
5.5.Modernleşmede Israr ve Geleneksel Ulemanın Zaferi.....	181
SONUÇ VE DEĞERLENDİRME	189
KAYNAKÇA	205
EKLER.....	218
ÖZGEÇMİŞ.....	223

RESİM LİSTESİ

Şekil 3.1: Tarihi Cam Anıtı (Minaret of Jam).....	67
Şekil 3.2: Universal History: Ancient and Modern İsimli Eser	70
Şekil 3.3: Celalabat Şehrine Bağlı Torham Sınırında Bulunan Müzede Asılmış Olan Demir Levha	96
Şekil 4.1: Emanullah Han, Afgan Ordunun Güçlendirmesi İçin Özellikle Türkiye’den Gelen Osmanlı Bahriye Kökenli Olan Cemal Paşa ve Arkadaşları	131
Şekil 4.2: 1928 Yılında Afganistan, Hindistan Sınırında Çekilen ve Üzerinde “Bu Sınırdan Afgan Topraklarına Geçmek Yasaktır” Yazan Tablo	139
Şekil 4.3: Hicri 1307 Yılında Emanullah Tarafından Türkiye’ye Gönderilen Kız Öğrenciler.....	144
Şekil 4.4:Ankara Ziyaret Sırasında Kırالیçe Süreyya, Emanullah Han ve Atatürk, Diğer Devlet Erkânıyla Beraber	153
Şekil 6.1: Kabil’de Belediyenin İlan Panosuna Asılan Bu Resimde Emanullah Han, Dönemin Cumhurbaşkanı Eşref Gani’nin Resimleri ve “Tamamlanmamış Faslı Tamamlayacağız.” İfadesi Yer Almaktadır.....	202

TABLolar LİSTESİ

Tablo 3.1: Emir Abdurrahman Döneminde Afganistan'daki Din-Siyaset Hiyerarşisini gösteren Tablo.....	125
---	-----

KISALTMALAR

A.g.e. : Adı Geçen Eser

Bkz. : Bakınız

b.y. : Basım Yok

C. : Cilt

der. : Derleyen

DİA. : Diyanet İslam Ansiklopedisi

ö. : Ölümü

S : Sayı

Ter. : Tercüme

vb. : Ve benzeri

y.y. : Basım yeri yok

BİRİNCİ BÖLÜM

GİRİŞ

Modernleşme, son iki asırdır dünya çapında hızla yayılan ve farklı toplulukların yüzleştiği sosyokültürel ve iktisadi alanlarda önemli değişimlere yol açan bir olgudur. Batı toplumlarının kendine has toplumsal yapısından ortaya çıkan modernleşme vakası, hızlı bir şekilde Müslüman toplumlar başta olmak üzere dünyanın dört bir yanına yayılmıştır. Gerek coğrafi gerek tarihi ve siyasi olarak Batı'ya yakın olması sebebiyle Osmanlı İmparatorluğu, modernleşme dalgasını hisseden ilk Müslüman devleti olmuştur. Tarihte benzeri az görülen böylesine kapsamlı bir değişim dalgası, kısa sürede Osmanlı topraklarının tamamı başta olmak üzere Afganistan, İran ve İslam dünyasının geneline sirayet etmiştir.

Modernleşme bir taraftan bir düşünce hareketi olarak İslam toplumlarında yayılırken diğer taraftan Batılı sömürgeci devletlerin sömürge faaliyetleri sonucunda da yayılma imkânı bulmuştur. Nitekim Osmanlı başta olmak üzere Müslüman toplumların birçoğu modern Batı ordularına karşı mücadele edebilmek için düzenli ordulara ve modern silahlara ihtiyaç duyulduğunu anlayıp ilk modernleşme adımlarını da askeri alanda yapmışlardır. Ancak askeri alanda yapılan modernleşme faaliyetlerini siyasi, idari, sosyal ve kültürel alanda yapılan modernleşme reformları takip etmiştir.¹ Nitekim bu çalışmanın ana konusu olan Afganistan da bu anlamda müstesna olmayıp ilk modernleşme adımlarına askeriyeden başlamıştır.

Uzun bir siyasi ve kültürel geçmişe sahip olan Afganistan 1747'de İslam coğrafyasında varlığını devam ettiren üç büyük Müslüman imparatorluğundan ikisinin yıkılışı sırasında yeni bir bölgesel güç olarak ortaya çıkmıştır. 19. yüzyılda İngilizlerin sömürgesi altında bulunan Hindistan ve Rusya'nın işgali altına giren Orta Asya'nın kesiştiği noktada bulunan Afganistan, her iki sömürgeci gücün hem maddi hem de psikolojik baskısı altında kalmıştır. Dünya siyasi tarihi literatüründe "The Great Game" (Büyük Oyun) olarak anılan İngiliz ve Rusya'nın bölge üzerindeki rekabeti,

¹ İsmail Kara, *Din ile Modernleşme Arasında: Çağdaş Türk Düşüncesinin Meseleleri*, (İstanbul: Dergâh Yay, 2014), 29.

Afganistan toprakları üzerinde karmaşık ve çok boyutlu siyasi ve askeri çekişmelere sebep olmuştur. Bu iki büyük gücün baskılarıyla mücadele etmek zorunda kalan Afganlar, ilk modernleşme faaliyetlerine askeri alanda başlamışlardır. Nitekim Afgan yönetimleri güçlü düşmanları karşısında tutunabilmek için yenileşmeyi bir “zaruret” olarak görüp modern ve güçlü bir orduya sahip olmaya çabalamıştır. Bununla beraber özellikle I. ve II. Afgan-İngiliz Savaşı sırasında Afganların, İngilizlerin sahip olduğu imkânları yakından müşahede etmeleri, onları yenileşmeye yönelten diğer bir unsur olmuştur.²

Tüm bunlar olurken 20. yüzyılın başlarında İslam dünyasında ortaya çıkan fikir hareketlerinden etkilenen Afgan aydın ve uleması Afganistan modernleşmesinin fikri altyapısını kurmaya başlamıştır. Genç Afganlar ve Siracü'l-Ahbar Derneği gibi isimler altında toplanan modernleşme yanlısı kişi ve gruplar Afgan modernleşmesinin şekillenmesine büyük katkı sağlamışlardır. Kendisi de Genç Afganlar içerisinde gelen Emanullah Han tahta geçtikten sonra, daha önce tasarladığı modernleşme faaliyetlerini hayata geçirmeye çalışmıştır. Ancak Emanullah Han, modern bir Afgan devletinin kurulması için önce İngilizlerin himayesinden kurtulması gerektiğine inandığı için İngilizlere karşı istiklal savaşı başlatmıştır. İstiklal savaşını kazanan Emanullah Han hem Afgan halkının hem de bölge Müslümanlarının nezdinde karizmatik bir lider olarak şöhret bulmuştur. Halkın desteğini önemli ölçüde kazanan Şah, kısa süre içerisinde toplumun her alanını kapsayan geniş ölçekli modernleşme reformları ortaya koymuştur. Ancak bu reformlar özellikle kırsal alanda halk üzerinde nüfuz sahibi olan kabile şefleri ve mollalar tarafından tepkiyle karşılanmıştır. Bu tepkiler 1924 yılında küçük boyutlu isyanlara dönüşmüş ve Şah Emanullah 1924'te modernleşmeye dair bazı hususlarda geri adım atmak durumunda kalmıştır.³

²Muhammed İbrahim Atai, *De Afganistan Pa Muasır Tarih Yava Landa Katana*, (Afganistan Tarihine Kısa Bir Bakış), (Peşaver: Mayvand Yayınevi, 2011), 54-57.

³ Senzil Nawid, “The Khost Rebellion, The Reaction of Afgan Clerical and Tribal Forces to Social Change”, *Review of the Department of Asian Studies and the Department of Studies and Research on Africa and Arab Countries*, (C. 56, S. 3 (1996), 314-200), 314.

Yerel bazda etkin olan küçük çaplı isyanlardan en önemlisi Host İsyanı⁴ olmuştur. Host İsyanı'yla Şah Emanullah'a karşı ittifak yapan kabile şefleri ve mollalar Şah'ın modern bir Afganistan meydana getirmek için tasarladığı reformların hayata geçirilmesinin önündeki en büyük engel olmuşlardır. Kendisi aynı dönemde yaşadığı Mustafa Kemal Paşa ve Şah Rıza'dan farklı olarak bir asker değil, saltanat ailesine mensup bir şehzade olarak tahta çıkan Emanullah Han, yaptığı reformlar için halkı ikna etme yoluna gitmiştir. Nitekim bu "ikna" vasfı, Emanullah Han Dönemi Afganistan modernleşmesini radikal modernleşme modelinden ayıracak önemli özelliklerden biri olmuştur. Ancak bu ikna çabaları çoğunluğu kırsalda, kabile yapısı içerisinde yaşayan halk üzerinde etkili olmamıştır. 1928 yılında Avrupa ülkeleri ve Türkiye'ye yaptığı yurt dışı gezisi sırasında edindiği izlenimler Emanullah Han'ı modernleşme konusunda daha da istekli hale getirmiştir. Danışmanlarının uyarılarını dikkate almadan kısa süre içerisinde uygulamaya koyduğu reformlar halkın isyanına sebep olmuş ve Emanullah Han Kandahar başta olmak üzere ülkenin büyük bir kısmının ısrarına rağmen savaşmak yerine ülkeyi terk etmeyi tercih etmiştir. 1929 yılında ülkeyi terk etmesiyle uygulamaya konulan reformların bir kısmı sonraki hükümdarlar tarafından kaldırılmış ise de Emanullah Han ve hareketi günümüze dek modernleşme alanında bir referans mahiyetinde olmaya devam etmektedir.

1.1. Tezin Konusu ve Sorunsalı

Bu çalışma son bir asırdır modernleşme ve gelenek arasında yolunu bulmaya çabalayan Afganistan'ın Emanullah Han Dönemi (1919-29) modernleşmesi ve din-siyaset ilişkisini konu edinmektedir.

Afganistan, sahip olduğu coğrafya ve geçirdiği tarihi sürecin bir neticesi olarak kabile bağları güçlü, farklı ırk, dil ve mezhebe bağlı halklardan oluşmaktadır. Çoğunluğu kırsalda yaşayan halk, merkezi idareden ziyade bağlı olduğu yerli güç ve prensiplere itaat etmekteydi. 18. yüzyılın sonuna dek Kabile reisleri savaş zamanında askeri destek vermek ve belirli miktarda vergi ödemek dışında merkezden bağımsız hareket etmiştir. Bu güçlü kabile yapısı modern bir ulus meydana getirmek isteyen Afgan liderlerinin önündeki büyük engellerden birisi olmuştur. Nitekim modern ulus devletinin temel

⁴ Host Afganistan'ın Güneydoğusunda yer alan bir şehirdir. Molla Abdullah ve arkadaşları Host vilayetinden Emanullah Han'a karşı isyan başlatmış ve bu isyana Host isyanı isim verilmiştir. Geniş bilgi için bkz: لاپوڅي) په افغانستان کې د انگریزانو د پټو اطلاعاتو ادارې، اس، آی، اس: اور مزدور اجنټان، <https://rohi.af/news/37268>, [01.09.2022].

taşlarından sayılan homojen bir toplumsal yapı, Afganistan için ulaşılması güç bir hedef sayılmaktaydı.

Modernleşme öncesi dönemde kabile yapısı, farklı ırk ve kültürler, Afganistan için bir iç çatışmaya sebep olmamıştır. Ancak modern Afganistan'ın ortaya çıktığı 18. yüzyıldan itibaren bu kabile yapısı merkezi bir devletin kurulmasının önündeki en büyük engel olmuştur. Çoğunluğu kırsalda yaşayan halk tarım ve hayvancılıkla uğraştığından merkezi idareye muhtaç olmadan varlığını sürdürüyor; devlete vergi vermek, askerlik yapmak ve devletin koymuş olduğu kanun ve yasalara uymak gibi hususlara alışmakta zorluk çekiyordu. Bu durum ise modern bir Afganistan meydana getirmek isteyen hükümdarları zorlamaktaydı. Demir Emir lakabıyla bilinen Abdurrahman Han Dönemine (1880-1901) kadar Afganistan, kabile yapısını büyük oranda korumuştur.⁵ Ancak, kabile yapısını modern ulus devlete tehdit olarak gören Emir Abdurrahman, kabile reisleri üzerinde baskı kurarak merkezi yönetime itaat etmelerini sağlamıştır. Modern Afganistan'ın kurucusu sayılan Emir Abdurrahman özellikle merkezden uzak sınır bölgelerinde bulunan kabile ve kabile reislerini, Şah ailesi mensuplarını ve toplumda nüfuz sahibi kişileri kontrol altına alarak merkezi idarenin güçlenmesini sağlamıştır. Emir Abdurrahman'ın ortaya koyduğu reformlar Afganistan'ın 20. yüzyıla güçlü bir devlet olarak girmesini hedeflemiştir.

Emir Abdurrahman sonrası tahta geçen Emir Habibullah Han, babası kadar güçlü bir profil çizememiş ve bu durum merkezi idareye de yansımıştır. 1919 yılında bir suikast sonucu öldürülen Şah Habibullah'ın yerine tahta geçen Emanullah Han ise bir taraftan İngilizlerle savaşarak ülkesinin bağımsızlığını kazanmaya çalışırken diğer taraftan güçlü ve modern bir ulus devleti meydana getirmeye çalışmıştır. Emanullah Han, Afganistan'ın kabile yapısıyla mücadele ederken kabile yapısının temel dinamiklerinden olan ve dini kesimi temsil eden mollalar da bu sürecin önemli aktörlerinden olmuşlardır.

Mollalar, geleneksel İslami eğitim alan ve kabile yapısı içerisinde varlığını devam ettiren dini liderlerden oluşmaktaydı. Afganistan'daki mollalar, çoğunluğu kırsalda yaşayan halkın dini açıdan tek kaynağını oluşturmaktaydı. Merkezi hükümetin zayıf

⁵ Amin Tarzi, "Islam, Shari'a, and State Building under 'Abd al-Rahman Khan", *Afghanistan Islam, From Conversion to the Taliban*, Der. Nile Green, (University of California Press, California: 2007), 129-133.

olması, mollaları denetleyen dini bir otoritenin yokluğu onların kabile yapısı içerisinde varlıklarının devam etmesine sebep olmuştur. Ayrıca kabile reisleri ile mollalar arasındaki ilişki Afgan modernleşme tarihi açısından önemli bir sorunsalı temsil etmektedir. İlk defa Emir Abdurrahman Han zamanında kabile reisleri ile mollaların kurmuş olduğu bu güçlü ilişki kırılmaya çalışılmış ve kısmen de başarılı olunmuştur. Ancak hem kabile reisleri hem mollalar, merkezîyetçi politikaları ve ulus devlet yapısını kendi varlıklarına bir tehdit olarak görmüşlerdir. Özellikle her alanda modernleşme faaliyetlerinin hayata geçirildiği Emanullah Han Dönemi boyunca kabile reislerinin ve mollaların ilişkisi daha açık bir şekilde görülmektedir. Bu ilişki Afganistan bağlamında din-siyaset ilişkisinin incelenmesi açısından da önemli bir örneği ortaya çıkarmaktadır.

Bu çalışmanın bir sorunsalını da 20. yüzyılın başlarında ilerleme kaydeden Afgan modernleşmesinin fikri arka planı oluşturmaktadır. Nitekim modernleşme, İslam dünyasında yeni düşünce hareketlerinin ortaya çıkmasını sağlayan unsurlardan biri haline gelmiştir. Bunlar arasında İslamcılık düşüncesi önemli bir yer tutmaktadır. 20. yüzyılın başlarında büyük ilerleme kaydeden Afgan modernleşmesinin de arka planında İslamcılık ve Panislamcı düşünce ön plana çıkmaktadır. Osmanlı'daki fikri akımlardan önemli ölçüde etkilenen ve Jön Türkleri örnek olarak kabul eden Genç Afganlar, Afganistan'ın kalbi sayılan başkent Kabil'de gerçek anlamda ilk modernleşme hareketini başlatan grup olmuştur. Kendisi de Genç Afganlar hareketi içerisinden gelen Emanullah Han'ın düşünce dünyası, büyük oranda Genç Afganların savunduğu İslamcılık, Panislamizm gibi fikirlerle şekillenmiştir. Emanullah Han'ın tahta geçtikten sonra yürüttüğü Panislamcı siyaset, kendisini halife ilan etmesi daha sonra da bu politikardan vazgeçip Batılı devletlerle ilişkileri geliştirmesi yine İslamcılık düşüncesi ışığında olmuştur. Ancak modernleşme reformlarına karşı çıkan mollalar İslamcılık düşüncesi karşısında geleneksel İslam fikrini savunmaktadır. Geleneksel İslam'ı savunan mollaların Emanullah Han'ın yaptığı reformlara dini öne sürerek karşı çıkması bu dönemde din siyaset bağlamında önemli tartışmaların da yaşanmasına sebep olmuştur.

Özetle bu tezin konusu 20. yüzyıl Afganistan siyasi ve kültür tarihinin önemli bir dönemini oluşturan Emanullah Han Dönemi Afganistan modernleşmesini ve din-siyaset ilişkisini ortaya koymaktır. Çalışmanın ana sorusu ise; bir asır sonra muasır ve bağımsız Afganistan'ın kurucusu kabul edilen Emanullah Han'ın ortaya koyduğu hızlı

modernleşme ve yenileme çabalarının Afganistan tarihinin neresinde yer aldığı ve bu çabaların ne ölçüde başarılı olduğu şeklindedir.

1.2. Tez Konusunun Önemi ve Özgün Değeri

Doğu batı ekseninde sahip olduğu jeopolitik konumu sebebiyle geçirdiği savaş ve krizlerle sürekli gündemde olan Afganistan ile ilgili yapılan akademik çalışmalar bir hayli fazladır. Ancak Afganistan'ın yakın zamanda yaşadığı siyasi çalkantılar, ülkenin siyasal tarihiyle ilgili yapılan çalışmalara olan ihtiyacı da arttırmaktadır. Bu sebeple bu tez çalışması bir önceki yüzyıl (20. yüzyıl) boyunca Afganistan siyasal ve kültürel tarihi açısından önemli bir dönemi teşkil eden Emanullah Han Dönemi'ni, modernleşme ve din-siyaset ilişkisini konu edinmektedir.

Afganistan'da başlatılan modernleşme hareketin önemli özelliği bölgedeki ilk modernleşme hareketlerinden birisi olmasıdır. 1850'lerden itibaren başta askeri olmak üzere farklı alanlarda modernleşme ve ıslahat hareketleri sürdüren Afganistan bazı kırılmalara rağmen 20. yüzyılın başlarında belli bir olgunluğa erişmiştir. Nitekim 20. yüzyılın başlarında başkent Kabil modernleşme taraftarı olan bir kısım Müslüman aydına ev sahipliği yapmaya başlamıştır. Söz konusu bu aydın kesim bir taraftan İslam dünyasındaki fikir hareketlerinin etkisinde kalmışken diğer taraftan Batı'dan gelen düşüncelerin mütalaası ve araştırması ile meşgul olmuşlardır. Çoğunluğu Afgan, Türk, Hint ve Orta Asyalı Müslüman ilim adımlarından oluşan bu aydınlar, içinde Müslüman bir toplumun yaşayabildiği çağdaş bir devletin inşası için çabalamışlardır.

1919 yılında Afganistan tahtına geçen Şah Emanullah Han, İngilizlere karşı verdiği mücadeleyi kazanarak Afganistan'ın tam bağımsızlığını kazanmıştır. Savaşın son dönemini İslam dünyasında bağımsızlığını devam ettiren az sayıdaki ülkeden biri haline gelen Afganistan bir anda bölge siyasetinde öne çıkan bir devlet konumuna gelmiştir. Özellikle Emanullah Han'ın Panislamist politikasını benimsemesi, sömürge altında bulunan Hindistanlı ve Orta Asya Müslümanlarına umut vermiştir.

Bu çalışma Emanullah Han Dönemi Afganistan modernleşme çabalarını, Müslüman bir lider ve yol arkadaşlarının muasır Batı'nın yeni siyasi, ekonomik ve kültürel düzeniyle yüzleşme denemesi olarak değerlendirmektedir. Çalışma; özellikle 20. yüzyılın başlarında İslam dünyasının farklı yerlerinde gerek siyasi gerek entelektüel ve aydın kişilerin modernleşme ile yüzleşebilme hususunu önemle vurgulamaktadır. Nitekim bu çerçevede gerek Osmanlı mirasına sahip çıkan Türkiye, İran, Tunus hatta

Rusya'daki Müslüman toplulukların modernleşme deneyimlerine yönelik yazılıp çizilen pek çok kaynak varken Afganistan modernleşmesi için benzer bir şey söylemek güçtür. Özellikle Türkçe söz konusu olduğunda bu eksiklik daha açık bir şekilde hissedilmektedir. Dolayısıyla bu çalışmanın özgün değeri; söz konusu meseleyi Afganistan açısından ele alıp bir nebze de olsa var olan boşluğu doldurmaktır.

Afganistan'la ilgili akademik çalışmalar gerek dış müdahaleler gerek iç çatışmalar sebebiyle gündemde olduğundan dolayı gün geçtikçe artmaktadır. Türkiye'de Afganistan üzerine yapılan tez çalışmaları da mevcuttur. Bunlar arasında Oğuz Hamşioğlu'nun "*Afgan Modernleşmesi ve Türkiye (1880-1933)*"⁶ isimli doktora çalışması zikredilebilir. Hamşioğlu, çalışmasında bölgenin tarihi sürecini ve bu çalışmadan daha uzun bir dönemi ele alarak Afgan modernleşmesini incelemiştir. Söz konusu çalışmada, Afganistan modernleşme tecrübesi, Osmanlı-Türk modernleşme çizgisi ile irtibatlı olarak ele alınmıştır. Yine Göker Gürsoy, *Emanullah Han Döneminde Afganistan için Bir Rol Model: Türkiye*⁷ isimli yüksek lisans çalışmasıyla Afgan modernleşmesini bölgedeki gelişmelerle birlikte ele almıştır. Söz konusu çalışma Türkiye'deki modernleşme tecrübesinin Emanullah Han Dönemi Afganistan modernleşmesi üzerine etkileri konusuna yoğunlaşmaktadır. Bu çalışmada yukarıda ismi geçen iki tez dışında başka tezlerden de istifade edilmiştir. Bunlar arasında Ahmad Jawid Noorulhak'ın çalışması olan *İlk Fetihlerden Gaznelilerin Son Dönemine Kadar Afganistan'ın İslamlaşma Süreci*⁸ ve Zeynep Tuba Sungur'un *Articulation of Tribalism into Modernity; The Case of Pashtuns in Afganistan*⁹ isimli çalışması gelmektedir.¹⁰

⁶ Oğuz Hamşioğlu'nun "*Afgan Modernleşmesi ve Türkiye (1880-1933)*", Basılmamış doktora tezi, Hacettepe üniversitesi: 2006.

⁷ Göker Gürsoy, *Emanullah Han Döneminde Afganistan için Bir Rol Model: Türkiye*, Basılmamış yüksek lisans tezi, Fırat Üniversitesi, 2011.

⁸ Ahmad Jawid Noorulhak, *İlk Fetihlerden Gaznelilerin Son Dönemine Kadar Afganistan'ın İslamlaşma Süreci*, (Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 2005)

⁹ Zeynep Tuba Sungur, *Articulation of Tribalism into Modernity; The Case of Pashtuns in Afganistan*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, ODTÜ, 2013).

¹⁰ İstifade edilen diğer tezler şunlardır: Mohammad Rahim Rahimi, *Türkiye ve Afganistan'da Modernleşme Tecrübeleri*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015), Sümeyye Okyay, *Nurettin Topçu Düşüncesinde Batı ve Modernizm*,

Çalışmasında tezin kavramsal altyapısını oluşturmak için modernite, modernleşme, İslam dünyasında modernleşme, İslamcılık düşüncesi gibi alanlarda yazılmış eserlerden de istifade edilmiştir. Bunlar arasında İsmail Kara'nın başta, *İslamcıların Siyasi Görüşleri: Hilafet ve Meşrutiyet*¹¹ adlı eseri ve diğer çalışmaları, Sabri Orman editörlüğünde hazırlanan *Modernleşme İslam Dünyası ve Türkiye*¹², Bedri Gencer'in, *İslam'da Modernleşme (1839-1939)*¹³, Peter Childs'ın, *Modernism*¹⁴ ve Alberto Martinelli'nin, *Global Modernization, Rethinking the Project of Modernity*¹⁵ isimli çalışması kullanılmıştır.

Afganistan modernleşmesine gelince Afganistan modernleşme tecrübesi ve din-siyaset ilişkisine dair en çok atıfta bulunulan kaynakların başında Asta Olesen'in, *Islam And Politics In Afghanistan*¹⁶ isimli eseri ve Thomas Barfield'in *Afghanistan; A Cultural and Political History*¹⁷ adlı kitabı gelmektedir. Bu iki eser Afganistan tarihi olduğu kadar modernleşme ve din-siyaset ilişkisi gibi konulara da değinmiştir. Bunlar dışında, Olivier Roy'un *Afganistan'da Direniş ve İslam*¹⁸, Nile Green editörlüğünde hazırlanan *Afghanistan Islam, From Conversion to the Taliban* ve M. Hassan Kakar'ın *A Political*

(Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019), Özge Özkoç, *İmparatorluk iktidarının Osmanlı Mısırı: Mehmet Ali Paşa Dönemi Hıdivliği*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013), Fatime Yalınkılıç, *Modernizm Ve Muhafazakârlık Düşünce Akımlarının Sosyolojik Analizi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007).

¹¹ İsmail Kara, *İslamcıların Siyasi Görüşleri: Hilafet ve Meşrutiyet*, (İstanbul: Dergâh Yay, 2014).

¹² Sabri Orman (der.), *Modernleşme İslam Dünyası ve Türkiye*, (İstanbul: Ensar neşriyat, 2014).

¹³ Bedri Gencer, *İslam'da Modernleşme (1839-1939)*, (İstanbul: Doğu Batı Yayınları, 2014).

¹⁴ Peter Childs, *Modernism*, (New york: Taylor & Francis Group, 2002).

¹⁵ Alberto Martinelli, *Global Modernization, Rethinking the Project of Modernity*, (Londra SAGE Publications, 2005).

¹⁶ Asta Olesen, *Islam And Politics In Afghanistan*, (Londra: Routledge, Londra: 1995).

¹⁷ Thomas Barfield, *Afghanistan; A Cultural and Political History*, (Princeton University Press, 2010).

¹⁸ Olivier Roy, *Afganistan'da Direniş ve İslam*, çev. Kadri Mustafa Orağlı, (İstanbul: Yöneliş Yay, 1990).

*and Diplomatic History of Afghanistan (1863-1901)*¹⁹ adlı eserlerine atıfta bulunulmuştur.

Türkçe ve İngilizce kaynaklar dışında, Afganistan tarihi, Emanullah Han Dönemi, Afganistan modernleşmesine dair Farsça ve Peştuca eserlerden istifade edilmiştir. Bu eserlerin başında Abdülhay Habibi'nin *De Afganistan Land Tarih*²⁰, ve *Afganistan'da Meşrutiyet Hareketi*²¹, eserleri, Pamir Paykar'ın *Zohor ve Sokut-i Emanullah Han* adlı eseri, Muhammed İbrahim Atai'nin, *De Afganistan Pa Muasır Tarih Yava Landa Katana*²², Muhammed Sıddik, Farhang'ın *Afganistan der Panc Karn-ı Ahir*²³ isimli çalışmaları, Qudratullah Hadad Farhad'ın *De Afganistan Milli Tarih*,²⁴ kitabı bulunmaktadır. Bu eserlere ek olarak akademik dergilerde yayınlanan önemli makalelerden²⁵, süreli yayınlardan ve çevrim içi kaynaklardan da istifade edilmiştir.

Bu çalışma bir yandan Emanullah Han Dönemi modernleşmesi ve bu bağlamda dinin siyaset ile olan ilişkisini incelerken bir yandan da Afganistan'ın bu dönem modernleşme çabalarını tüm özellikleriyle birlikte ele alıp konu ile alakalı bir kavramsallaşma çabasına girişmektedir. Nitekim bu çalışma, literatürde hâkim olan “Tedrici Modernleşme (*Gradual modernization*)” ve “Radikal Modernleşme (*Radical*

¹⁹ M. Hassan Kakar'ın *A Political and Diplomatic History of Afghanistan (1863-1901)* (Boston: Brill Leiden, 2006).

²⁰ Abdülhay Habibi, *De Afganistan Land Tarih*, (Peşaver: Daniş yay, 1999), 266-267.

²¹ Abdulhay Habbib, *Afganistan'da Meşrutiyet Hareketi*, (Almanya: Daniş Yay., 2004).

²² Muhammed İbrahim Attai, *De Afganistan Pa Muasır Tarih Yava Landa Katana*, (*Afganistan Çağdaş Tarihine Bir bakış*), (Peşaver: Mayvand Yayınevi, 2011).

²³ Farhang, M. Sıddik, *Afganistan der Panc Karn-ı Ahir*, Peşaver: Mayvand Yayınevleri, 2010.

²⁴ Qudratullah Hadad Farhad, *De Afganistan Milli Tarih*, (Kabil: Sayfi Yay. 1383).

²⁵ Atıfta bulunulan önemli akademik makalelere örnek olarak şunlar verilebilir: Yusuf Hikmet Bayur, “Nadir Şah Avşar'ın Ölümünden Sonra Osmanlı Devleti'ni İran'ı İstilaya Kışkırtmak İçin Yapılan İki Deneme”, *Belleten*, C.12, S.46 (1948), 403-469, Faridullah Bezhani, “Pan-Islamism in Afghanistan in the Early Twentieth Century: From Political Discourse to Government Policy, 1906–22”, *Islam and Christian-Muslim Relations*, C.25, S.2 (2014), 193-210, Senzil Nawid, “The Khost Rebellion, The Reaction of Afgan Clerical and Tribal Forces to Social Change”, *Review of the Department of Asian Studies and the Department of Studies and Research on Africa and Arab Countries*, C. 56, S. 3 (1996), 314-200.

Modernization)” kavramlarına ilaveten “Hızlı modernleşme (*Rapid Modernization*)” kavramını kullanmaktadır. Bu çalışma Emanullah Han Dönemi modernleşmesini, seleflerden devraldığı tedrici modernleşme modelinden hızlı modernleşme modeline geçiş olarak değerlendirmektedir. Zira Emanullah Han’ın uyguladığı model, dedesi Abdurrahman Han ve babası Habibullah Han’ın uyguladığı tedrici ve ılımlı modernleşme modelinden olmadığı gibi Türkiye başta olmak üzere farklı İslam toplumlarında uygulanan radikal bir modernleşme modeline de benzememektedir. Çalışmaya göre şayet Emanullah Han radikal modernleşmeyi uygulayıp reform hareketinin başarılı olması için ordu ve benzeri sert mekanizmalardan istifade etseydi başarılı olma ihtimali yüksek olacaktı. Fakat görünen o ki kendisi amaç edindiği muasır bir Afganistan hayaline ulaşmak için hızlı ve sonunu pek düşünmeden hareket etmeye girişmiştir.

Zira bu çalışmada, Emanullah Han Dönemi Afganistan modernleşme süreci, sonuçları itibarıyla da değerlendirerek bu dönem Afganistan modernleşme çabası “*tamamlanmamış modernleşme*”, başka bir deyişle *akamete uğramış modernleşme* şeklinde tanımlanmaktadır.

1.3. Tezin Araştırma Yöntemi

Bu tez çalışmasında, sosyal bilimlerdeki araştırma yöntemlerinden olan nitel araştırma yöntemi kullanılmıştır. Bu bağlamda araştırma kapsamında incelenen konuyla ilgili olgu ve olaylar hakkında bilgi içeren yazılı belgelerin analizinde, nitel veri toplama yöntemlerinden biri olan doküman incelemesi yönteminden faydalanılmıştır. Ayrıca çalışmamız tematik/tarihsel sıralamayı takip ederek hazırlanmış ve ele alınan konular arasında bağlam birliği olmasına dikkat edilmiştir. Yine farklı dillerde (özellikle Peştuca, Farsça, Türkçe, Osmanlıca ve İngilizce) yazılan kaynaklar karşılaştırmalı bir şekilde incelenerek modernleşme, Afganistan modernleşmesi, Emanullah Han Dönemi modernleşme, fikir ve uygulama çerçevesinde ele alınmıştır. Bu çalışmanın tarihsel bir araştırma olması hasebiyle *Sirâcü’l- Tavarih* ve *Sirâcü’l- Ahbar* Dergisi başta olmak üzere bir takım birincil kaynaklara ulaşılmasına önem verilmiştir. Ancak, çalışma sırasında araştırmamıza önemli katkısı olacağını düşündüğümüz bir takım kitap, dergi ve yazılara, Afganistan’daki filli durum nedeniyle ulaşamadığımızı dile getirmemiz gerekmektedir. Nitekim Meşrutiyet dönemine ait olup muasır Afganistan siyasi ve kültürel tarihinde önemli yeri olan *Sirâcü’l- Ahbar* dergisinin tamamını

ulaşılamamıştır. Tezde söz konusu derginin, elde edilen küçük bir kısmından yararlanmıştır.

1.4. Tezin Düzeni ve Tasarımı

Bu çalışma beş ana bölümden oluşmaktadır. Çalışmanın birinci bölümü tezin giriş bölümünü teşkil eder. Çalışmanın nispeten en uzun bölümünü teşkil eden ikinci bölüm modernleşmenin temel kavramları üzerinde durup bir literatür taraması sunmaktadır. Bu bölümde modernleşmenin kaynağını oluşturan Batı Avrupa ve Kuzey Amerika'da modernitenin doğuşu ve gelişim süreci ele alınmıştır. Ayrıca Batı'dan dünyanın diğer bölgelerine yayılan modernizm düşüncesinin seyri, Batı dışı ve özellikle İslam dünyasındaki serüveni detaylı bir şekilde ele alınmaktadır. Çalışmanın temelini oluşturan İslam dünyasındaki modernleşme sorunu ve Müslümanların modernleşmeye yönelik yaklaşımları farklı başlıklar altında değerlendirilmektedir. Bununla beraber bu bölümde din-siyaset ilişkisi konusu temel kavram ve alt başlıklarıyla incelenmektedir. Bu bölümde konumuza ilişkin olarak incelenen modernite, modernleşme, sekülerizm, gelenek ve İslamcılık gibi temel birtakım kavramların mütalaası neticesinde İslam dünyasındaki farklı modernleşmelerin şekil, uygulama ve sonuçları ele alınmaya çalışılmıştır. Nitekim bunların yanı sıra tezin ana konusu olan Afganistan modernleşmesi akamette uğramış yahut “*tamamlanmamış modernleşme*” olarak değerlendirilmiştir.

Çalışmanın üçüncü bölümünde Emanullah Han öncesi Afganistan modernleşmesinin arka planı ele alınmaktadır. Bu bölümde 1747'den itibaren Afganistan'ın modern tarihsel süreci ve bu sürecin 19. yüzyılda başlatılan Afganistan modernleşmesine etkileri sebep sonuç ilişkisi çerçevesinde incelenmektedir. Ayrıca Afganistan modernleşmesini tetikleyen iç ve dış etkenler ve bu etkenlerin süreç içerisindeki dönüşümleri anlatılmaktadır. Nitekim bölgedeki emperyalist batılı güçlerin, dönemin Afganistan ıslahat hareketlerine verdiği zararlar ve uzun dönemli istikrarsızlıklara yol açan kırılmalar Afganistan tarihi açısından önemli bir etkidir. Yine bu bölümde 1850'lerden sonra, Emir Şer Ali Han Dönemi'nde başlatılan ıslahat hareketinde, Cemalettin Afgani'nin oynadığı rol ve bağlantılı konulara değinilmektedir. Bunlara ek olarak 1880'lerde Abdurrahman Han'ın başlattığı merkezileştirme politikaları ve geleneksel güç odaklarına karşı verdiği mücadele, Oğlu Habibullah Han Dönemi tedrici modernleşme modelinin uygulaması ve bu döneme denk gelen Birinci ve İkinci Meşrutiyet hareketleri sebep ve sonuçlarıyla ele alınmaktadır.

Dördüncü bölümde Afganistan'ın İstiklal Savaşı ve savaş sonrasında Emanullah Han'ın Afganistan modernleşme tecrübesi, fikir ve uygulama konuları detaylı olarak ele alınmaktadır. Bu bölümde reformist kişiliğiyle ön plana çıkan, kendinden önceki şahıslardan farklı olarak monarşiyi değil, meşrutiyeti savunan Emanullah Han'ın şahsiyeti, düşünceleri ve Afganistan modernleşmesi üzerindeki yönlendirici etkisi gibi hususlar anlatılmaktadır. Bununla beraber Emanullah Han'ın iktidara geldikten sonra İngiliz ve Rus gibi sömürgeci devletler ve bölgedeki İslam ülkelerine yönelik siyasetleri, dış politikada başvurduğu Panislamcı politikalar açıklanmaktadır. Emanullah Han'ın uyguladığı Panislamcı siyasetin sonuçları ve onun temel hedefi olarak belirlediği yenileşme hareketi üzerine etkileri incelenmektedir. Ayrıca Emanullah Han Dönemi'nde yapılan Afganistan'ın ilk anayasasının (1923) hazırlanması, siyaset, ekonomi, kültür, eğitim, askeri ve toplumsal alanlardaki ıslahatlar farklı alt başlıklar şeklinde detaylı olarak sunulmaktadır.

Çalışmanın, "Emanullah Han Dönemi Din-Siyaset İlişkileri" başlığını taşıyan beşinci bölümünde söz konusu dönemin din-siyaset ilişkileri ele alınmıştır. Emanullah Han'ın iktidara gelmesi sonrasında meydana gelen istiklal savaşı ve bu savaşın din-devlet üzerindeki etkileri üzerinde durulmaktadır. Bu bölümde din-siyaset ilişkileri çerçevesinde Emanullah Han'ın Panislamcı politikalarına detaylı bir şekilde dikkat çekilerek zamanla nasıl ve hangi sebeplerden ötürü Panislamcı siyasetten vazgeçildiği anlatılmıştır. Emanullah Han'ın iktidarda kaldığı on senelik dönemde din ile siyaset arasındaki münasebetlerden yola çıkarak devlet-toplum ilişkisi de incelenmektedir. Yine dönemin ıslahat hareketini gerçekleştirmeye çalışan Emanullah Han'a karşı dini otoriteyi ellerinde bulunduran mollaların tutumu ve etkileri anlatılmıştır. Benzer şekilde Emanullah Han'ın modernleşme konusunda ısrarı ve geleneksel dini kesimlerin zaferi sonucu Emanullah Han'ın ülkeyi terk etmesi ve Afganistan modernleşmesinde meydana gelen yeni bir kırılmanın beraberinde getirdiği istikrarsızlık ve sonuçları anlatılmıştır.

Tez çalışmasının temel konusu olan Emanullah Han Dönemi Afganistan modernleşmesi ve din siyaset ilişkisine geçmeden önce ilgili kavramların açıklanması, bu kavramların Batı ve İslam ülkelerindeki tarihi serüvenleri gibi konular ele alınacaktır.

İKİNCİ BÖLÜM

KAVRAMSAL BİR TARTIŞMA: GENEL HATLARIYLA MODERNLEŞME ve DİN-SİYASET İLİŞKİSİ

2.1. Köken, Kavram, Teori ve Uygulama

2.1.1. Modernite

Modernizm Doğu toplumlarının sorunudur.

Bir hal ve çözüm yolu olarak bu Toplumların yapması gereken Batılı olabilmeyi başarmaktır.²⁶

Max Weber

Batı kaynaklı “modern” sözcüğü Latince *yeni, şu an* anlamlarına gelen *modo* kökünden türemiş olan *modernus* kelimesinden gelmektedir. Bu kelime ilk olarak Miladi 5. yüzyılda St. Augustine tarafından kullanılmış ve Hz. İsa sonrası dönem, modern dönem olarak tabir edilirken onun öncesi pagan dönem modernitenin zıddı olan *antiquus* kelimesiyle tarif edilmiştir. Çağdaş manasıyla modernite kelimesi, geleneksel olana karşı olarak yeni normları, yeni kurumları ve yeni fikirleri ifade etmektedir.²⁷

Modernite on yedinci yüzyılın Avrupa’sında meydana gelmiş ve tüm hızıyla dünyanın yaklaşık her noktasına yayılan sosyal kültürel değişimin göstergesidir. Modernite her alanında kendine özel bir takım değerleri edinmiş bir sistemin adıdır. David Apter, gelişmenin özel bir biçimi olan modernleşmeyi sürekli yeni olma, kendini yenileme kabiliyetine sahip ve değişme ve gelişmeyi inanç olarak ele alan sosyal kültürel bir organizma olarak tanımlamaktadır. Benzer şekilde Anthony Giddens’e göre toplumsal yaşam ve örgütlenme biçimine işaret eden moderniteyi özgün ve ayrı kılan özellik

²⁶ Max Weber, *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu* (İstanbul: Roman Yayınları, 2013), 22.

²⁷ Alberto Martinelli, *Global Modernization, Rethinking the Project of Modernity*, (SAGE Publications Ltd: 2005), 5, Childs, *Modernism*, 12.

onun devamsızlık özelliğidir.²⁸ Birey ve insan akli merkeze alan modernite, geleneğe karşı seküler bir yaşam biçimi teşvik etmektedir. Modernite felsefi ve düşünsel olarak aydınlanma çağı'nı siyasal politik açıdan Fransız Devrimi'ni ve ekonomik olarak Sanayi Devrimi'ni referans almaktadır.

Batı'nın Hümanizimini temel alan Modernite, Hegel ile felsefi anlamda zirveye çıkıp daha güçlü, etkin ve kapsayıcı hale gelmiştir.²⁹ Modernite olgusu, temel olarak 19. yüzyılda gündelik hayat tarzını tanzim edecek düzeye erişebilecek kadar güçlü hale gelmiştir. Her anlamda yepyeni bir ekonomik, politik ve kültürel toplumun inşasını hedefleyen modernite, Batı'da meydana gelip ilerleme kaydettiyse de hızlı bir şekilde Batı dışı toplumlara yayılmıştır.³⁰ Batı dışı modernleşme daha çok Batı'nın emperyalist ve sömürgeci faaliyetleri sonucunda vuku bulmuştur. Dünyanın farklı bölgelerinde “Batı dışı” modernleşme süreci, son iki yüz senedir Batı tarafından farklı zamanlarda bazen medeniyet götürme, bazen demokrasi ve benzer araçlar ve sloganlar olarak tezahür etmiş/etmektedir.

Alberto Martinelli'nin belirttiğine göre Hristiyanlığın başlangıcı yeni ile eski arasında bir çizgiyi ifade etmektedir. Nitekim Batı'da Rönesans ve hümanizm akımlarının başlaması da Batı medeniyeti için bu şekilde bir başlangıcı meydana getirmiştir. Çünkü Rönesans ve hümanizm hareketleri Batı için “eski” yani barbar olanın yerine “yeni” yani modern olanı açığa çıkarmıştır.³¹

Bedri Gencer, “İslam'da Modernleşme” eserinde bahsedilen “yeni” sözcüğünü gelenek sözcüğünün zıddı olarak tanımlamıştır.³² Modernleşme gerek İslam dünyasında gerek diğer ilahi dinlerin yaygın olduğu toplumlarda eski olanı reddederek ve geleneği yok sayarak meydana gelmiştir. Bu anlamda modernite gerek bireysel gerek toplumsal ve politik yaşam alanlarında ciddi bir değişim ve dönüşüm meydana getiren bir olgu olarak meydana gelmiştir. Modernitenin itici gücü olarak da rasyonel insan, modernitenin ileri sürdüğü rasyonel akıl, özgür birey, sermaye ve nihayetinde

²⁸ Fahrettin Altun, *Modernleşme Kuramı Eleştirel Bir Giriş* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2017), 19, 23.

²⁹ Altun, *Modernleşme Kuramı Eleştirel Bir Giriş*, 21.

³⁰ A.g.e, 20.

³¹ Martinelli, *Global Modernization, Rethinking the Project of Modernity*, 5.

³² Gencer, *İslam'da Modernleşme (1839-1939)*, 49.

ulus devlettir. Nitekim modernite geleneğin sınırları dışında çıkaran bireyi ulus devlet dediğimiz mekanizmanın sınırları içine sokmuştur.³³

Modernite kavramı sosyoloji disiplininin tartıştığı önemli kavramların başında gelmektedir. Özellikle toplumlar için modern ve modern olmayan toplumlar diye bir ayırma gidildiğinde bu noktada modern toplumlardan neyin kastedildiğinin açıklanması gerekmektedir. Bu tartışma bir taraftan sürüp giderken modernitenin tam olarak ne zaman başladığına dair bir fikir birliği de bulunmamaktadır. Yukarıda da değinildiği gibi modernite kavramının ortaya çıkışının Hristiyanlığın başlangıcı yahut Avrupa’da Rönesans hareketinin başlangıcına kadar götürülen düşünürler bulunmaktadır. Modernite eskiyi reddeden, geleneğe karşı çıkan, yenileşmenin ve çağdaşlaşmanın önünü açan bir hareket olarak tanımlanmıştır. Bu sebeple tarihteki önemli toplumsal değişimler modernitenin başlangıcı olarak kabul edilmiştir. Bu toplumsal hareketler arasında, Rönesans, Coğrafi Keşifler, Fransız İhtilali, aydınlanma ve Sanayi Devrimi gibi büyük değişimlere öncülük eden hareketler ön plana çıkmaktadır.³⁴

Erich Fromm gibi bazı sosyal bilim insanlarına göre modernitenin başlangıcı, Orta Çağ Avrupa’sının yıkılmasıyla başlamıştır. Onlara göre kilisenin skolastik otoritesi ve feodalitenin siyasal baskısından kurtulan Batı insanı, özgür düşünce sayesinde yeni üretim araçları ortaya koymuş ve dünyayı tamamıyla değiştirecek yeni bir bilim meydana getirmiştir. Batı insanı bununla da yetinmemiş ve yeni sanat türleri, yeni siyasal sistemleri geliştirmeye başlamıştır.³⁵ Fromm gibi modernitenin köklerini Orta Çağ Avrupa’sına kadar geri götürülen sosyal bilimciler olmakla beraber genel kabul modernitenin 18. yüzyılda aydınlanma çağıyla beraber başladığı yönündedir. Fransız İhtilali, moderniteye bir şekil vermiş, endüstriyel devrim ise modernitenin gelişimi için gerekli olan maddi desteği sağlamıştır. Özellikle Endüstri Devrimi, birçok alanda gelişmeyi sağlamış, buhar ve çelik gücü ile ekonomideki dönüşümler inanılmaz bir

³³ İlber Ortaylı ile Tarih Dersleri, (<https://www.youtube.com/watch?v=RnxYQSGf9Q0>), [10.09.2022].

³⁴ Pelin Önder Erol, “Modernite Projesinin Kökenleri, Dinamikleri ve Sonu”, *Sosyoloji Dergisi*, C.33, S.49 (2016), 50.

³⁵ Erich Fromm, *Çağdaş Toplumların Geleceği*, Çev. Aydın Arıtan, Kaan H. Ökten, (İstanbul: Arıtan Yayınevi, 2004), 13.

ivme kazanmıştı. Ronald Inglehart ve Christian Welzel'in de belirttiği gibi, "İnsanoğlunun teknolojik gelişme sayesinde doğaya hükmetme gücünü elde edeceği düşüncesi modernitenin doğmasını sağlamıştır."³⁶

Modernite kuramına 18. yüzyılda birçok düşünür katkıda bulunmuştur. Özellikle evrim kuramından yola çıkan Comte, Turgot, St. Simon ve De Condercet gibi bazı düşünürler "ilerleme" (progress) düşüncesini değişimin merkezine oturarak ilerlemenin bir zorunluluk olduğunu iddia ediyordu.³⁷ Yine bunlara ek olarak Karl Marx ve Adem Smith gibi düşünürler, her ne kadar biri komünizm merkezli diğeri kapitalizm merkezli olsa da teknolojik ilerleme ve sosyoekonomik değişimlerin birer zorunluluk olduğunu ve toplumlar üzerinde büyük etki bırakacağına dair önemli teoriler ortaya koymuştur.³⁸

Özetle, modernite Batı'da 18. yüzyılda meydana gelen Fransız Devrimi ve Endüstri Devrimi gibi büyük sosyo-kültürel sonuçları olan değişimler neticesinde ortaya çıkmış bir düşüncedir. Modernite, temelde geleneksel ve statik olana karşı çıkıp sürekli ilerlemeyi ve gelişmeyi amaçlayan bir düşüncenin adıdır.

2.1.2. Modernizm

Modernizm kavram olarak modernite ve modernleşmeden farklı olarak bir ideolojiyi temsil etmektedir. Peter Childs'ın da belirttiği gibi "modernizm dünyayı çok hızlı bir şekilde makineleştirme, endüstrileştirme ve şehirleştirme sanatı olarak ortaya çıkmıştır."³⁹

Habermas, modernizm projesini şu şekilde tanımlamaktadır: "Proje evrensel bir yaklaşımla hür ve akılcı bireylerin ve bilgi birikiminin tüm insanlığın hizmetine sunulmasını hedeflemiştir. Bunu yaparken bireycilikten ödün vermeyen modernizm bireyi ve aklı, toplumun ve her şeyin üstünde tutmaktadır. Modernizm geleneksel yapının içinde kaybolan bireyi adeta yeniden keşfetmiştir. Kiliseye ve onun otoritesine

³⁶Ronald Inglehart & Christian Welzel, *Modernization, Cultural Change, and Democracy The Human Development Sequence*, (Cambridge University Press: 2005), 16.

³⁷ Bünyamin Solmaz, "Modernlik ve Modernleşme Kuramlarına Yöneltilen Eleştiriler", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*: C.30, S.32 (2011): 36.

³⁸ Inglehart ve Welzel, *Modernization, Cultural Change*, 16.

³⁹ Childs, *Modernism*, (New York: Taylor & Francis Group, 2002), 24.

başkaldıran modernizm bilimin egemen olmasını sağlamaktadır.”⁴⁰ Modernite felsefesinin kökleri, daha önce de belirtildiği üzere 18. yüzyıl ve daha öncesine dayanmakla beraber bir ideoloji olarak modernizm, ideoloji çağı olarak bilinen 20. yüzyılda tartışılmıştır. Özellikle II. Dünya Savaşı’ndan sonra iki kutba ayrılan dünya ve komünist blok ile kapitalist blok arasında makineleşme yarışı modernizmi daha da körüklemiştir. Bu durum, 1960’lı yıllardan itibaren bağımsızlığını kazanan ve ulusal kimlik inşasına giden devletlerin çoğunun postkolonyal dönemde kimlik inşasını Batı modernizmini takip ederek kurmaları neticesinde daha da belirgin hale gelmeye başlamıştır.

Bununla birlikte modernlik, kutsalın kaybına sebep olan bir olgu olarak da tezahür etmektedir. Kutsalın kaybı ise bütünlüğün parçalanmasına giden sürecin başlangıcıdır. Rousseu’dan Weber’e kadar düşünürlerin geneli modernliğin temel olarak birleştirici olmaktan öte bölücü özelliğinin baskın olduğunu vurgulamaktadır. Modernliğin reddettiği kutsal bir olgu olan “din” ise birleştiricidir. Nitekim dinin İngilizce karşılığı olan *religion*, bağ anlamına gelmektedir; Tanrı ile insan arasındaki bağ, dünya ile ahiret arasındaki bağdır. Etimolojik olarak bütünden (whole) gelen kutsal (holy), parçaları birbirine bağlayarak insanın nihai, varoluşsal yolculuğuna anlam kazandıran bir bütünü simgeler.⁴¹ Modernizm ideolojisi tıpkı diğer bütün ideolojiler gibi karşı ideolojilerin eleştirilerinin hedefi olmuştur. Bunlar arasında “muhafazakarlık” ve “gelenekçilik” modernizmle en fazla karşıt ideolojilerdir. Modernizm ve gelenekçiler arasındaki çekişme uzun yıllar boyunca birçok ülkede tartışmalara, iç çekişmelere hatta savaflara dahi sebep olmuştur.

2.1.3. Modernleşme

Modernleşme, kavramı modernitenin uygulandığı bir süreci yahut bir süreçler topluluğunu ifade etmektedir. Bu yüzden modernleşme, kültürel ve toplumsal belli bir alanın değişimi manasına gelen moderniteden farklı olarak daha uzun süreçte meydana gelen toplu bir değişimi temsil etmektedir. Örneğin bugünkü dünyada

⁴⁰ Sümeyye Okyay, *Nurettin Topçu Düşüncesinde Batı ve Modernizm*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi: Fırat Üniversitesi, 2019), 10.

⁴¹ Gencer, *İslam’da Modernleşme (1839-1939)*, 59.

modernleşmeden bahsedecek olursak 18. yüzyılda başlayıp son 200 yıldır dünyada meydana gelen sosyokültürel ve ekonomik değişimlerden söz etmek gerekecektir.⁴²

Modern sözcüğü ve modernleşme görünüşte sosyolojik fakat özünde teolojik bir kavramı ifade etmektedir. Teolojik olarak yeni düzen, yeni dünya düzeni ve ahir zamanda Mesih'in kuracağı beklenen yeryüzünün cennetini ifade ederken, sosyolojik olarak modernizm toplumun içindeki nitel sosyal değişimi ifade etmektedir. Kökeni "modern" sözcüğüne dayanan modernizm, modernleşme ve modernite kavramları farklı anlam ve manaları içermektedir. Bu farklı kavramlar modern sözcüğünün üç boyutunu bize sunmaktadır. Dünya görüşünde temel değişimi anlatan modernizm kavramı yeni bir dünya tasavvurunu ifade ederken, modernizasyon yeni bir dünya tasarlama sürecini ve son olarak modernite, oluşacak olan bu yeni dünya tasavvuru çerçevesinde somut hale gelen bir hayat tarzını ifade etmektedir.⁴³

Marshall Berman'a göre "Modernlik artık dünyanın her tarafındaki insanların paylaştığı hayati bir deneyim tarzıdır". Ona göre modernleşme "ben ve ötekileri", dolayısıyla herkesi kapsayabilecek kadar geniş ve dünyanın her köşesinde yaşayan insanlarca paylaşılan bir deneyim tarzıdır. Modernleşmenin bu anlamda coğrafi, etnik ve benzeri sınırları aşip birleştirici bir özelliğe sahip olması önemlidir. Ne var ki aslında paradoksal olan bu birlik, bölünmüşlüğü bir araya getirilmesidir. Modern olmak bir yandan bize ve hayatımıza dair pek çok şey vaat ederken diğer yandan da bildiklerimizi ve hayatta sahip olduğumuz her şeyi tahrip ve yok etmekle tehdit eden bir ortamda olmaktadır.⁴⁴

Modernleşme bir toplumda politik, ekonomik ve kültür alanında büyük değişimler meydana getirmektedir. Bu değişimleri özetle şu şekilde sıralamak mümkündür;

- 1- Bilimsel tecrübe ve kurumlarla ekonominin gelişmesine öncülük edecek, evreni daha iyi anlamamızı sağlayacak bilimsel ve teknolojik gelişmelerin olması;

⁴² Martinelli, *Global Modernization, Rethinking the Project of Modernity*, 8.

⁴³ Gencer, *İslam'da Modernleşme*, 54-55.

⁴⁴ Marshall Berman, *Katı olan Her Şey Buharlaşıyor*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1994), 27.

- 2- Mekanik enerji ve makineler üzerine kurulmuş olan, üretimi, mal takasını ve servisi büyük oranda artıran endüstrileşmenin meydana gelmesi;⁴⁵
- 3- Küresel kapitalist bir pazarın aşamalı olarak dizayn edilmesi, farklı ulus devletler arasında ve dünyanın farklı bölgeleri arasında karşılıklı ekonomik bağımlılığın oluşması;
- 4- Toplumsal sınıfların değişime uğraması ve toplumdaki sosyal hareketliliğin artması. Buna bağlı olarak tarım ile ilgilenen sınıfın değer kaybetmesi, burjuva ve çalışan sınıfın yükselip orta sınıftaki çeşitliliğin artması;
- 5- Hem geniş kamu idaresiyle donatılmış, politik ve askeri olarak sürekli gelişme gösteren seküler devletlerin oluşması hem de bu devlet içerisinde kolektif fikirleri temsil eden ve politik hareketliliği sağlayan parti ve derneklerin olması;
- 6- Toplumun ve bilimin, dinin kontrolünden alınarak seküler bir yapıya sokulması ve inancın bireyselleştirilmesi;
- 7- Moderniteye ait olan, bireysellik, akılcılık ve faydacılık gibi değerlerin yaygınlaştırılması;
- 8- Milyonlarca insanın yaşadığı yerden göç ettirilerek daha karmaşık, kültürel olarak daha çeşitli ve heterojen yapıya sahip olan şehirlere yerleştirilmesi;
- 9- Aile hayatının; toplumun kontrolünden ve iş hayatından koparılarak özel hale getirilmesi ve kadının ataerkil toplumun baskısından kurtarılması;
- 10- Eğitimin demokratik hale getirilmesi, kültürel çeşitlilik ve tüketimin artırılması;
- 11- Toplumdan en kopuk bireyleri bile kucaklayacak ve topluma katacak sembolik ve maddi iletişim araçlarının oluşturulması;⁴⁶

Özetle modernleşme uzun bir süreç içerisinde birçok alanda radikal değişimlere sebep olan çok yönlü bir harekettir.

Biz bu çalışmada ele aldığımız spesifik konu çerçevesinde özellikle pratik modernleşme deneyimlerini kavramsal olarak üç temel başlık altında sınıflandırmayı önereceğiz.

⁴⁵ Cengiz Dinç, “Modernity and the West: Evolution of Their Relationship” *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C.12, S.1 (2007), 85.

⁴⁶ Martinelli, *Global Modernization, Rethinking the Project of Modernity*, 11.

Batı Avrupa’da belli birtakım toplumsal şartlar sonucunda doğan modernite olgusu hızlı bir şekilde dünyada pek çok noktaya yayılmıştır. İslam dünyasında modernite ile yüzleşip benimseyen toplumlar gerek siyasi, askeri, ekonomik gerek sosyal kültürel yapılarının yenilenmesine yönelmişlerdir. Söz konusu değişim ve modernizasyon süreci kâh seri ve radikal reformlar çerçevesinde gelişirken kâh tedrici ve ılımlı bir geçiş şeklinde kendini göstermiştir.

Genel olarak bakıldığında gerek modernite olgusunun kendisi gerek Batı dışı toplumlarda modernleşme adı altında başlatılan çok yönlü yenileme hareketleri tedrici/ön-modernleşme (gradual/proto-modernization) çerçevesinde tedrici bir değişim süreci şeklinde tezahür etmiştir.⁴⁷ Söz konusu değişim süreci, modern Batı medeniyetinden diğer toplumlara intikal eden tüm modern olgular için geçerli olabilmektedir. Nitekim ön milliyetçilik ve siyasal, sosyal anlamda gerçekleştirilmeye çalışılan reformların hepsinde benzer durumu müşahade edebiliriz. Tedrici modernleşmeye verebileceğimiz en tipik örnek Osmanlı modernleşmesi olarak zikredilebilir. Tedrici/ ılımlı modernleşme modelinde öne çıkan özellik gerek devlet gerek toplumun rıza ve isteği faktörüdür. Nitekim Osmanlı Devleti’nde, modernleşme devletin bekası çerçevesinde değerlendirilmiş ve buradan yola çıkarak yenileme hareketine dini bir mesele olarak yaklaşmıştır.

Yirminci yüzyılın başlarında dünyanın pek çok bölgesinde meydana gelen siyasal değişim dalgalarıyla birlikte birçok Müslüman toplumda tedrici ve ılımlı modernleşme yaklaşımı yerini sert, radikal modernleşme (radical modernization) sürecine bırakmıştır. Sosyal bilimler literatüründe, ikincil modernleşme, geç modernleşme gibi anlamlarda da kullanılan radikal modernleşme, birçok yerde asker kökenli liderler tarafından ordu faktörünü öne çıkartılması şeklinde uygulanmıştır. Radikal modernleşmenin ikincil (second) modernleşme olarak kabul edilmesinin sebebi 20. yüzyılda dünya genelinde yaygın olan diktatörlük ve totaliter yapıların varlığıdır. Çünkü bazı sosyal bilimcilere göre diktatörlük ve totaliter yapılar, modernleşme projesinin tam olarak uygulanabilmesi için gerekli olan özgür düşünce yerine, belli ideolojilerin amacına hizmet eden bir araç haline gelmesine sebep olmaktadır.⁴⁸

⁴⁷ Martinelli, *Global Modernization, Rethinking the Project of Modernity*, 25.

⁴⁸ A.g.e, 92.

İlk olarak 20. yüzyılın ortalarında soğuk savaş dönemin başlamasıyla gündeme gelen radical modernleşme kavramı, özellikle Marksist düşüncenin modernleşmeye yaklaşımıyla şekillenmiştir. Marx ve Durkheim gibi sosyal bilimcilerin düşüncelerine dayandırılan radical modernleşmeye karşı ilk eleştirileri de Simmel ve Weber gibi filozoflar yapmıştır.⁴⁹

İslam dünyasında, Cumhuriyet sonrası Türkiye’de Kemalizm ideolojisi etkisinde ortaya çıkan modernleşme uygulamaları radikal modernleşmeye verilebilecek güzel bir örnektir. Fakat muasır Türkiye dışında İran, Tunus ve benzeri örnekler çoğaltılabilir. Radikal modernleşme bir yandan hâkim rejimin ve ordunun gücüyle icra edilirken bir yandan da toplumun içinde, gerçekleşen reformlara karşı rıza seviyesi (toplumdan topluma değişse de) düşük olur. Bunu dışında din ve kültür faktörü de son derece önemli hale gelmektedir. Nitekim Türkiye’de hilafetin ilgası ve cumhuriyetin ilanıyla başlatılan modernleşme, Osmanlı Devleti’nden farklı olarak dini mahiyetini yitirmiştir. Osmanlı Dönemi’nde ulema ve geleneksel odaklar tarafından bir zaruret prensibi çerçevesinde değerlendirilen yenileme hareketi muasır Türkiye’de büyük ihtilaf ve kırılmalar sebep verecek duruma gelmiştir. Nitekim söz konusu bu durumun izleri Türkiye başta olmak üzere İslam dünyasının birçok yerinde günümüze dek sürmeye devam etmiştir.

Yukarıdaki kavramsal tartışmaların ışığında tezin ileriki bölümlerde ana konumuzu teşkil eden Emanullah Han Devri Afganistan modernleşmesini, “hızlı modernleşme (*rapid modernization*)” olarak kavramsallaştırılacaktır. Hızlı (rapid) modernleşme tedrici modernleşmeden farklı olarak modernleşme reformlarının daha kısa sürede hayata geçirilmesidir. Bu tür modernleşmeyi daha çok ekonomideki hızlı gelişmeler yahut hızlı toplumsal değişimler tetiklemektedir. Güneydoğu Asya ve Pasifik ülkelerinden Güney Kore, Singapur, Malezya, Çin, Hindistan gibi ülkelerdeki modernleşme hızlı modernleşme olarak kabul edilmektedir.⁵⁰ Hızlı modernleşmenin radikal modernleşmeden farkı ise daha önce de değinildiği üzere modernleşmeyi tetikleyen ana unsurun ideoloji olmamasıdır. Hızlı modernleşme bir toplumda siyasi

⁴⁹ Stephen Crook, *Modernist Radicalism and Its Aftermath* (Londra: Routledge, 1991), 11.

⁵⁰ Martinelli, *Global Modernization, Rethinking the Project of Modernity*, 2.

yapının sağlamlaşması, merkezi idarenin güçlenmesi, şehirleşme, nüfus artışı ve toplumda geniş kapsamlı sosyal grupların ortaya çıkması şeklinde kendini gösterir.⁵¹

Afganistan, İslam dünyasının birçok diğer noktasında olduğu gibi 1850'lerde tedrici/ön modernleşme ile başlayan yenileme hareketini tecrübe etmiştir. Söz konusu süreç 1919'a kadar devam etmiştir. Emanullah Han'ın iktidara gelmesi ile beraber sözü geçen tedrici modernleşme süreci yeni bir döneme girip hızlı modernleşme yaklaşımı benimsenmiştir. Emanullah Han'ın uygulamaya çalıştığı modernleşme modeli radikal modernleşme reformları şeklinde olmayıp bir yandan çok boyutlu ve kapsamlı yenileme hareketine yönelirken bir yandan da dini öne çıkartmaya çalışmıştır. Nitekim aşağıda görüleceği üzere Emanullah Han bir yandan ülkesinin modernleşmesini savunurken bir yandan da Panislamcı politikalarını uygulamaya konmuştur.

2.1.4. Modernleşme ve Batı

Önceki bölümlerde de zikredildiği üzere modernite kavramı ilk olarak Batı'da, diğer bir tabirle Avrupa'da tartışılmaya başlanmış ve ilk modernleşme hareketleri de buralarda başlamıştır. Ancak "Batı" kavramı sadece Avrupa'yı kapsayan bir kavram değildir. Gerek Amerika'nın işgali gerekse sömürgecilik faaliyetleri "Batı" kavramını Avrupa'nın sınırlarının ötesine taşımıştır. Bu nedenle bugün "Batı" denildiğinde genel olarak Batı Avrupa ve Kuzey Amerika kastedilmektedir.⁵² Modernleşme kavramı, tarihsel olarak daha geriye götürülmekle beraber 17. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar Batı Avrupa ve Kuzey Amerika'da ortaya çıkan ve daha sonra diğer ülkelere yayılan bir düşünce olarak ortaya çıkmıştır. Bu ifadede anlaşılacağı üzere Modernleşme ilk olarak sosyoekonomik olarak zengin ülkelerde ortaya çıkmış ve sonrasında daha yoksul sayılabilecek toplumlarda tatbik edilmeye çalışılmıştır.⁵³

Modernleşmenin 17. yüzyılda Batı toplumlarında başlamasının temelinde birkaç unsur bulunmaktadır. Bu unsurların başında aydınlanma felsefesi, Fransız İhtilali ve Sanayi Devrimi gelmektedir. Aydınlanma felsefesi, yüzyıllar boyunca düşünce özgürlüğünü

⁵¹ A.g.e, 46.

⁵² Dinç, "Modernity and the West: Evolution of Their Relationship", 88.

⁵³ Kemal Er, "Üretim İlişkileri Temelinde Modernizm ve Postmodernizmin Azgelişmiş Ülkeler Üzerine Etkileri", *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*: C.16, S.3 (2014): 418.

kısıtlayan, ortaya koyduğu dogma fikirlerle toplumsal ve bireysel her türlü yeniliğe karşı çıkan kiliseye, Batı aydınlarının ortaya koymuş olduğu düşünce hareketidir. 17. yüzyılda Newton ve Kopernik gibi bilim adamlarının matematik ve fizik alanında ortaya koymuş olduğu teoriler ve Descartes gibi felsefecilerin fikirleri aydınlanma çağına öncülük etmiştir. Neticede bilim ve düşünce dinin (kilisenin) hegemonyasından kurtulmuş ve adına “akıl çağı” denilen yeni bir çağ başlamıştı. Aydınlanma düşüncesi hem ekonomik hem de sosyal sonuçları nedeniyle modernleşmenin entelektüel temelini oluşturmuştur.⁵⁴

Batı toplumlarında modernleşmenin en önemli unsurlarından birini de Sanayi Devrimi oluşturmaktadır. Avrupa’da uzun yıllar boyunca sömürgecilik, köle ticareti ile zenginleşen burjuva sınıfı elde ettiği zenginlikleri sanayi alanında yatırımlar yaparak kullanmış ve bunun neticesinde sanayi alanında büyük atılımların ortaya çıkmasını sağlamıştı.⁵⁵ Buhar gücüyle çalışan makinelerin üretimi ve bunun neticesinde üretimin artması burjuva sınıfının ve buna bağlı olarak da Batı toplumlarının zenginleşmesini sağlamıştır.

⁵⁴Gamze Aslan Yaşar, *Orta Çağdan Günümüze “Modernite: Doğuşu ve Doğası”*, *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C.7, S.10 (2011): 16. Fatime Yalınkılıç, *Modernizm Ve Muhafazakârlık Düşünce Akımlarının Sosyolojik Analizi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007), 36.

⁵⁵Avrupa’da sanayi devriminin başlangıcıyla ilgili olarak gözden kaçırılan ya da görmemezlikten gelinen önemli bir nokta bulunmaktadır. Bu nokta, tarih boyunca Avrupalı sömürgeci devletlerin köle ticaretinden elde ettikleri gelirler ve ayrıca köle ticaretinin sanayi devrimine olan katkısıdır. Yüzyıllar boyunca Afrika kıtasından Amerika kıtasına 30 milyona yakın (10 milyona yakın köle de bu taşınma sırasında ölmüştür) köle taşıyan Avrupalı tüccarlar bu ticaretten muazzam gelirler elde etmiştir. Ayrıca Avrupalılar, bu köleleri Afrika’dan satın aldıklarında kölelerin karşılığını nakit para yerine silah, kap kaçak ve süs eşyaları gibi Afrikalıların ihtiyaç duyduğu eşyalar ile ödemişlerdir. Silah, kap kaçak ve süs eşyalarına olan arzı karşılamak için Avrupa’da küçük ölçekli atölyeler büyütülerek daha büyük fabrikalar haline getirilmiş bu durum daha 16. Yüzyılın sonlarında Avrupa’nın bazı şehirlerine sanayinin gelişmesine öncülük etmiştir. Ancak olayın bu tarafı batılı yazarlar tarafından hep görmemezlikten gelinmektedir. Geniş Bilgi için Bkz. Sheldon M. Stern, “The Atlantic Slave Trade-The Full Story”, *Academic Questions*, C.18, S.3 (2005): 16-34.

Modernleşmenin Batı'daki önemli aşamalarından bir diğeri de birbiri ardına ortaya çıkan yeni bilimsel buluşlar ve bu buluşların ülkelerin endüstrileşmesinde oynadıkları rollerdir. Buharlı gemi ve trenlerin icadı ulaşımda bir devrim yaratırken, telgrafın icadı iletişimde, sinemanın icadı da sanatta yeni bir dönem başlatmıştır. Bütün bu buluşlar Batı toplumlarında hızlı bir yükselmeye sebep olurken diğer toplumlarla sosyoekonomik açıdan büyük farkın ortaya çıkmasına sebebiyet vermektedir.⁵⁶ Batı toplumlarında düşünce, ekonomi ve bilimsel alanda birçok değişim yaşanırken siyasal alanda da bazı dönüşümler yaşanmaktaydı. Özellikle Fransız İhtilali'nden sonra ulus merkezli devlet fikri yaygınlaşmış ve egemenliğin kaynağı halk olmaya başlamıştı. Modern ulus devletlerin ortaya çıkması yine Batı modernleşmesinin bir sonucudur. Hatta denilebilir ki modernitenin taşıyıcı hâkim öznesi ulus devletin kendisi ve vazgeçilmezidir.⁵⁷ Bu sebeple gerek Avrupa'da ortaya çıkan ulus devletler gerekse sonrasında dünyanın diğer bölgelerinde ortaya çıkan ulus devletlerde modernleşme vurgusu her zaman hâkim ideoloji olmuştur.

2.1.5.Modernin Ötekisi Olarak Gelenek

“Her şey zıddıyla kaimdir.” ifadesinde olduğu gibi moderniteyi anlamak için onun karşısında duran düşünceyi yani geleneği de anlamak gerekmektedir. Son iki asırdır insanların uğraştığı bir sorun olarak tezahür etmiş olan modernleşme olgusu, bulunduğu her yerde geleneksel kültürleri yok eden manevi bir tutku olarak var olmaya devam etmektedir.⁵⁸ Modernleşme ve modernleşme süreci sadece İslam dünyası ve Müslümanların değil, tüm dünyanın ve insanlığın problemi olarak kendini göstermektedir. İslam dünyasında modernleşmenin bir problem haline gelmesi vasitanın amaç halini almasından kaynaklanmaktadır.⁵⁹ Modernleşme kavramı özellikle Doğu toplumlarında sadece olumlu bir anlamla değil, bazen olumsuz ve sevilmeyen bir olgu, bir durum göstergesi şeklinde tezahür etmektedir. Gelenek “anane” (ki İslam literatüründe buna sünnet de denilmektedir)⁶⁰ kavramına ters düşen modern ya da “asri” kavramı, gelenekten kopma manasına gelip olumsuz bir anlam

⁵⁶ Childs, *Modernism*, 21.

⁵⁷ Yaşar, “Modernite: Doğuşu ve Doğası”, 21.

⁵⁸ Frithjof Shuon, “Hakikat Olamadan Eylem Olmaz”, *Geleneğe İhanet: Modernitenin Manevi Krizine Dair Makaleler*, Der. Harry Oldmeadow, (İstanbul: İnsan yayınları, 2013), 22.

⁵⁹ Tahsin Görgün, *Bir Problem Olarak Modernite*, 31.

⁶⁰ Gencer, *İslam'da Modernleşme (1839-1939)*, 54.

taşımaktadır. Modernleşme ile ilgili hepimizin hemfikir olduğu konulardan biri -ki bu tüm insanlık için geçerli olabilir- modernleşmenin toplumu maziden kopardığı gerçeğidir.⁶¹

Din ve gelenek kavramlarıyla karşı karşıya gelmiş olan modernleşme kavramı, modern çağda ortaya çıkmış pek çok diğer kavram gibi muğlak bir kavram halini almıştır. Modernleşmenin söz konusu anlam ve yaklaşım muğlaklığına daha çok Batı dışı toplumlarda hissedilebilmektedir. Modernleşme kavramı gerek zaman gerekse mekân itibarıyla çok farklı anlam ve yaklaşımlar çerçevesinde tartışılmış/tartışılmaktadır. Özellikle Batı dışı toplumlarda modernleşmenin farklı algı biçimlerinin olduğu görülmektedir. Bahsedilen algı farklılıkları toplumun içinde hâkim olan farklı modernleşme anlayışları ve çeşitli sosyal ve siyasal yaklaşımlardan kaynaklanmaktadır.⁶²

Her medeniyetin ve o medeniyete bağlı olan toplumun kendine has bir ruhu vardır. Söz konusu toplumun olaylara yönelik bakışı, tepkileri, dünya görüşü, değerler, normlar ve yasakları belirleyen de bu ruhtur. Burada tezahür eden önemli şeylerden biri toplumun kültür ve geleneğidir. İnsanın ihtiyacı, asli ve ezeli hakikati olan geleneği, Frithjof Shuon şöyle açıklamaktadır:

Gelenek her insanın anlayabileceği bir dil konuşur. Ancak bunun için kişinin geleneği dinlemeye istekli olması gerekir. Bu şart çok önemlidir. Zira gelenek, tekrar edecek olursak "iflas edemez: bilakis iflas eden ancak

⁶¹ Nitekim Tanpınar *Huzur*'unda şöyle demektedir; *Mazi ile alakamızı yeni baştan kurmamız lazım. (...) Maziyi ihmal edersek hayatımızda ecnebi bir cisim gibi bizi rahatsız eder, terkinin içine ister istemez sokacağız. O, kendisinden gelmemiz lazım gelen bir şeydir. Bu devam fikrine bir vehim de olsa muhtacız. Kaldı ki dün doğmadık. En çetin realitemiz budur. (...) Biz şimdi bir aksülamel devrinde yaşıyoruz. Kendimizi sevmiyoruz. Kafamız bir yığın mukayeselerle dolu; Dede'yi Wagner olmadığı için, Yunus'u Verlaine, Bakî'yi Goethe ve Gide yapamadığımız için beğenmiyoruz. Uçsuz bucaksız Asya'nın o kadar zenginliği içinde, dünyanın en iyi giyinmiş milleti olduğumuz halde çıırçıplak yaşıyoruz. Coğrafya, kültür, her şey bizden bir yeni terkip bekliyor; biz misyonlarımızın farkında değiliz. Geniş bilgi için bkz., Ahmet Hamdi Tanpınar, *Huzur*, (İstanbul: Dergâh yayınları, 2016), 176.*

⁶² Fatih Şeker, *Modernleşme Devrinde İlmeye: Cevdet Paşa- İbnülemin Örneği*, (İstanbul: Dergâh yayınları, 2015), 9.

*insandır, çünkü tabiatüstü olana dair bütün sezgisini ve kutsal duygusunu kaybeden insandır.*⁶³

Devlet, siyaset, iktisat, kültür, sanat, ahlak ve insan hayatının tüm yanlarını kuşatan modernleşme olgusu, ortaya koyup savunduğu değerlerle insanlık tarihinde diğer medeniyetlerinden apayrı bir uygarlığın meydana gelmesine sebep olmuştur. Modern Batı uygarlığının en belirgin ve ayırıcı özelliği gelenek karşıtı olmasıdır. Dünyanın diğer uygarlıkları (özellikle Doğu uygarlıkları) modern Batı medeniyetinden farklı olarak geleneğe, geleneksel düşünceye bağlı kalmıştır. Uygarlıkların Doğu-Batı olarak ayrılması genel anlamda doğru bir tespit olmasa da günümüzün dünyasında doğruluk payı yüksek bir ikilem olarak tezahür etmektedir. Modern Batı uygarlığının doğrudan bu ve buna benzer ayrımlarının temelinde modernleşmenin ötekileştirici özelliği rol oynamaktadır. Dolayısıyla salt coğrafi olarak böyle bir ayırmadan bahsetmek gereksiz ve anlamsız olur. Bugün için Batı düşüncesi denildiği zaman modern düşünceden bahsetmek gerekmektedir. Dolayısıyla öteki düşünce de Doğu düşüncesi olarak tanımlanabilir.⁶⁴ Guenon'da belirttiği gibi; “*Modern karşıtı*” olmak “*Batı karşıtı*” olmak değildir.⁶⁵ Guenon, bu durumu şöyle ifade etmektedir; “Şu anki dünyada eksik olan şey, eşyanın hakikatine dair derin bir bilgidir. Asli hakikatler hep vardır. Fakat kendilerini dayatmazlar; çünkü bu hakikatler mahiyetleri gereği, kendilerini dinlemeye niyeti olmayan kimselere kendilerini zorla kabul ettirmezler”.⁶⁶

Bahsedilen hakikatler gelenekte bulunabilir ancak burada gelenek dendiğinde modern zihniyetin tarif ettiği ön yargılarla dolu, dar kapsamdaki gelenekten çok daha farklı bir şey kastedilmektedir. Gelenek insanlığın manevi atasından günümüze kadar gelen evrensel hakikat ve müşterek birikimin adıdır. Bu anlamda gelenek kadim, evrensel ve değişmez hakikatin bir ismidir. Gelenek (*tradition*) nakledilen ve aktarılan şey anlamına gelmektedir. Lord Northbourne, gelenek, medeniyeti vahye bağlayan zincirin adıdır, demektedir. Dolayısıyla gelenek tüm sahîh dinlerin özünde var olan

⁶³ Frithjof Schuon, “Hakikat Olmadan Eylem Olmaz”, *Geleneğe İhanet: Modernitenin Manevi Krizine Dair Makaleler*, Der. Harry Oldmeadow, (İstanbul: İnsan Yayınları, 2013), 30-31.

⁶⁴ Rene Guenon, *Moderne Dünyanın Bunalımı*, (İstanbul: İnsan Yayınları, 2019), 63.

⁶⁵ A.g.e, 73.

⁶⁶ Frithjof Schuon, “Hakikat Olmadan Eylem Olmaz...”, 30.

hakikat ile eş değer bir kavramdır. Ezeli hikmet denilen bu hakikat insanın icadı ve düşünce ürünü değildir. Gelenek insanlığın doğuştan sahip olduğu bir haktır.⁶⁷

Modernleşme tıpkı İslam dünyasında olduğu gibi Batı toplumlarında da gelenek ile karşı karşıya gelmiştir. Nitekim Batı veya daha sonraki aşamalarda modernleşmenin geliştiği coğrafyalarda esas geleneksel kurum olan din⁶⁸, modernitenin en büyük rakibi olarak tezahür etmiştir. Söz konusu süreç daha sonraki aşamalarda tarihten kopuş, din ve gelenekten uzaklaşma şeklinde devam etmiştir. Hiç şüphesiz bahsettiğimiz süreç farklı toplum ve coğrafyalarda farklı şekillerde devam edegelmiştir.

2.1.6. Sekülerleşme

Modernleşme ve modernleşme ile paralel olarak dünyanın farklı bölgelerine yayılıp etkisini bırakan sekülerleşme ve laiklik bu çalışma ile yakından alakalı önemli tartışma konularındandır. Sekülerleşme olgusu son iki yüzyıldır dünyanın özellikle siyasal, toplumsal, eğitim ve kültürel meselelerine damgasını vuran önemli bir değişim ve dönüşümün göstergesidir. Laiklik/din dışılık süreci, İslam dünyasında günlük hayattan en mühim devlet ve millet meselelerine kadar din merkezli dünya tasavvurunu alt üst etmiş bir unsur olarak kendini göstermektedir. Söz konusu bu süreç ilim, felsefe ve düşünce tarihi açısından da benzer bir şekilde ilerlemiştir.⁶⁹ “Sekülerleşme” iddiası modernleşmenin bir sonucu olarak modernleşen toplumlarda dinin ortadan kaldırılmasını öngörmektedir. Yükselen modernleşme sonucunda dinin, tedrici bir şekilde siyaset ve sosyal hayattaki rolünü kaybetmesini öne sürerken bir yandan da din-siyaset ilişkilerinde farklılıkların ortaya çıkacağını söylemektedir. Son olarak bu sürecin sonunda din daha çok bireysel alana indirilecek ve Allah ile kul arasındaki bir mesele haline gelecektir iddiasında bulunmaktadır.⁷⁰

Modern Batı toplumlarında sekülerleşme iddiası Batı’da özellikle Batı Avrupa için geçerliliğini korumaktadır. Nitekim ABD, Güney Amerika ve Doğu Avrupa’da dinin

⁶⁷ Oldmeadow, *Geleneğe İhanet*, 20-21.

⁶⁸ Ömer Çaha, *Bitmeyen Beraberlik Modern Dünyada Din ve Devlet*, (İstanbul: Timaş Yayınları, 2008), 15.

⁶⁹ İsmail Kara, *Cumhuriyet Türkiye’sinde Bir Mesele Olarak İslam*, (İstanbul: Dergâh Yay, 2016), 13-14.

⁷⁰ Gökhan Çetinsaya, “Müzakere”, *Modernleşme İslam Dünyası ve Türkiye*, Der. Sabri Orman (İstanbul: Ensar neşriyat, 2001), 113.

sosyal hayattaki yerine bakıldığında sekülerleşme iddiasının öngörülerinin geçerli olmadığı görülmektedir. İslam dünyasına gelince çok daha farklı bir manzara ile karşılaşmaktadır. İslam dünyası içerisinde Türkiye'ye bakılacak olursa⁷¹ Türkiye'de baskın olarak sivil toplum, modern kamu hukuku ve kamusal alanın teşekkülü ile ilgili modernleşmenin tarihsel olarak mevcut olmadığı görülmektedir.⁷² Türkiye ve İslam dünyasında benzer örneklerde ekonomik, teknolojik bir modernleşmenin baskın olduğu anlaşılmaktadır. Diğer İslam ülkelerinde de benzer bir süreç yaşanmış ve sosyal modernleşmenin tarihsel olarak olmadığı ya da bu tip modernleşme çabalarının sonuç vermediği görülmüştür. Dolayısıyla Batı Avrupa için geçerli olan sekülerleşme iddiasının öngördüğü hususların bu ülkeler için geçerli olduğunu söylemek zordur.⁷³

Modernleşme kavramı ile yakından bağlantılı olan ve bazı kaynaklarda birbiri yerine kullanılan⁷⁴ sekülerleşme kavramının tarihini de modernite ile aynı döneme kadar geri götürmek mümkündür. Bir başka husus da küreselleşmenin ilk dalgasıyla beraber modernleşme ve sekülerleşmeye gidecek sürecin tüm dünyaya yayılması ve sömürgecilikle beraber bunun dayatılması ile alakalıdır. Bu süreçle birlikte

⁷¹ Şerif Mardin, İslam dünyasındaki modernleşme için referans alabileceğimiz Türkiye'de, sivil toplum ve kamu hukuk konusunda modern Batı'dan ayırıcı özelliği Türkiye'nin bu hususlarında tarihsel bir tecrübesinin olmamasını göstermektedir. Batı'da kamu hukuk merkez ile şehir ve şehirliler arasındaki inişli çıkışlı ilişkiler neticesinde ortaya çıkmış ve herkes tarafından saygı gören, riayet edilmesi gereken bir hukuk türüdür şeklinde tezahür etmiştir. Fakat Türkiye'de kamu hukuk tepeden inen ve herkesin boyun eğmesi gereken bir hukuk olagelmıştır. Batı'da belli bir zaman gelişiminde ve sivil toplumun rolü ile saygın bir hukuk olarak meydana gelen kamu hukuku Türkiye'de daha çok empoze edilmiş bir hukuk şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Geniş bilgi için bkz. Şerif Mardin, *Türkiye'de Toplum ve Siyaset*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2006), 179.

⁷² Mardin, *Türkiye'de Toplum ve Siyaset*, 30.

⁷³ Çetinsaya, "Müzakere", 114-115.

⁷⁴ Örneğin Niyazi Berkes'in "The Development of Secularism in Turkey" (1964) isimli eseri Türkçeye tercüme edilirken "Türkiye'de Çağdaşlaşma" şeklinde yazılmıştır. "Sekülerizm" kavramı "çağdaşlaşma" kavramı yerine kullanılmıştır. Fakat, farklı bir görüş olarak Garce Davie, modernleşmenin her zaman için sekülerleşme manasına gelmediğini savunmaktadır. Ona göre din ve modernite arasındaki ilişki üzerine tek bir teorinin savunması da hatalıdır. Dolayısıyla Batı'da bile bu iddiayla çelişen bulgular mevcuttur. Daha fazla bilgi için bkz; Grace Davie, *The Sociology of Religion*, (Londra: Sage Publications, 2007), 37.

modernitenin tüm dünyaya hâkim bir kültür ve hayat tarzı olarak yayılması karşısında belki de en büyük engel İslam dünyası olmuştur.

İslam geleneğinde pek karşılığı olmayan *secular* ve *laik* terimlerinin en yakın ve uygun anlamı *dünyevileşme* olarak zikredilmektedir. Her ne kadar bu kavramlar Türkçede salt politik bir çağrışım içerse de sekülerizm kavramı daha çok dini-felsefi bir kavram niteliğindedir.⁷⁵ Sekülerizm hiç şüphesiz sadece Batı'ya münhasır bir olgu değildir. Fakat gerek bu kavramın ortaya çıkışı gerek sekülerleşme denilen şey, özellikle Batı'da Hristiyanlığın toplumun gereksinimleri ve ihtiyaçlarını karşılayamadığı veya karşılamakta yetersiz kaldığı dönemde Martin Luther ve benzeri kişiler tarafından olağanüstü değişim ve dönüşümlere tabi tutulması ile başlamıştır.

“Sekülerleşme; insanın, aklı ve dili üzerinde önce dini, sonra metafizik denetiminden kurtarılması olarak tanımlanır. Bu dünyanın din veya dini kavrayıştan soyutlanarak bütün kapalı dünya görüşlerinin atılması, tüm doğaüstü mitlerin ve kutsal sembollerin parçalanmasıdır.”⁷⁶ Sekülerleşme kavramı, İslam dünyasında din-siyaset ve din-devlet konusu üzerinde etkileri olan önemli bir kavram olarak tezahür etmektedir. Hegel, Nietzsche, Habermas, Charles Taylor ve benzeri çağdaş düşünürler, sekülerleşme sürecini salt din ve dini olandan kopma, uzaklaşma değil, sofistike bir dini dönüştürme süreci olarak tarif etmektedir. Hegel ile dönüm noktasına ulaşan “seküler hikmet” arayışı Hobbes ile başlayan metafizikten kopuş sürecinin neticesidir. Sekülerleşme, Batı'daki Rönesans ile başlayan hikmetin dönüşümü olarak izhar olmuştur. Bu bağlamda Batı'daki “felsefi asır” (18. yüzyıl) ve “tarihi asır” (19. yüzyıl) tabiri, dinlerin tarihsellik/evrensellik ve bunun sonucunda seküler hikmetin dönüştürülerek evrenselleştirilmesini ifade etmektedir.⁷⁷ Din ve modernizm arasındaki karmaşık ilişki, sekülerleşmeyle beraber yeni bir boyuta girmiştir. Modernleşmenin/sekülerleşmenin ortaya çıkıp yükselmesi toplumsal ve kamusal alanda dinin rolü ve etkisinin azalmasını beraberinde getirmiştir. Özellikle sekülerleşme süreciyle birlikte toplumsal alanda dinin bireysel forma dönüşeceğine şahit olunmaktadır.

⁷⁵ M. Nakib El Attas, *İslam Sekülerizm ve Geleceğin Felsefesi*, Çev. Erol Kılıç (İstanbul: İnsan Yayınları, 2017), 39.

⁷⁶ A.g.e, 41.

⁷⁷ Gencer, *İslam'da Modernleşme (1839-1939)*, 264-266.

2.2. Batı Dışı Toplumlarda Modernleşme

Batı’da ortaya çıkan modernleşme hızlı bir şekilde dünyanın dört bir yanına yayılma fırsatı bulmuştur. Modernleşmenin de temelini oluşturan ve Batı Avrupa’da meydana gelen Rönesans, Sanayi ve Fransız Devrimleri modernleşmenin tüm dünyaya yayılması için birer fırsat olarak tezahür etmiştir. Gerek Fransız Devrimi’nden sonraki süreçte, Napolyon Bonapart’ın doğuya yönelik seferlerinde gerek daha sonraki süreçte ateşlenen emperyalist batılı sömürgeci devletlerin dünyanın dört bir yanına düzenlediği sömürgecilik faaliyetleri bahsi geçen projenin birer parçası olmuştur.⁷⁸ Günümüzde bile sık sık duyabildiğimiz “Dünyaya medeniyet götüreceğiz.” sloganı benzer çabaların sonucudur. İslam dünyasının siyasi, ekonomik, kültürel ve benzer birçok alanına ağır maddi ve manevi hasar veren batılı sömürgecilik faaliyetlerinin en son örneği olarak, 21. yüzyılın başında ABD’nin Afganistan ve Irak’ı işgali verilebilir. Tüm bu olan bitenler, Batı’nın göbeğinde ortaya çıkıp olgunlaşan modern zihniyetin ürünüdür. Burada Batı dışı “toplumlarda modernleşme” başlığı altında İslam dünyasına modernleşmenin gelişi, Müslümanların modernleşme ile yüzleşmesi ve bunların sonucunda ortaya çıkan sonuç ve tepkileri ele alınacaktır.

On dokuzuncu ve yirminci asırda yaşamış olan ünlü Alman düşünür ve sosyolog Max Weber’e göre, modernizm Doğu toplumlarının sorunudur. Bir hal ve çözüm yolu olarak bu toplumların yapması gereken Batılı olabilmeyi başarmaktır.⁷⁹ Her ne kadar Batılılaşmak ile modernleşmenin aynı olup olmadığı konusu uzun zamandır sosyal bilimler literatürünü meşgul eden bir mesele olsa da Max Weber’in yukarıda değinilen ifadeleri, yaklaşık iki yüz senedir modernleşme ile ilgili olarak içinde bulunulan durum ve şartların özeti gibidir. Weber’in bu tespiti bir yandan da modernizmin amacına ve münferit/tek tipli özelliğine ışık tutmaktadır.

Aslında modernleşme kuramından bahsetmek, Batı dışı bölgelerin modernleş (tiril)mesinden söz etmek demektir.⁸⁰ Bugün küresel ve evrensel değerlere⁸¹ sahip

⁷⁸ A.g.e, 108.

⁷⁹ Max Weber, *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu* (İstanbul: Roman Yayınları, 2013), 22.

⁸⁰ Altun, *Modernleşme Kuramı Eleştirel Bir Giriş*, 19-24.

⁸¹ Günümüzde evrensel denildiği zaman Batı literatüründe hâkim olan evrensel kavramı ifade edilmektedir. Batı ve Batıda hâkim olan evrenselliğin en belirgin vasfı “tek tipli” olmasıdır. İslam’ın bahsettiği evrensel ve âlemsümul denilen şey tek taraflı, tek tipli değil tam tersine “vahdaniyet içinde kesret” anlayışı üzerine tarif edilmektedir.

dünyada, özellikle Batı dışı toplumlara moderniteyi aktaran şey sömürgecilik ve emperyalizmin kendisi olmuştur. Batı'nın askeri, ekonomik, politik gücü ve hegemonyası, Batı sömürgeciliğinin yerini alıp benzer işlevi yerine getirmektedir. Nitekim globalleşme, Batı'nın tercih ettiği değerlerin yayılması anlamına gelen modernleşme ile eş anlamlı hale gelmiştir. Batı'da ortaya çıkan modernleşme süreci belli birtakım siyasal, sosyal, iktisadi ve kültürel şartlar içerisinde meydana gelmiştir. Özellikle Batı Avrupa ve Kuzey Amerika'da hâkim olan şartlar çerçevesinde şekillenen modernleşme sürecinin en önemli özelliği yayılcı karaktere sahip olmasıydı. Onun içindir ki söz konusu bu süreci artan sömürgecilik faaliyetleri takip etmiştir. Kapitalist sermaye birikimi, bilimsel ve teknolojik yenilikler ve sanayideki ilerlemelerin sonunda güçlenen modernleşen Batılı ülkeler, Batı dışı toplumlarda emperyalist sömürgeci faaliyetlerine hız vermiştir. Artan sömürgeci eylemlerin önemli birtakım hedeflerinden biri, egemen modernleşme paradigmasının evrensel boyuta taşınması olmuştur. Dolayısıyla modernliğin tek, geçerli ve evrensel modeli Batı modernleşmesi idi. Geri kalanlar modern kabul edilmeyip modernleşmesi için Batı'yı takip etmesi gerekiyordu. Nitekim özellikle ilk dönem modernleşme çabaları çerçevesinde Batı dışı toplumlar kendi toplumsal ve tarihsel çizgilerini dikkate almayarak körü körüne Batı'yı taklit etmişlerdir.⁸²

1950'li yıllardan itibaren hâkim bir paradigma şeklinde ortaya çıkan modernleşme kuramı, modernleşmeyi, geleneksel toplumları evrensel bir süreç çerçevesinde modernliğe ulaştıran bir olgu olarak değerlendirmektedir. Modernleşme yüceltilmiş ve modern olmayan, yani geleneksel olan “öteki” kılınmıştır. Kuram, geleneksel toplumların (daha sonra gelişmekte olan ve az gelişmiş olarak adlandırılan toplumların) modernleşmelerini Batı modernleşmesi ve değerleri çerçevesinde öngörmektedir. Geleneksel ve modern arasındaki uçurumu azami hale getiren kuram, geçmiş ve geleneksel olanı tüm unsurlarıyla ötekileştirirken, *ânı* tüm unsurlarıyla yücelten bir yaklaşım sergilemektedir. Nitekim Batı toplumlarının içinde bulunduğu “modernlik” durumu, tüm diğer toplumların zorunlu olarak yaşayacağı ve sonunda ulaşacakları bir durum olarak tarif edilmiştir.⁸³

⁸² Durgun, *Modernleşme ve Siyaset*, 28-29.

⁸³ Ayşe Şallı, “Modernlik, Gelenek ve Din İlişkisi: Bir Modernleşme Kuramı Eleştirisi”, *Kırkkale İslami İlimler Fakültesi Dergisi*, C. 2, S. 4 (2017), 61-62.

2.2.1. İslam Dünyası ve Modernleşme

İslam dünyası son iki asırdır, Batı'nın, modernleşme ve sekülerleşmeye yol açan birtakım soğuk ve sıcak savaşlarına maruz kalmıştır. Batı'da, Rönesans ile başlayan bilim, felsefe ve teknik alanındaki gelişmeler Fransız Devrimi'nden sonra (özellikle Napolyon Dönemi'nde) zirveye ulaşmıştır. Westphalia Antlaşması (1648) ile Avrupa'da din savaşları sona ererken müşterek bir kimlik üzerine bir araya gelme çabaları öne sürülmüştür. Nitekim Napolyon başta olmak üzere diğer Avrupalı güçler de “modern Batı medeniyetini” yüce bir değer olarak, “gâyrimedeni düşündüğü Batı dışı dünyaya taşımayı amaçlamıştır. Fakat bu kez ortaya çıkan yeni ulus devletler ve gittikçe artan milliyetçilik akımları potansiyel çatışma olgusu olarak ortaya çıkmıştır. Modernleşmeyle birlikte yükselen milliyetçilik olgusu Doğu ülkelerine de sirayet etmiştir.⁸⁴

Söz konusu gelişmelerden manen zayıf fakat maddeten güçlü çıkan Avrupa, gayrimedenî kabul ettiği Doğu'nun (İslam dünyasının) topraklarını istila etmeye heveslenmiştir. Her alanda son derece sancılı dönemden geçen İslam dünyası var olan zihni ve kültürel birikimiyle Batı'dan gelen modernleşme akımıyla yüzleşmiştir. Bu anlamda en önde, İslam hilafet merkezi olan Osmanlı Devleti gelmektedir. Hem ontolojik hem zaman ve mekân açısından Batı kökenli modernleşme hareketinin İslam dünyasına intikal ve yayılma süreci, Müslümanların hilafet merkezi olan Osmanlı ve diğer İslam toplumlarının maddi ve manevi yönden zayıfladığı ve tehditlerle karşı karşıya kaldığı bir döneme denk gelmiştir. Modernleşme iki asırdır İslam dünyasının uğraştığı ve İslam dünyasını uğraştıran önemli bir konu başlığıdır. Batı menşeli modernleşme olgusu İslam dünyasında, Batı'dakinden çok daha farklı bir şekil ve amaç uğruna ele alınmıştır. Modernleşmenin İslam dünyasına girişi, geliştiği süreç, Müslümanların bu süreçten beklentileri ve algısı Batı'dan bir hayli farklılık göstermektedir. Öncelikle İslam topraklarında modernleşme, “î'lâ-yi kelimetullahı ” yüceltmek amacıyla başlatılmış ve uygulanması gereken bir araç olarak teşvik edilip kabul görmüştür. Modernleşme olgusuyla ilk kez karşılaşan İslam dünyasının tutumu bugünden daha farklı olmuştur. Dönemin farklı İslam toplulukları, içinde bulunduğu şartlardan dolayı modernleşme ile yüzleşmekten kaçınmamıştır. Hatta birçok örnekte görüleceği üzere kendinden emin bir şekilde bir sentez yahut bir alternatif arama çabalarına girişmiştir. Nitekim Osmanlı Devleti'nde görüldüğü gibi, Tanzimat'tan

⁸⁴ Gencer, *İslam'da Modernleşme (1839-1939)*,109.

cumhuriyete kadar olan zaman diliminde Devlet-i Âliyye'nin resmi kurtuluş projesi, İslam ve Batı medeniyeti arasındaki sentez çabaları olmuştur. Cumhuriyetle birlikte, İslam medeniyetinden Batı medeniyetine geçiş ve Türkiye'nin İslam dünyasının merkezinden çıkarılması çabaları söz konusu olmuştur.⁸⁵

İslam dünyasında modernleşme hareketinin aynı zamanda dini bir mesele haline gelmesi din-devlet ilişkilerine dayanmaktadır. Nitekim Osmanlı Devleti'nde Devlet-i Âliyye'nin gerileme ve çöküşü, dinin/İslam'ın gerilemesi ve çöküşü olarak algılanmıştır. Dolayısıyla doğal olarak devletin kurtuluşu da dinin kurtuluşu ve muhafazası anlamına gelmekteydi. Devleti ihya etmek, ayakta tutmak dini ihya etmek demektir. Devleti muhafaza edecek eylem, dini olanı muhafaza edecek bir eylemdir. Onun için yapılacak olan düzenlemelerin içinde dine aykırı düzenlemeler yer alsa da genel olarak bu düzenlemeler olumlu ve dolayısıyla meşrudur.⁸⁶

İslam dünyasında, tarif ve tanımı netleşmemiş modernleşme olgusu daha çok Batı'nın inanç, tarih ve değer yargılarını öne çıkartacak şekilde tanımlanmaya çalışılmıştır. Nitekim Batı dışı toplumlar, Sanayi Devrimi ve aydınlanma geleneğinin bilimsel ve fikri devrimlerini tecrübe etmeden modernleşme çabalarına girmiştir.⁸⁷ Dönemin Osmanlı Devleti başta olmak üzere birçok İslam toplumunda buna yönelik ciddi tartışmalar meydana gelmiştir. Bahsedilen tartışmaların başında gelen "kültür" ve "medeniyet" tartışmaları uzun dönem bahis konusu olmuştur. Ziya Gökalp, sosyolojisinin temel eksenini oluşturan kültür ve medeniyet kavramlarını Batı kökenli modernleşmenin Müslüman toplumuna aktarılması ve uygulanması çerçevesinde ele alıp tartışmıştır. Son dönem Osmanlı yazarı ve siyasetçilerden Yusuf Akçura ve benzer kişiler Türkiye'nin modernleşme süreci tartışmaları çerçevesinde kültür ve medeniyet kavramlarını ele almışlardır.

Günümüzün Müslümanlarıyla 20. yüzyılın başlarında modernleşme ile yüzleşen İslam dünyası arasındaki en büyük fark; irade özgürlüğünün var olup olmaması, başka bir deyişle "irade özgürlüğünün" derece farkı meselesidir. Modernleşme ile karşılaşmaya

⁸⁵ Recep Şentürk, *İslam Dünyasında Modernleşme ve Toplum Bilim: Türkiye ve Mısır Örneği*, (İstanbul: İz Yayıncılık, 2018), 14.

⁸⁶ İsmail Kara, *Din İle Modernleşme Arasında: Çağdaş Türk Düşüncesinin Meseleleri*, (İstanbul: Dergâh Yay, 2014), 33.

⁸⁷ Durgun, *Modernleşme ve Siyaset*, 9-10.

hazırlanan ilk dönem Doğu toplumları ve özellikle İslam dünyası belli ölçüde büyük kapitalist ve sanayileşmiş şehirli merkezlerden gelen baskıların sonucunda değil, kendi bilgi ve birikimlerine güvenerek kendilerince çizdikleri bir çizgi üzerine modernleşmenin meydan okumasıyla yüzleşmişlerdir. Dönemin Müslümanları modern Batı tehdidi karşısında bir duruş sergileyip modernleşme ile hesaplaşmayı bir vazife olarak kendilerinde görmüşlerdir. Bu çabaların arkasında, başta toplumlarına olmak üzere tüm insanlığa faydalı bir iş ortaya koymak ve modernleşmeyle hesaplaşmak vardı. Bunun sonucunda muazzam bir sentez ve farklı fikir ve medeniyetlerin harmanlanmasının merkezinde olma çabasında bulunmuşlardır. Hiç şüphesiz günümüzden çok farklı olarak yürütülen söz konusu çabalar ahlak, aidiyet ve samimiyetle yerine getirilmiştir. Bugün ise Müslümanlar neredeyse tüm alanlarda Batı'nın hegemonyasının altında, salt seküler yaklaşımın dayattığı kültür, gelenek ve bilimin yayılması ve etkisinin altında çırpınmaktadır.

Konu ile ilgili olarak İslam dünyasının genelinde modernleşme ve devletin bekası mevzularının iç içe olduğu görülmektedir. Genel olarak İslam dünyasının, özel olarak Osmanlı, Mısır ve o dönemde Afganistan gibi nispeten güçlü ve bağımsız olan devletlerin askeri modernleşmeyi en önde tutmalarının sebebi de tam olarak budur. Fakat ilginçtir ki Müslümanların modernleşmeye yönelik bu tutumu sonraki dönemlerde değişime uğrayacaktır. Müslümanların modernleşmeye yönelik tutum değişikliği konusunda çok farklı etkenler rol oynamıştır.

Genel olarak bütün Doğu toplumları ve İslam dünyası kolonyal, emperyalist Batılı güçlerin müdahaleleri sonucunda modernleşme ile tanışmışlardır.⁸⁸ Bu süreçte İslam dünyası da diğer toplumlara benzer zorlu süreçlerden geçmek zorunda kalmıştır; modern olma yolunda başta dini olmak üzere pek çok değerle modernleşme arasında bir ikilem yaşanmış ve çoğu kez kutsal addettiği değerlerini “feda etmek” durumunda kalmıştır. Nitekim söz konusu zor ve çelişkilerle dolu bu ortam büyük kırılma ve toplumsal bunalımlara yol açmıştır. Bugüne dek süregelen modernleşme denen bu uzun ve karmaşık süreç İslam dünyasında oldukça sancılı bir şekilde yaşanmış ve yaşanmaya devam etmektedir.

⁸⁸ S. Parvez Manzoor, “Modernizmsiz Modernleşme: Güney Asya’da Müslüman Siyasi Görüşünün Başarısızlığı”, *Modernleşme İslam Dünyası ve Türkiye*, Der. Sabri Orman (İstanbul: Ensar neşriyat, 2001), 149.

Hem ontolojik hem zaman ve mekân açısından Batı kökenli modernleşme hareketinin İslam dünyasına intikal ve yayılma süreci, Müslümanların hilafet merkezi olan Osmanlı ve diğer İslam toplumlarının maddi ve manevi yönden zayıf ve tehditlerle karşı karşıya kaldığı bir döneme denk gelmektedir. Dönemin İslam dünyasında bu sorunların en önemlilerden biri kavram kargaşası idi. Bu süreç içerisinde ilim, siyaset ve benzeri alanlarda yeni ve henüz bizde karşılığı olmayan nice kavramlar İslam dünyasına intikal etmiştir. Söz konusu bu kavramların birçoğu günümüze kadar anlam kaymasına uğramış ve yanlış manayla kullanılmaya devam etmiştir/etmektedir. Özellikle siyasal modernleşme çerçevesinde Batı'dan ithal edilen siyasal kavramlar, dönemin İslam dünyasında baş gösteren İslamcılık düşüncesiyle beklenmeyen bir uyum içerisinde girip siyasal kültür inşasında rol oynamıştır. Hiç şüphesiz bahsedilen kavramlar uzun vadede ciddi bir kafa karışıklığına sebep olmuştur. Daha sonra ayrıntılı olarak ele alınacak olan İslamcılık gibi düşüncelerin ortaya çıkmasıyla İslam ve İslamcılık kavramları da uzun dönemdir birbirinin yerine kullanılan, söz konusu sakıncalı durumun örnekleridir.

İslamcılık ve çağdaş Türk düşüncesi üzerine çalışmaları olan İsmail Kara, Batılı araştırmacıların İslam dünyasının hilafet merkezi olan Osmanlı modernleşme hareketine *Panislamizm* ve Osmanlı bakiyesi olan Türkiye'nin benzer çabalarının *irtica* kalıbı etrafında değerlendirilmesini metodolojik bir problem olarak dile getirmektedir. Ona göre Müslümanların modernleşmeye yönelik çabalarına benzer kavramlar kullanmak, sahanın hem muhteva hem de psikolojik açıdan daraltılmasına ve kendi seyrinden çıkartılmasına sebep olmuştur. Yukarıda da işaret edildiği üzere sonraki yıllarda Panislamizm yerine *radikalizm* ve *siyasal İslam* terimleri kullanılmaya başlanmıştır.⁸⁹

İslam Dünyasında çağdaşlaşma ve çağdaş İslam düşüncesi, tarihin doğal ve beklenebilir bir süreç mi yoksa Müslümanların son iki asırdır devam eden filli durumun getirdiği bir gerçeğinden mi ibarettir? İsmail Kara, modernleşme meselesini, “İki yüz senelik modernizasyon süreci İslam dünyasındaki var olan sorun ve problemlerin çözümü için zorunlu ve gerekli olan bir ihtiyaç mıdır, yoksa var olan sorunların kaynağını teşkil eden bir mesele midir?” sorusuyla ele almaktadır.

⁸⁹ İsmail Kara, *Din ile Modernleşme Arasında: Çağdaş Türk Düşüncesinin Meseleleri*, (İstanbul: Dergâh Yay, 2014), 29.

Kamuoyunda uzunca tartışılan bu mühim soru üzerinden iki farklı bakış açısı geliştirilmiştir: Çoğunlukla modernistlerden oluşan bir kesim, İslam dünyasındaki modernleşmeyi müspet bir hareket olarak değerlendirip bu süreci İslam dünyasındaki durgunluğu, tedirginliği ve geri gidişi engelleyen bir süreç olarak görmektedir. Geleneksel İslami yaklaşımı benimseyen diğer bir kesim ise İslam dünyasındaki modernleşme hareketini olumsuz bir süreç olarak değerlendirmektedir.⁹⁰

İslam dünyası açısından, tüm bu tartışmalar özellikle İslam hilafet merkezi olan Osmanlı Devleti'nin dağılmasıyla yepyeni bir döneme girmiştir. İslam dünyasında meydana gelen ve modern Batı'ya hayranlık duyan yeni siyasi oluşum, hareketler ve liderler, bunların uyguladıkları modernleşme politikalarıyla gerçekleştirdiği reformlar, siyasal toplumsal alanda yeni tartışmalara yol açmıştır. Nitekim tam da bu dönemde, İslam dünyasının genelinde, din-siyaset münasebetleri, tartışılması gereken en önde gelen konularından biri haline gelmiştir. 20. yüzyılın başlarında Osmanlı mirasçısı olan Türkiye ve bölgenin modernleşme hareketinin öncülerden biri olan Afganistan'da, Batı modernleşmesi yanlısı iki lider olarak Mustafa Kemal Paşa ve Emanullah Han iktidara gelmiştir. Her iki liderin uyguladığı modernleşme politikaları ülkedeki dini unsur ve kuruluşlar tarafından sert bir şekilde eleştirilmiştir hatta engellenmiştir. Gerek bu iki örnekte gerek diğer İslam ülkelerinde, siyasetçilerin birçoğu, dini, uyguladığı politikalara alet etmeye çalışmış, dinin meşrulaştırıcı işlevinden istifade etmiş; kâh dini toplumsal dayanışma, bütünleşme ve düzenleme için kullanırken kâh onu toplumu kontrol etme aracı olarak öne sürmüştür. Sosyal bilimler literatüründe önemli tartışma konularının başında yer olan din-siyaset ilişkisi modernleşmeyle birlikte daha da önemli hale gelmiştir.

2.2.2. Osmanlı-Türk Modernleşmesi

Osmanlı modernleşme süreci diğer İslam ülkelerinden farklı yönleri baskın bir şekilde gerçekleşmiştir. Diğer İslam ülkelerinde modernleşme ya doğrudan Batılı sömürgeci devletlerin eliyle ya da yerel idareciler eliyle ancak kısa sürede gerçekleştirilirken Osmanlı'da modernleşme reformları birinden diğerine geçiş yapacak tarzda, belli bir zaman aralığında vuku bulmuştur. Osmanlı Devleti'ndeki modernleşme sürecinde radikal ve var olan düzeni sarsan bir reform süreci söz konusu değildir. Ayrıca Osmanlı modernleşmesinin önemli bir özelliği gönüllü ve takriben isteğe bağlı bir süreçten

⁹⁰ A.g.e., 190.

ibaret olmasıdır. Bununla beraber Osmanlı Devleti'nde gelişen modernleşme süreci öze dönük bir modernleşme olarak tezahür etmiştir. Nitekim tüm modernleşme sürecinde sadece kurumlar değil, kurumların değişmesiyle beraber köklü bir zihni değişim de meydana gelmiştir. Kurulduğundan bu yana Batı'yla yakından ilgilenen (yüzü hep Batı'ya doğru olan) Osmanlı Devleti'nin başladığı modernleşme çabaları sonraki süreçte tüm İslam dünyasını etkilemiştir.

Müslüman toplumların modernleşme ile tanışması karşılıklı bir rıza sonucunda olmamıştır. Bu husus tüm İslam dünyası için geçerli olsa da Müslüman ülkeler arasında rıza derecesi farklılık göstermektedir.⁹¹ Modern Batı ile komşu olup her alanda çok yakın siyasi, ekonomik ve askeri ilişkiler içinde olan Osmanlı Devleti'nin söz konusu rıza derecesi en üst çizgide yer almakta idi. Nitekim İslam dünyasının modernleşme hareketinin giriş kapısı sayılan Osmanlı Devleti bile topraklarının kaybıyla eş zamanlı olarak modernleşme hareketini başlatmıştır. Söz konusu durum sadece Osmanlı Devleti'nde değil, aynı zamanda İslam dünyasında da askeri yeniliklerle başlatılmıştır. Benzer şekilde Osmanlı başta olmak üzere İslam dünyasının birçok noktasında askeri modernleşme tüm diğer alanlardan önce gelir. Bunun asıl nedeni özellikle 18. yüzyılda Osmanlı gibi güçlü devletlerin Batı güçleriyle karşı karşıya olup filli olarak toprak kaybı yaşamaları olmuştur. XVII. yüzyılda modern ve gelişmiş silahlarıyla donatılmış Batı ordularıyla savaşan Osmanlı ordusu eski ve geleneksel savaş imkânlarından faydalanmaktaydı. Askeri alanda zayıf düşen Osmanlı Devleti yeni fetihler konusunda duraklama aşamasına gelmiştir, güçlü ekonominin önemli ayağı olan fetihlerin olmaması Osmanlı Devleti'ni ekonomik açıdan da zayıf hale getirmiştir. İlk kez Sultan III. Ahmet (1703-1730) Dönemi'nde, İbrahim Müteferrika'nın rolüyle Osmanlı ordusunda ciddi reformlar başlatılmıştır.⁹² Daha sonra III. Selim Dönemi'nde askeri alanda Avrupa'daki gelişmeleri temel alarak geniş çaplı reformlar gerçekleştirilmiştir. Söz konusu askeri reformlar kültürel ve diplomasi alanında da birtakım yenilikleri beraberinde getirmiştir. Askeri alan başta olmak üzere diğer alanlarda yapılan yenilikler, yeniçeri ve ulema sınıfının itirazıyla karşı karşıya kalmıştır. Yeniçeri ve benzeri diğer geleneksel kurum ve kuruluşların özellikle askeri alanda gerçekleşen reformlara yönelik itirazlarının sebebi güç kaybetme korkusu

⁹¹ Manzoor, "Modernizmsiz Modernleşme: Güney Asya'da Müslüman Siyasi Görüşünün Başarısızlığı", 149.

⁹² Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi*, (İletişim Yay, İstanbul:2014), 11.

olmuştur. Nitekim sözü geçen yenilikler sonucunda klasik Osmanlı devlet sisteminde var olan imtiyazlı grupların yerine başka sınıf ve kurumlar hâkim olmuşlardır. Fakat modernleşme çerçevesinde gerçekleştirilen reformlara engel oluşturacak sınıflara karşı Osmanlı Devleti'nin yanıtı sert olup müsamaha gösterilmemiştir. Örneğin; II. Mahmut Dönemi'nde (1826) Yeniçeri Ocağı kaldırılmış ve yerini yeni Osmanlı ordusu almıştır.

Avrupa'yı dikkatle izleyen Osmanlı Devleti, askeri alanda olduğu gibi ekonomi, diplomasi ve kültür alanlarında da birtakım yenilikler gerçekleştirmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nda Batı'da yaşanan gelişmelere karşı gün geçtikçe artan bir merak söz konusuydu. Nitekim bu dönemde Osmanlı Devleti'nin farklı Avrupa devletlerine elçi göndermesine şahit olunmaktadır. Temel olarak Lale Devri'yle birlikte, özellikle 18. yüzyılda Londra, Madrid, Berlin ve Viyana gibi başkentlere Osmanlı diplomatlarının gönderilmesi başlamıştır.⁹³ Geleneksel Osmanlı diplomasisinden modern diplomasi tarzına geçiş olarak nitelendirebilecek Nişli Mehmet Ağa ve Mehmet Çelebi gibi devlet görevlilerinin Batı ülkelerine siyasi temsilci olarak gönderilmesi bu tarihe denk gelmektedir. Modernleşmeyle birlikte Osmanlı diplomasi geleneği modern Batı diplomasi geleneğine yer bırakmıştır.⁹⁴ Batı başkentlerinde vazife gören Osmanlı elçileri ve yazdıkları sefaretnameler daha sonraki aşamalarda Türk modernleşmesinde kayda değer roller icra etmiştir.⁹⁵

Karlofça Antlaşması, Osmanlı Devleti'nin Duraklama Dönemi'nin başlangıcı sayılmaktadır. Osmanlı yeni fetihler yerine savunma konumuna geçmiştir. Askeri mağlubiyetler artmış, İstanbul'daki Avrupalı diplomatlar daha özgür hareket eder olmuştur. Dolayısıyla artık Osmanlı, Avrupa'da olan bitenleri sadece takip etmekle

⁹³ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, (Yapı Kredi, İstanbul:2004), 99.

⁹⁴ Osmanlı Devlet-i Âliye, Zıttatok Barış Antlaşması'na (1606) kadar tüm diplomatik işlemlerde Osmanlı İmparatorluğu'na has ve geleneksel Osmanlı diplomasisine uygun şekilde bir takım üstün ve tek taraflı diplomatik usul ve kuralları uygulamıştır. Örneğin; Zıttatok Antlaşması'ndan önce Batı devletleri ve Osmanlı Devleti arasında imzalanmış olan antlaşmalarda göz önünde tutulması gereken temel usullerden bazıları; antlaşmanın Osmanlıca yazılması, Antlaşmaların Osmanlı devletinin başkenti olan İstanbul'da imzalanması ve Osmanlı padişahının tek taraflı bir şekilde feshedilebilme hakkına sahip olması olmuştur. (bkz, Oral Sander, *Anka'nın yükselişi ve düşüşü, Osmanlı Diplomasi Üzerine Bir Deneme*, (Ankara: İmge Kitap Evi Yay., 2012), 119.

⁹⁵ Mardin, *Türk Modernleşmesi*, 11.

kalmayıp uygulamaya geçmek istemiştir⁹⁶. III. Ahmet ve I. Abdülhamit Dönemi'ndeki modernleşme faaliyetleri bir başlangıç mahiyetinde olsa da III. Selim Dönemi'nde uygulanan reformlar ve özellikle Nizam-i Cedit reformları son derece kapsamlı ve etkili olmuştur. Nizam-i Cedit reformları askeri alan dâhil mali ve diplomatik alanda kayda değer reformlara yol açmıştır.⁹⁷ Bu sebeple Nizam-i Cedit reformlarına karşı yeniçeri başta olmak üzere farklı kısımlar sert tepki göstermiş hatta III. Selim'in tahttan indirilmesine sebep olmuştur. III. Selim'den sonra II. Mahmut Dönemi Osmanlı modernleşmesi açısından önemli bir dönemi teşkil etmektedir. Zaten Küçük Kaynarca Antlaşması'yla birlikte Osmanlı, Avrupa'nın teknik alandaki üstünlüğünü kabul edecektir.⁹⁸ Bununla birlikte Osmanlı modernleşmesi daha farklı boyutlara taşınmış olacaktı. II. Mahmut Dönemi'ni takip eden Tanzimat (Gülhane Hatt-ı Hümayunu) aslında Batı'ya bir cevap arayışı şeklinde gelişmiştir. Toplumsal ve kültürel alanlardaki yeniliklere pek sıcak bakmayan Osmanlı, özellikle askeri teknik alanlarında hızlı bir ıslahat süreci başlatmıştır. Islahat Fermanı ve Osmanlı modernleşme çerçevesinde vuku bulan I. ve II. Meşrutiyet, Osmanlı modernleşmesindeki gelişmeleri zirveye taşımıştır. Nitekim gerek siyasi, askeri, ekonomik, gerek toplumsal, kültürel ve eğitim alanında derin değişiklikler meydana gelmiştir.

2.2.3. Mısır Modernleşmesi

Mısır'ın modernleşme süreci ve modernleşmeye karşı verilen entelektüel mücadelenin kendine özgü bir konumu bulunmaktadır. 18. yüzyılın sonlarında Mısır'ı işgal eden Napolyon, yanında birçok sanatkâr ve fikir adamını götürerek Mısır hakkında incelemelerde bulunmalarını istemiştir. Bu sanatkâr ve bilim adamları Mısır hakkında 23 cilt kitap yayınlamıştır. Ayrıca Mısırlı bir grup öğrencinin Fransa'ya götürülerek okutulmasını emretmiştir. Kısa süren işgale rağmen Napolyon'un Mısır'daki faaliyetleri hem oryantalist fikriyat açısından hem modernleşme süreci açısından önemli bir dönemi temsil etmektedir.

⁹⁶Sander, *Anka'nın Yükselişi ve Düşüşü*, 130.

⁹⁷ Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, 97.

⁹⁸ Metin Kunt, "Siyasal Tarih (1600-178)", *Türkiye Tarihi 3 - Osmanlı Devleti 1600-1908*, Der. Sina Akşin, (İstanbul: Cem yayınları, 1997), 71.

Fransız işgalinin Mısır idaresi üzerinde büyük etkisi olmuş, ilk modernleşme hareketleri de bu dönemde başlamıştır. Daha önceki bölümlerde de değinildiği üzere İslam dünyasında modernleşme hareketlerinin ilk olarak kendini gösterdiği alan askeri alandır. Mısır'da da benzeri bir durum vuku bulup Fransız işgalinden kurtulduktan sonra Osmanlı'nın Mısır Valisi Hüsrev Paşa askeri alanda birtakım değişikliğe gitmiştir. Hüsrev Paşa, Sudanlılardan oluşturduğu ve adına "Nizam-ı Cedid" dediği birliklerin başına Fransız bir subayı getirmiş, askerleri Fransız tarzında eğitmeye gitmiş hatta emirleri bile Fransızca vermeye başlamıştır. Bu nedenle Mısır'daki modernleşme düşüncesinin temelinde Fransızların etkisi söz konusu olmuştur.⁹⁹

1805 yılında Mısır valisi olan Mehmet Ali Paşa ulemanın desteğini alarak Mısır idaresinde baskın olan Memlük ailesine karşı darbe yapmış ve Mısır'ın idaresini eline almıştır. Mehmet Ali Paşa, Mısır yönetiminde tek başına söz sahibi olduktan sonra Mısır toplumunda siyasi, ekonomik ve sosyal birçok değişiklik gerçekleştirmiştir. Onun yaptığı yenilikler, modern Mısır Devleti'nin de temellerini oluşturmuştur.¹⁰⁰ Mehmet Ali Paşa, Osmanlı entelektüel kesiminden biriydi ve Mısır'a 1801 yılında Fransızlara karşı savaşmak için gönderilen Osmanlı ordusunun içerisinde yer alan 6000 kişilik Arnavut güçlerinin başında bulunmaktaydı. Mısır'a ulaştıktan sonra giriştiği güç mücadelesinden galip olarak çıkan Mehmet Ali Paşa, İstanbul tarafından Mısır valisi olarak tanınmıştır. Mehmet Ali Paşa, Mısır'ın başına geldikten sonra uygulamış olduğu politikalar Mısır'ın Osmanlı'dan farklı bir modernleşme tecrübesi yaşamasına neden olmuştur.¹⁰¹

Mehmet Ali Paşa, 1811 yılında, Mısır'da önemli bir nüfuza sahip olan Memlükleri tasfiye ettikten sonra birçok alanda değişime gitmiştir. Mehmet Ali Paşa'nın temelinde askeri alanda modernleşme fikri olduğundan bu hareketleri Hüsrev Paşa'nın başlatmış olduğu yeniliklerin bir devamı şeklinde görmek mümkündür. Ancak Mehmet Ali Paşa yenilikleri yaparken sadece askeri alanla sınırlı kalmamıştır. Onun modernleşme çalışmaları neredeyse her alanda kendini göstermiştir. Örneğin sulama kanallarını

⁹⁹ Mustafa Ergün, "Mehmet Ali Paşa Zamanında Mısır'da Eğitimin Batılılaşması", *KEFAD*, C.16, S.3 (2015): 279.

¹⁰⁰ Vivian Ibrahim, *The copts of Egypt, Challenges fo Modernisation and Identity*, (Londra: Tauris Academic Studies: 2011): 13.

¹⁰¹ A.g.e., 14.

düzenlemesi için Avrupa'ya öğrenciler göndermesi, Napolyon seferiyle Mısır'a gelen mühendislerden yararlanması, yeni tarımsal ürünler yetiştirilmesi, fabrikalar kurması ve İskenderiye'de yeni bir tersane açması bu yeniliklerden bazılarıdır.¹⁰²

Mehmet Ali Paşa, ülkede planladığı modernleşme hareketlerini gerçekleştirmesi için gerekli ekonomi altyapıyı hazırlamak için önce toprak reformu ve vergilerin toplanmasının merkezileştirilmesi gibi bazı değişiklikler gerçekleştirmiştir. 1814 yılından itibaren çiftçiler vergilerini mültezimlere değil, direkt Kahire'den atanan vergi memurlarına ödemeye başlamıştır.¹⁰³ Ayrıca mülkiyetin özelleştirilmesi sayesinde toprak edinmeye başlayan halk 1820'li yıllardan itibaren Mısır bütçesinin en büyük gelir kaynağını oluşturmuştur. Yine fabrikaların açılması ve pamuk gibi yeni tarım ürünlerinin ekilmesi gibi değişimler de ekonomiye katkı sağlamıştır.

Ekonomi alanında gerçekleşen modernleşme hareketi, askeri alandaki modernleşmeye hız kazandırmıştır. Daha önce de belirtildiği üzere Mehmet Ali Paşa'nın modernleşme faaliyetlerinin temellinde düzenli ve güçlü bir ordu kurma hedefi vardı. Bu hedefini gerçekleştirmek için askeri okullar kurmaya başladı. Bu okulları kurarken ülkede Napolyon işgali döneminden kalan subaylardan ve diğer bazı yabancı uzmanlardan istifade edildi. İlk askeri okul 1816 yılında *Mekteb-i Harbiye* olarak açılmış, daha sonra 1820'li yıllardan itibaren okul sayısı artırılmıştır. Ancak askeri alandaki okullaşma 1824-1837 yılları arasında zirve dönemini yaşamıştır. Askeri okullara paralel olarak bir askeri müzik okulu (Medresetü'l-Musiki el-Askeriye), bir denizcilik okulu ve bir savaş mühimmat okulu kurulmuştur. Bu okullardan mezun olan öğrencilerin bazıları Avrupa'ya gönderildi.¹⁰⁴ Mehmet Ali Paşa'nın orduda gerçekleştirmiş olduğu modernleşme hareketi ve idareyi merkezileştirmesi Mısır bürokrasinin de temelini oluşturmuştur. Mısır ordusu 19. yüzyılın ortalarında yüz otuz bin kişiye kadar çıkmıştır. Bu denli büyük bir ordunun sevk ve idaresi güçlü bir merkezi yönetimin kurulmasını gerektiriyordu. Bu durum doğal olarak bürokrasiyle iştigal eden bir sınıfın ortaya çıkmasını sağlamıştır. Mehmet Ali Paşa, aynı zamanda

¹⁰² Ergün, “Mehmet Ali Paşa Zamanında Mısır'da Eğitimin Batılılaşması”, 280.

¹⁰³ Özge Özkoç, *İmparatorluk iktidarının Osmanlı Mısırı: Mehmet Ali Paşa Dönemi Hıdivliği*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013), 73-74.

¹⁰⁴ Ergün, “Mehmet Ali Paşa Zamanında Mısır'da Eğitimin Batılılaşması”, 284.

askeri gücünü artırmak için zorunlu askerlik uygulamasını getirmiş ve Mısırlı çiftçileri askere almıştır. Bütün bu süreç Mısırlılar için Arap yahut Türk'ten ziyade bir Mısırlı kimliği meydana gelmesinin temelini oluşturmuştur.

19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı Devleti'nin yabancılara sağladığı kapitülasyonlardan Mısır da etkilenmiş ve Avrupalılar, Mısır ticari ve siyasi hayatında ön plana çıkmaya başlamıştır. Bununla beraber Mehmet Ali Paşa'dan sonra yerine geçen halefleri onun başlatmış olduğu modernleşme hareketlerini devam ettirmişlerdir.¹⁰⁵ Özellikle İsmail Paşa'nın eğitimi yaygınlaştırmak için okullar açması, toprak sahiplerinden daha fazla gelir elde etmek için temsilciler meclisi kurması, şer'i mahkemelerin yanında sivil mahkemeler kurması, günlük gazete ve dergiler çıkarılmasına izin vermesi gibi uygulamalar Mısır'da siyasi ve fikri hareketliliğin artmasını sağladığı gibi milliyetçi bir sınıfın doğmasını da sağlamıştır.¹⁰⁶

1883 yılında Mısır'ı ele geçiren İngilizler bir taraftan Mısır milliyetçiliği diğer taraftan Ezher ulemasının fikri hareketliliğiyle karşılaşmıştır. Muhammed Abduh, Reşid Rıza ve Cemaleddin Afgani gibi modern dönem İslam düşüncesinin en önemli simgeleri bu dönemde Batı ve özellikle İngiliz emperyalizmine karşı tavır almaktaydılar. Ancak bu düşünürler aynı zamanda Batı'yı tamamıyla yok saymak yerine onu anlamaya çalışmak gerektiğine inanıyordu. Nitekim Mısır uleması, Müslüman dünyasının geri kalmışlığının üstesinden gelebilmenin yolunun modernleşme ile İslami düşüncenin uzlaştırılması olduğuna inanıyordu.¹⁰⁷ Mısır ulemasının modernleşmeye getirdiği bu yorum İslam dünyasının birçok bölgesinde kabul görmüş ve onların fikirleri Kuzey Afrika'dan Güneydoğu Asya'ya kadar geniş bir coğrafyaya yayılmıştır. İslami düşüncenin yeniden yorumlanmasını öngören bu fikirler Osmanlı uleması arasında da yayılmıştır. Nitekim dönemin Mehmet Akif ve Said Nursi gibi fikir adamlarının düşüncelerini de bu çerçeve oluşturmuştur.

¹⁰⁵ Arthur Goldschmidt Jr, *Modern Egypt The Formation of a Nation*, (Oxford: Westview Press, 2004), 33.

¹⁰⁶ A.g.e., 37.

¹⁰⁷ A.N. Amir&A. O. Shuriye&A.F. Ismail, "Muhammed Abduh'un Moderniteye Katkısı", çev. Osman şahin, C. 3, S. 6 (2003): 229.

2.2.4. Tunus Modernleşmesi

Tunus, Osmanlı idaresinde son iki yüzyıl boyunca, Osmanlı'ya bağlı yarı bağımsız bir beylik şeklinde yönetildi. Bu durum Tunus yönetiminin Osmanlı Devleti'nden izin almadan Avrupa devletleriyle anlaşmalar yapmasını sağlamaktaydı. Fransızlar 19. yüzyılın başlarından itibaren Tunus siyasetinde aktif olmaya başlamıştır. Bu durum Tunus modernleşmesinin de ilk adımını oluşturmuştur. Tunus Beyliği'ndeki ilk modernleşme faaliyetleri diğer bölgelerde olduğu gibi askeri alanda olmuş ve Ahmet Bey, 1840 yılında Fransız subaylarının desteğiyle bir askeri okul açarak modern bir ordu kurmaya çalışmıştır. Ordu ve genel anlamda askeri alanın dışında başka alanlarda da modernleşme faaliyetlerine gidilmiştir. Nitekim 1845'te Paris'ten getirilen bir matbaayla beraber ülkede ilk defa gazete ve dergilerin basılmasının imkânı doğmuştur. Yine 1859 yılında Fransız bir şirket ile yapılan anlaşma neticesinde Tunus'a telgraf hattı döşenmiştir.¹⁰⁸

Başta Fransa olmak üzere Avrupalı devletlerin Tunus üzerindeki etkisi 19. yüzyılın ikinci yarısında daha da artmış, bu durum yeni modernleşme faaliyetlerinin de ortaya çıkmasını sağlamıştır. Ülkede artan Avrupalı tüccar ve vatandaşların haklarını anayasal düzeyde korumak isteyen Fransa ve İngiltere, Tunus üzerinde baskı kurmuştur. Siyasi baskılar sonuç vermeyince 1857 yılında Fransız donanması Tunus açıklarına demirlemiştir.¹⁰⁹ Bunun üzerine Ahmet Bey, Tanzimat ve Islahat fermanlarına esinlenerek hazırlanan Ahdû'l-Emân adında bir belge ilan etmek zorunda kalmıştır. Ancak bu belgeyle yetinmeyen İngiltere ve Fransa, Tunus üzerinde siyasi baskı kurmaya devam etmiş ve neticede 1861 yılında Kânunu'd-Devle ilan edilmiştir. Kânunu'd-Devle daha önce ilan edilen Ahdû'l-Emân'dan farklı olarak bir anayasa şekline yazılmıştır. Bu nedenle de Tunus'un ve aynı zamanda Arap dünyasının ilk anayasası kabul edilmektedir. Ayrıca bu anayasa Osmanlı'da ilan edilen Kânun-i Esâsi'den on beş yıl önce ilan edildiği için İslam dünyasının da ilk modern anayasası sayılmaktadır.¹¹⁰

¹⁰⁸ Muhammed b. Hoca, *Safahat min Tarihi Tunus*, (Beyrut: Daru'l-Ğarbi'l-İslami, 1986), 166.

¹⁰⁹ Ayhan Ceylan, "İslam-Osmanlı Coğrafyasında Modern İlk Anayasa: Kanunu'd-Devle (1861 Tunus Anayasası)", 38. *Icanas Uluslararası Asya ve Afrika Çalışmaları Kongresi*, C. 1, (2011), Ankara, 368.

¹¹⁰ A.g.e., 371.

Üç asır boyunca Osmanlı Devleti'nin hakimiyetinde kaldıktan sonra Tunus, 1881 yılında Fransızların himayesine girmiştir. Ancak, Fransız himayesine girmeden önce Batılı sömürgeci devletlerin çoğu Tunus üzerinde hakimiyet mücadelesi vermiştir. İtalya, İngiltere, Almanya ve Fransa arasındaki güç mücadelesini Fransızlar kazanmış ve Tunus'a yerleşmiştir. Fransız himayesine girmeden önceki dönemde Tunus modernleşmesini Osmanlı klasik modernleşmesiyle paralel bir şekilde ele almak mümkündür. Ancak modern Tunus'un doğuşunu hazırlayan temel modernleşme hareketleri Fransız himayesiyle beraber başlamıştır.

Fransızların 1881 yılında Tunus'u ele geçirdikten sonra ilk yaptıkları değişim faaliyetlerinden biri, eğitim sistemini Batılı eğitim sistemine göre düzenlemek olmuştur. Robert Rinehart'ın da belirttiği gibi Tunus, Osmanlı Dönemi'nden beri devam eden klasik bir eğitim sistemine sahipti. İslam tarihinin en eski üniversitelerinden sayılan Zeytuna Üniversitesi ve Camisi çevresinde yapılan eğitim, yine 1875 yılında kurulan Sadiki Koleji önemli eğitim merkezlerinden sayılmaktaydı.¹¹¹ Ancak Fransızlar, Tunus toplumunu hızlı bir şekilde dönüştürmenin yolunun eğitimden geçeceğine inanıyordu ve kendilerince dünyanın en iyi sistemi olan Fransız eğitim sistemini hızlı bir şekilde yaygınlaştırmaya çalışmışlardır. Bu nedenle Fransızlar, Tunus'ta hakimiyet kurduktan sonra ilk iş olarak dini okullar dâhil olmak üzere bütün eğitim sistemini tek bir çatı altında toplamıştır. Fransızlar, eğitim sistemini Fransız eğitime göre yeniden düzenledikleri gibi ayrıcalıklı bir bürokrat sınıfı meydana getirmek için de yeni okullar açmıştır. Bu amaçla açılan ilkokul 1881 yılında açılan Lycee Carnot Kolejidir. Daha sonra benzerlerinin kurulduğu bu özel kolejlerden mezun olan öğrenciler yüksek öğrenimlerini Fransa'da tamamlamış ve bürokraside önemli görevlere gelmiştir. Böylece Tunus toplumu içerisinde Fransız himayesini destekleyen yeni bir sınıf meydana getirilmiştir.¹¹²

Modernleşme çerçevesinde meydana gelen diğer bir değişim ise ekonomi alanında olmuştur. Tunus 19. yüzyılın ortalarından itibaren büyük ekonomik bulanımlar içerisinde bulunmaktaydı. 1868 yılında meydana gelen kolera ve kıtlık yine 1877-1878

¹¹¹Robert Rinehart, "Historical Setting", *Tunisia: A Country Study*, Der. Harold D. Nelson (The American University: 1988), 38.

¹¹² Barbara Degorge, "The Modernization of Educaion: A case Study of Tunisia and Morocco", *The European Legacy: C. 7, S.5(2002): 580.*

yılında sert geçen kış sebebiyle birçok hayvanın telef olması Tunus ekonomisini dar boğaza sokmuştur. Ekonominin daralması Tunus nüfusunu da etkilemiş ve 1867 yılında 1,6 milyon olan nüfus 1881 yılında 900.000'e kadar inmiştir. Ayrıca kırsalda yaşayan halk şehirlere göç ettiği için arazilerin birçoğu da boş kalmıştır.¹¹³ Fransız yönetimi 1885 yılında Fransızların toprak edinmesi için gerekli yasal düzenlemeyi yapmıştır.¹¹⁴ Ayrıca ekonomiyi güçlendirmek ve özellikle boş kalan arazileri tarım arazisine dönüştürmek için kaynak ve insan gücü aramaya başlamıştır. Altyapı için gerekli kaynağı Fransa'daki bankalardan edinen Fransızlar insan gücünü de Avrupa'dan temin etmeye çalışmıştır. Fransız yönetimi, ihtiyaç duyduğu insan gücünü Fransızlardan değil, Fransa'da yaşayan diğer milletlerden temin etme yoluna gitmiş ve binlerce Yahudi, Tunus'a nakledilmiştir.¹¹⁵ 1881 yılında Tunus, Fransız himayesine girdiğinde ülkede 12.000 Avrupalı vardı ve bunların 7.000'i Fransa vatandaşıydı. 1931 yılına gelindiğinde ise ülkedeki yabancı sayısı 250.000'ni bulmuştu ve bunların 180.000'i Fransız pasaportu taşımaktaydı.¹¹⁶

Fransız vatandaşları hem bankaların verdiği maddi destek hem de Fransız idaresinin çıkardığı özel imtiyazlar sayesinde Tunus'un birçok bölgesine yayılma fırsatı elde etmişlerdir. Fransızlar aynı şekilde telgraf sistemi, tarım ve ticari alanlardaki yatırımları finanse etmek için bir kredi bankası (Banque de Credit) kurmuştur. Şerif'in de belirttiği gibi Fransızlar, Tunus ekonomisini dışta doğrudan kendi amaçlarına yönelik şekillendirirken iç piyasada da Yahudilerden oluşan bir burjuvazi kesimi meydana getirmiştir.¹¹⁷ 1896 yılında Tunus idari yapısını tekrar şekillendiren Fransızlar, bütün Tunus topraklarını Tunus, Bizerte, Kef, Susa ve Safakes şeklinde beş bölgeye ayırmış ve her bölgeye Fransız bir komiser göndermiştir. Bu beş bölge kendi içerisinde 19 yerleşim yerine ayrılmış, buralara da birer Fransız yetkili atanmıştır.¹¹⁸ Tunus modernleşmesinin diğer bir boyutu ulaşım ve endüstri alanında yaşanmıştır. Ulaşım ile ilgili gelişmeler Fransız himayesinden daha önce başlamıştı. Tunus yönetimi

¹¹³ Rinehart, "Historical Setting", 37.

¹¹⁴ Kenneth Perkins, *A History of Modern Tunisia*, (Cambridge: 2014), 52.

¹¹⁵ Muhammed Hadi Şerif, *Tarihu Tunus, Min 'Usur Ma Kable'l-Tarih İla'l-İstiklal*, (Tunus: Daru Seras li'n-Naşr, 1993), 100-101.

¹¹⁶ A.g.e., 101.

¹¹⁷ A.g.e., 107.

¹¹⁸ Rinehart, "Historical Setting", 34.

1871 yılında İngiliz bir şirketle demir yolu anlaşması yapmasına rağmen Fransızlar projeyi ele geçirmiştir. Bu tarihten itibaren Fransızlar ülkenin birçok yerine demir yolları inşa etmiş, özellikle Fransız vatandaşlarının yerleştikleri yerlere ve ham madde temin edilen bölgelere ulaşımı kolaylaştırmıştır.¹¹⁹

1896 yılında Fransız idaresi Tunus hukuk sistemini tekrar düzenlemiş ve şer'i mahkemelerle beraber sivil mahkemeleri devreye sokmuştur. Şer'i mahkemeler daha çok Müslüman halkı ilgilendiren evlilik, boşanma ve miras gibi davaları takip etmekteydi. Sivil mahkemeler ise Avrupalıların davalarını ve ceza mahkemelerini icra etmekteydi. Ancak Fransız yasaları kademeli bir şekilde şer'i mahkemelerde de uygulanmaya başlanmıştır.¹²⁰

Tunus modernleşmesi Fransız hâkimiyeti altında Birinci Dünya Savaşı'na kadar devam etmiştir. Bu süreçte meydana gelen gelişmeler Tunus'un her bölgesine aynı şekilde ulaşmamıştır. Örneğin Tunus'un kuzeyinde Birinci Dünya Savaşı'na kadar modernleşmeye dair herhangi bir adım atılmamıştır. Ancak Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra modernleşmenin etkisi daha fazla kendini göstermeye başlamıştır. Bu tarihe kadar Fransız himayesine kuşku ile bakan insanlar, savaş sonrasında modernleşmenin meyvelerinden faydalanma yoluna gitmiştir. İnsanlar çocuklarını modern okullara, hastalarını devlet hastanelerine göndermeye başlamış, evlerinde elektrik ve su tesisatı gibi yeniliklere yönelmiştir.¹²¹ Tunus modernleşmesi bir taraftan hızlı bir şekilde toplumu kuşatmaktayken diğer taraftan Şerif'in "derin Tunus" diye tabir ettiği, Fransız modernleşmesine karşı muhafazakâr milliyetçi fikirleri savunan bir kesim ortaya çıkmaya başlamıştır. 20. yüzyılın başlarında Osmanlı Devleti'nin önemli fikir hareketlerinden olan Jön Türkler ve Panislamizm fikirlerinden etkilenen ve birçoğu Zaytuna Camisi çevresinde eğitim görmüş olan gençlerden oluşan bir grup Genç Tunuslular hareketini kurmuştur. Genç Tunuslular önce *Le Tunisien* adında Fransızca bir gazete çıkarmış, 1909 yılından itibaren *al-Tunusi* adında Arapça bir gazete basmıştır. Genç Tunuslular hareketi, Fransız hakimiyeti sonrasında toplumda meydana

¹¹⁹ Dwight L. Ling, "The French Invasion of Tunisia, 1881", *The Historian*, C.22, S. 4 (1964), 404.

¹²⁰ Perkins, *A History of Modern Tunisia*, 51.

¹²¹ Şerif, *Tarihu Tunus, Min 'Usur Ma Kable'l-Tarih İla'l-İstiklal*, 108.

gelen Batılılaşma eğilimine karşı İslami ve milli değerleri savunmuştur.¹²² Genç Tunuslular hareketi, Tunus siyasi tarihinin önemli bir aktörü haline gelmiş, Batı modernleşmesine karşı milli ve İslami değerleri savunan siyasi hareketlerin de temelini oluşturmuştur.

2.2.5. İran Modernleşmesi

İran, Orta Doğu'dan Hint coğrafyasına doğru uzanan ve tarihin en köklü medeniyetlerinden olan Fars medeniyetinin kalıntıları üzerinde kurulmuş ve kendine özgü bir İslami anlayış oluşturabilmiş kadim bir devlettir. İran'ın modernleşme sürecine ve geçirdiği evrelere bakıldığında diğer İslam ülkelerinden (Türkiye, Afganistan, Mısır vb.) çok farklı olmadığı görülür. Türk kökenli bir beylik olan Kaçarlar tarafından 1924 yılına kadar yönetilen İran; Rus ve İngilizlerle girdiği mücadele neticesinde 20. yüzyılın başlarında bu iki ülkenin etkisine girmiştir. 1917 yılında Bolşevik İhtilali'nin ardından Rusların çekilmesiyle beraber tamamıyla İngilizlerin etkisi altına girmiştir.¹²³ I. Dünya Savaşı sonrasında İran'da kargaşa ve otorite boşluğundan faydalanan Rıza Han 1925 yılında askeri darbe yaparak Kaçarlar Hanlığı Dönemi'ni sona erdirmiş ve Pehlevi Dönemi'ni başlatmıştır.¹²⁴

İranlı yöneticiler gerek Ruslar ve gerek İngilizler ile yaptığı mücadelede Batılı sömürgeci devletlerin teknolojide ne kadar ileride ve İran'ın ne kadar geride kaldığını görmüş, teknolojik alanda bazı yeniliklere yönelmiştir. Ancak modernleşmeye dair asıl adımlar Rıza Han Dönemi'nde atılmıştır. Onun döneminde ulaşımdan eğitime, hukuk sisteminden kılık kıyafete kadar toplumsal hayatın hemen her alanında köklü değişimlere gidilmiştir. Rıza Han, yaptığı inkılaplarda Türkiye'deki değişimleri de çok yakından takip etmekteydi. Özellikle onun Türkiye'yi ziyaret etmesi ve buradaki değişimleri bizzat müşahade etmesi, modernleşmeye olan inancını daha da artırmıştı.

Rıza Han, yönetime geldikten sonra ilk yıllar ülkedeki siyasi karışıklığı gidermek için yoğun çaba sarf etmiş ve sonraki uygulayacağı politikalar için ortam hazırlamıştır. Rıza Han'ın başlattığı modernleşme hareketinin temelde iki hedef güttüğü

¹²² Perkins, *A History of Modern Tunisia*, 75.

¹²³ Selçuk Duman, "Tek Parti Dönemi Türkiye-İran İlişkileri", *Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, C.2, S.3 (2016): 2.

¹²⁴ Mehmet Koca, "XX. Yüzyılın Başında Şah Rıza Pehlevi'nin Reformları Ekseninde İran'ın Modernleşme Çabası", *Asia Minor Studies*, C.8, S.1(2020): 356.

görülmektedir. Bunlardan birincisi olan toplumsal modernleşme, dini mümkün olduğunca toplumdan soyutlamayı amaçlamaktaydı. İkincisi ise teknoloji alanında modernleşmeyi, endüstrileşmeyi ve modern bir eğitim hareketini ortaya koymayı öngörmekteydi. İran'daki modernleşme Türkiye'deki modernleşmeyi örnek alarak tamamıyla yukarıdan, gerektiğinde askeri güç kullanılarak yapılan hızlı reformları içermekteydi. Özellikle 1927-1929 tarihleri bu hızlı reformların hayata geçirildiği bir dönüm noktası olmuştur. 1927 yılında ilk olarak nüfus sayımı ve zorunlu askerlik uygulaması getirilmiştir. Bunu şerî mahkemelerin yerini alan modern hukuk sistemi takip etmiştir. Ayrıca kılık kıyafet yasası ve ekonomideki bir dizi değişiklik hayata geçirilmiştir. Şah Rıza bütün bu inkılaplarla modern ve homojen bir İran toplumu meydana getirmek için çalışmaktaydı.¹²⁵ Rıza Han'ın modernleşme çabaları İran'ın muhafazakâr tabakasını oluşturan *ulema* tarafından farklı şekillerde karşılanmıştır. Bazı âlimler bu modernleşme hareketlerine tam destek verirken bazıları pasif kalıp süreci gözlemlemeyi tercih etmiştir ve bazıları da modernleşme hareketine karşı çıkmıştır.¹²⁶ Şah Rıza ulemanın desteğini almak için modernleşmenin din ile çatışmadığını sıkı sık vurgulamaktaydı. Örneğin 1931 yılında Kum şehrinde yaptığı bir konuşmada bu durumu şöyle ifade etmekteydi:

Birçok insan modernleşmenin; dinin kurallarını ve şeriatını bir tarafa bırakmak olduğuna inanıyor. Diğer bir ifadeyle onlar modernleşmenin (medenileşme) din ile çatıştığına inanıyorlar. Oysa tam aksine, şayet Peygamber bugün gelmiş olsaydı şeriatını bugünün şartlarının gerektirdiklerine göre anlatırdı. Ancak ne yazık ki onun (Peygamber'in) yüce fikirleri tarih içerisinde insanlar tarafından değiştirilmiştir. Sonuç olarak biz bu zamanda yaşıyoruz ve geçmişi bir tarafa bırakıp bugünün şartlarına göre davranmalıyız.¹²⁷

Şah Rıza, inkılaplarına karşı çıkan âlimlere karşı sert bir tavır göstermiş ve onları sindirmek için hapisanelere koymuştur. Yine isyan hareketlerine katılanlara çok sert

¹²⁵ Stephanie Cronin, "Reform from Above, Resistance from Below: The New Order and its Opponents in Iran, 1927–29" *The State And The Subaltern Modernization, Society And The State in Turkey And Iran*, Der. Touraj Atabaki, (New York: I.B.Tauris & Co. Ltd, 2007), 72.

¹²⁶ Mohammad H. Faghfoory, "The Impact of Modernization on the Ulama in Iran, 1925-1941", *Iranian Studies*, C. 26, S. 3 (1993): 277.

¹²⁷ A.g.e., 281.

müdahale edilmiştir. Örneğin 1931 yılında Meşhed’de meydana gelen bir ayaklanmada isyancılar top ateşine tutulmuş ve birçok insan hayatını kaybetmiştir.

Bu bağlamda İran modernleşmesinin Şah Rıza tarafından çok kısa sürede hayata geçirilen ve halka dayatma yoluyla kabul ettirilen bir dizi inkılaptan meydana geldiği söylenebilir. İran modernleşmesinde de tıpkı Osmanlı-Türk ve Afganistan modernleşmesinde askeri modernleşmesinin önde olduğunu görmekteyiz. Seneler boyunca İran’ı yöneten Pehlevi hanedanının Türkiye’deki modernleşme hareketlerini yakından izlediğini de unutmamak gerekir.

2.3.Modernleşme Bağlamında Din ve Siyaset

2.3.1.Din ve Siyaset Kavramı

İnsanoğlunun bulunduğu her yerde var olan *din* ve *siyaset* kavramları insan varlığıyla paralel olarak günümüze dek varlığını sürdürmüştür. Söz konusu bu kavramlar tarih boyunca toplumun içinde devlet, ahlak, hukuk, kültür, ekonomi vb. alanlar ve aralarındaki karşılıklı ilişkiler bakımından önemli roller üstlenmiştir. Din ve siyaset kavramları toplumun içinde etki eden ve etkilenen, dahası belirleyen ve yönlendiren kavramlardandır. “*Borçluluk*” “*teslimiyet*” “*muhakeme gücü*” ve “*fitrat*” anlamlarına gelen din kavramı¹²⁸ insanın ferdi yahut topluluk şeklinde bağlı olduğu inanç ve akideleri, amel ve talimleri ifade eden ve açıklayan bir kavramken siyaset; yöneten ve yönetilen arasındaki ilişkilerin olduğu bütün toplumlarda mevcut bir kavramdır.

Din terimi, Arapçadaki D-Y-N kökünden türeyen bir kavram olup yukarıda bahsedilen, içerdiği tüm anlamlarıyla bir bütün arz etmektedir. El Attas, genel olarak dinin İngilizce karşılığı olarak bilinen *religion* terimini dinin içerdiği anlamını karşılaması açısından münasip ve yerinde bir terim olmadığını dile getirmektedir.¹²⁹ Batı’da vuku bulan modernite ve din arasındaki münasebetler uzun bir süreç içerisinde gerçekleşmiştir. Söz konusu bu süreç hızlı olmayıp yaklaşık üç yüz sene boyunca Avrupa’nın genelinde gerek siyasi ve ekonomik gerekse askeri ve sosyal alanları etki altında bırakmıştır. Uzun dönemli din savaşlarının ardından Avrupa, siyasi ve kültürel anlamda radikal birtakım değişimlere şahit olmuştur. Batı’da modernleşmeyle birlikte

¹²⁸ M. Nakib El Attas, *İslam Metafiziğine Prolegomena İslam’ın Dünya Görüşünün Asli Unsurlarına Dair Bir Açıklama* (İstanbul: Küre Yay., 2018), 46.

¹²⁹ El Attas, *İslam Sekülerizm ve Geleceğin Felsefesi*, 77-80.

baş gösteren bireysellik ve akılcılık, toplumun inançları üzerine tesir eden önemli bir faktör olarak tezahür etmiştir. Akılcılık, dinin ve dinin buyurduklarının gayesini sorgularken bireysellik dini inancın cemaat temellerini tehdit etmeyi amaçlamıştır. Bu süreç içerisinde yaşanan tüm bunların sonucunda din ve dini kurumlar önemini kaybetmeye başlamıştır. Doğrusu, Batı'daki siyasi ve ekonomik gelişmelerin ilerlemesi ve gelişmesiyle beraber dinin uygulama alanı giderek azalmış ve önemini yitirmiştir. Din, hayatın diğer birçok alanında olduğu gibi şahsi bir tercih haline indirgenmiş ve bunun sonucunda da modern seküler Batı toplumlarının genelinde Tanrı kavramının basitleştirilmesine¹³⁰ sebep olmuştur.

Din ile devlet arasındaki ilişkilerin arka planına bakıldığında Orta Çağ Avrupa'sına kadar gitmek mümkündür. Modernleşmeyle birlikte Batı ve daha sonra Batı modernleşmesini takip eden İslam dünyasında dini kurumların değişim geçirmesine şahit olunur. Örneğin modern ulus devlet açısından din ve inanç meseleleri merkezi otoritenin kontrolüne geçmiştir. Din daha çok merkezi otoritenin istediği şekilde uygulanmış ve sık sık devletlerin siyasi amaçları için bir araç haline gelmiştir. Benzer şekilde dini kurumların kurumsal çerçevesi ve bu kurumların bütçeleri de merkezi yapılar tarafından belirlenmeye başlanmıştır. Tüm bunların sonucunda, kilise ve benzeri kurumlar yerini dini hayatın ve inancın bireyselliğini ortaya koyan cemaat ve benzeri yapılara bırakmıştır.¹³¹ Fakat modern demokrasilerin tümünde aynı şeyden bahsetmek zordur. Nitekim Batı modernleşmenin önemli iki temsilcisi olarak Avrupa

¹³⁰ Hz. İsa'dan sonraki süreçte Tanrı kavramı konusunda ciddi kafa karışıklığı yaşayan Hristiyanlık, modernleşmenin din ile ilgili getirdiği belli başlı kavram ve tasvirlerle bu soruna ilave bir takım problemler yüklemiştir. Hristiyanlık tarih boyunca evrim geçirip kültürel bir din haline gelmiştir. Özellikle İsa Peygamber'den sonraki süreçte vahyedilmiş din ve dinin verilmesi gereken evrensel mesaj değerini kaybetmiştir. Birçok muteber kaynakların ele aldığı gibi hâlihazırda Hristiyan Batı toplumunda bir Tanrı sorunundan kolaylıkla bahsedilebilir. Teslis inancıyla yakından bağlantılı olan bu konu taşıdığı muğlaklık ve önemi açısından çalışmamızın havsalasından çok daha ağır bir konu olduğunu düşüncesiyle bu kadarına yetinmekteyiz. Detaylı bilgi için bkz., El Attas, *İslam Sekülerizm ve Geleceğin Felsefesi*, 62-67.

¹³¹ A.g.e., 93.

(özellikle Batı Avrupa) ve ABD’de din ve dini yaşamın, toplumun dine olan ilgisi ve bağlılığın ve dini özgürlüklerin aynı seviyede olduğunu söylemek güçtür.

Batı’da ulus devlet fikrini sistematik olarak tartışan Machiavelli, din-devlet ve din-siyaset ilişkileri bağlamında kilisenin siyasal otoriteden ayrı olması gerektiğini söyleyip seküler siyasal modernleşme tarzını sunmakla dikkat çekmiştir. Siyasal modernleşme çerçevesinde ulus devletin en önemli işlevi, bireye dini bağlılık ve kimlik yerine daha genel kimlik ve aidiyet vermesi olmuştur. Nitekim modern dünyada din ile devlet arasındaki sorunlardan biri ulus devlet tarafından ulusal kimliğin dini kimlik üzerine galip gelmesi için harcanan çabalar olmuştur.¹³²

2.3.2. İslam Geleneğinde Din ve Siyaset

İslam dünyasında din-siyaset ilişkisine gelince “İslam siyaset dinidir.” ifadesinden de anlaşılacağı üzere, İslam dini siyasi, iktisadi, kültürel, ilmi, ahlaki ve sanatsal yönleriyle bir bütün teşkil etmektedir. İslam doğuşundan beri kapsadığı toplumun siyasi, hukuki, sosyal, iktisadi ve benzer yönleriyle ilgilenmiş ve tevhit ilkesi çerçevesinde bir İslam medeniyeti/dünya düzenini ortaya koymayı hedeflemiştir. İslam dininin ortaya çıkışı ve Akdeniz havzasında Hristiyanlıkla karşılaşması genel anlamda dünya ve Hristiyanlık üzerinde ciddi etkiler bırakmıştır. Ontolojik ve epistemolojik açıdan âlemşümul bir din olan İslam dininin Arap yarımadasından beklenmedik bir hızla dünyaya yayılması Batı’yı iki açıdan tesir altında bırakmıştır. Birincisi Akdeniz havzasının kültürel bütünlüğünün çözülmesi, ikincisi Batı Hristiyanlığının ekseninin Roma’dan kuzeye kaymasıdır.¹³³

İslam dünyasında “din” esas bilgi kaynağı olup hukuk, ilim, felsefe, kültür, ekonomi ve siyasetin temelini oluşturan ve şekillendiren bir olgu olarak temel bir rol üstlenmiştir. Din özellikle siyaset ve siyaset içerisindeki ilgili konular için meşruiyet kaynağı olup modernleşme hareketinden iki yüz sene sonra bile bu anlamda önemini korumaya devam etmektedir. Din, tarih boyunca toplum içinde temel hukuk, kanun ve kavram temelinde yer almayı başarmış, toplumların ihtiyacı olan hukuk ve kanunlar için temel malzeme niteliğinde olmuştur. İslam dini istisnasız olarak tüm İslam dünyası için toplumun ihtiyaç duyduğu tüm alanlarda var olan temel kavramların

¹³² Çaha, *Modern Dünyada Din ve Devlet Bitmeyen Beraberlik*, 16-26.

¹³³ El Attas, *İslam Sekülerizm ve Geleceğin Felsefesi*, 121.

kaynağı olmuştur. Dinin üstlendiği söz konusu bu eylem neticesinde İslam topraklarında daha önce benzeri görülmemiş bir dayanışma ortaya çıkmıştır.

İslam siyasi tarihine bakıldığında dört halifeden sonraki süreçte İslam siyasi kültüründe saltanat makamının ortaya çıkması, din-siyaset ilişkileri açısından bir kırılma noktası olarak değerlendirilebilir. Saltanatın siyasi sistemin içine yerleştirilmesiyle din, iktidarın eylemlerini meşrulaştıran bir kalkan haline getirilmiştir.¹³⁴ Fakat özellikle din adamları zaman zaman fiili siyaset ve siyasiler karşısında muhalefet ve itiraz kaynağı olarak da tezahür etmiştir. Nitekim Emevi ve Abbasi dönemlerinde ulemadan önemli bir kesim sarayın uygulamalarına karşı çıkıp itiraz etmiştir.

Siyasi gücün babadan oğula geçme prensibine dönüşmesi ile birlikte dönemin din-siyaset ve din-devlet ilişkilerinde siyasal ve toplumsal alanda birtakım radikal değişikliklere şahit olmaktayız. İslam siyasi tarihinde dinin siyasi amaçlar için meşrulaştırma aracı kılınmasının sadece saltanat rejimleri ile sınırlı kalmayıp yakın dönem İslam tarihi içinde de benzer örneklerini görmek mümkündür.

Modernleşme süreciyle birlikte İslam topraklarında muhtelif ulus devletlerin ortaya çıkması ile yeni tarih, kültür ve eğitim anlayışları gibi din-siyaset ilişkilerinde de yeni yaklaşımlar söz konusu olmuştu. Osmanlı bakiyesi olan Türkiye başta olmak üzere modernleşme sürecinin başında olan Müslüman ülkelerinde din, siyasi sistemleri meşrulaştıran bir araç haline gelmişti. Nitekim tam da bu dönemde Batı'dan Osmanlı topraklarına ve oradan tüm İslam dünyasına yayılan yeni siyasi kavramlar ve söz konusu bu kavramlara dayanarak uygulanan siyasal mekanizmalara yönelik din temelli nasların meşrulaştırıcı bir araç olarak kullanılmaya başlandığı görülmektedir.¹³⁵

2.3.3. Din-Siyaset İlişkisinde Modernleştirici bir Siyaset Olarak İslamcılık

Bu bölümde modernleşme, İslamcılık ve bu bağlamda din-siyaset ilişkilerinin tanım ve tarifinden çok, söz konusu bu olguların arasındaki ilişki ve etkileşimleri üzerine durulacaktır. İslamcılık ve modernleşme sadece çağa ayak uydurma itibarıyla değil, savundukları ve reddettikleri değerler itibarıyla da benzerlik taşıyan iki olgu olarak tezahür etmektedir. Zaten İslamcılık nazariyesini modernleşmeyi anlamadan,

¹³⁴ Resul Türk, "Türkiye'de Siyasal İslam'ın Örgütlenme Faaliyetleri", *Akademik Hassasiyetler Dergisi*, C., 2. S.3(2015):103.

¹³⁵ Kara, *İslamcılığın Siyasi Görüşleri: Hilafet ve Meşrutiyet*, 37-40.

modernleşme ile bağlarını araştırmadan ele almak eksik olacaktır. Dolayısıyla bu çerçevede her şeyden önce bu iki olgunun köken, kavram ve uygulama kısmındaki sıkı bağlarının neler olduğu araştırılacaktır.

İsimlendirmesi 1913 yılına kadar geri götürülebilecek olan “İslamcılık” aynı dönemde Ziya Gökalp ve Mehmet Akif tarafından “İslamlaşmak” olarak kullanılmıştır. Daha geriye baktığımızda İttihad-i İslam, vahdet-i İslamiye, İslam birliği, Panislamizm gibi benzer ve yakın anlamlara gelmek üzere ihya, ıslah ve tecdit olarak da kullanılmıştır. İslamcılık günümüzde içerik ve muhteva olarak son derece benzerlik taşıyan çağdaş İslam düşüncesine tekabül etmektedir. Islahat hareketi gerek İslam dünyasında gerek Osmanlı Devleti’nde modernleşmenin bir parçası ve neticesi olarak ortaya çıkmıştır. Bu hareketin arkasında yatan nedenlerden biri mevcut kaynakların yetersizliği, kendinden şüphe duyma hissi ve yenilenme çabasıydı. İslamcılık fikriyatı, özellikle İslam dünyasının hilafet merkezi olan Osmanlı’da bir yandan Batı’da olan bitenleri anlamak ve orada yaşananlara uyum sağlayıp uygulamak iken bir yandan da modernleşmenin getirdiği birtakım fikir, kurum ve uygulamalara din-gelenek çerçevesinde karşı koymak olarak tezahür etmişti. Dolayısıyla Batı bir yandan takip ve taklit edilebilir bir merci iken bir yandan da karşı konulacak, mücadele edilebilecek bir düşman, bir tehdit kaynağı olarak anlaşılmıştır.¹³⁶

İslam dünyasında ortaya çıkmış olan İslamcılık düşüncesi sadece modern bir olgu olarak kalmayıp modernleşmenin bir sonucudur. Diğer bir ifadeyle İslamcılık fikri modernleşen dünyanın ortaya koyduğu şartların çerçevesinde ve sonucunda ortaya çıkmıştır. İslamcılık düşüncesinin tasvip ve teşvik ettiği modernleşme sürecinin, İslam toplumlarının her alanını etkilediği gibi, din-siyaset ilişkilerinin üzerinde de ciddi etkileri olmuştur. Bu anlamda toplum içinde, Müslümanların siyasi ve sosyal meselelerinde İslam üzerinden hak talep eden İslamcılık düşüncesinin oynadığı rol önem taşımaktaydı. İslamcılık, İslam siyasi düşüncesinin özellikle teorik kısmında gerek muhteva gerek hiyerarşik olarak birtakım değişiklikleri ortaya koyması için çabalamıştır. Hilafet-saltanat sisteminin ilgasından sonra sözü geçen değişiklikler İslam dünyasının genelinde pratik olarak da kendini göstermiştir. Nitekim İslam

¹³⁶ Kara, *Müslüman Kalarak Avrupalı Olmak*,16.

dünyasının birçok yerinde var olan siyasi sistemlerden meşruti monarşi, cumhuriyet ve demokratik çizgiye bir yönelme söz konusu olmuştur.¹³⁷

Modern Batı emperyalist güçlerinin işgal ve sömürü eylemlerine bir tepki olarak doğan İslamcılık olgusu modernleşme ile yüzleşmek zorunda kalmıştır. İslamcılık bunu daha çok modern yollar ve modernitenin doğurduğu siyasi kavramlar çerçevesinde başarmaya çalışmıştır. Bu bağlamda İslamcılık siyasi, kültürel ve ekonomik meseleler konusunda modernleşmenin takip ettiği bazı yolları onaylamıştır. Hatta İslamcılık bir yandan siyasal toplumsal anlamda daha fazla dindarlık ve İslamlaşma talebindeyken bir yandan da gerçek İslam söyleminin sekülerliğe ve laikliğe açılan bir damarı olmuştur. Zahiren güçlü bir paradoks şeklinde tezahür eden bu durum, dindarlaşma ve modernleşmeyi bir anda uygulamaya teşvik eden İslamcılığın ruhundan gelmektedir. Bu iddianın temelinde ise İslam dünyasının genelinde görülen modernleşmenin İslam ve İslam devletinin bekası fikri yatmaktadır.¹³⁸

Modernleşmeyle birlikte modern Batı siyaset geleneğinde ortaya çıkmış olan farklı siyasi kavramlar Osmanlı topraklarından İslam dünyasının geneline yayılmıştır. 1924 senesine kadar Osmanlı topraklarında devam eden hilafet-saltanat sisteminin ortadan kaldırışı tüm İslam dünyasında özellikle siyasi anlamda derin bir boşluğa neden olmuştur. Farklı siyasi, sosyal ve ekonomik sorunların içerisinde olan Müslümanlar bu kez de modernleşme kriziyle karşı karşıya gelmişlerdi. Fatih Şeker'in de belirttiği gibi: "Modernleşme dönemi geride bırakmaya çalıştığımız âlemin ve yaşadığımız dönemin arasındaki boşluğu derinleştirmiş, dengeyi yöneldiğimiz ve yüz çevirdiğimiz istikamete doğru kaydırmıştır."¹³⁹

İslam siyasi tarih sürecine baktığımız zaman, İslam dininde önemli iki yaklaşımdan biri, "dinin sıkı yorumu" denen Kuran ve sünnette belirtilen değişmez ilkelere dayanan yorumdur. Söz konusu bu sıkı Sünni yorum tarih boyunca İslam birliği ve devamlılığı açısından önemli bir rol oynamıştır. İslam devletlerinin birçoğunda siyasi ve icra gücünü elinde tutanlar, çıkardıkları kanunların İslam şeriatına uygunluğundan emin

¹³⁷ İsmail Kara, *Her Müslüman İslamcı değildir*, <https://t24.com.tr/haber/prof-kara-her-musulman-islamci-degildir,210796> (13.08.2012). [28.03.2020].

¹³⁸ A.g.e.

¹³⁹ Fatih Şeker, *Modernleşme Devrinde İlmeye: Cevdet Paşa- İbnülemin Örneği*, (İstanbul: Dergâh yayınları, 2015), 9.

olmak adına bu kanunları dönemin dini otoritesinin fikrine sunmuşlardır. Nitekim Osmanlı'da şeyhülislamın önemli işlevlerinden biri de hep bu olmuştur. Osmanlı sultanları ülkede pek çok önemli politik karar alırken bile fakihlere danışmakta idiler. Osmanlı başta olmak üzere İslam devletlerinde şeriat kanununun yanında deneysel (ampirik) bir yaklaşım olarak örf vazgeçilmez olmuştur. Hem Osmanlı hem diğer Müslüman devletlerinde bağımsız kanun koyma girişim ve faaliyetleri zaruret prensibi esas alınarak yapılmıştır.¹⁴⁰ Bilindiği üzere bu ve benzer yaklaşımlar gerek İslamcılık gerek modernleşme tartışmaları çerçevesinde İslam dünyasındaki siyasal, toplumsal süreci etkileyen ve yönlendiren unsurlar olarak tezahür etmiştir.

İslam dünyasında siyasi sahada faaliyet gösteren Batı modernleşmesi yanlısı İslamcı gruplar ve hareketler Batı'daki gelişmelerden haberdar ve yakından takipçi idiler. Özellikle İslam dünyasının hilafet merkezi olan İstanbul ve İngilizlerin istilasında olan Hint Yarımadası'nda modernleşme çabaları ittihad-ı İslam, Panislamizm ve benzer isimler altında İslamcılık çerçevesinde şekillenmeye başlamıştır. Nitekim Batı'da modernleşme ile baş gösteren meşruti monarşiler ve bu çerçevede parlamento, anayasa, siyasal parti ve benzeri kavramlar İslam dünyasında modern İslamcı grup ve hareketlerin de önemli talepleri şeklinde kendini göstermiştir.

İslam dünyasına aktarılan ve birçok yerde uygulamaya konulan yukarıda bahsi geçen kavramlar İslam toplumunun sosyal yapısına olduğu gibi, siyasi yapı ve zihniyetine de uygun ve uyum içinde olmamıştır. Örneğin hilafetin merkezi olan Osmanlı topraklarında devletin pek önemli siyasi ayağı olan bir millet sistemi söz konusuydu. Burada modern siyasetin öngördüğü bir milletten bahsedilemez. Osmanlı topraklarında kurulan siyasi birlik, ırk, dil ve hatta benzer gelenek görenek üzerine bile inşa edilmemişti. Avrupa'da birçok siyasi inış çıkışları olan mücadeleler, savaşlar ve bu bağlamda fikri hareketler ve siyasi birlikler neticesinde mütecanis (aynı) unsurların bir araya gelmesiyle siyasi birliğin zemini hazırlanmıştır. Said Halim Paşa'nın vurguladığı üzere İslam dünyası ve Osmanlı toplumu bu manada tamamen mütecanis olmayan bir toplum örneği sunmaktaydı. Dolayısıyla modernleşmenin tüm diğer

¹⁴⁰ Halil İnalçık, *Osmanlı Tarihinde İslamiyet ve Devlet*, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016), 3-11.

alanlarında olduğu gibi, siyasi sahada körü körüne taklit İslam dünyasına bir şey kazandırmamıştır.¹⁴¹

İslamcılık düşüncesinin ortaya çıkışı ve İslam dünyasının genelinde din-siyaset ilişkilerinde yeni yaklaşımlar, kavramlar ve tartışmalar yaşanması nedeniyle İslam düşüncesinin ana kavramlarından olan “cihat” (Allah yolunda kâfirlerle mücadele) kavramı da siyasi atmosferin önemli olgulardan biri haline gelmiştir. Üçüncü Afgan-İngiliz Savaşı, Türkiye İstiklal Savaşı ve İslam dünyasının birçok diğer savaşında “cihat” kavramının önemi ve işlevi fevkalade mühim olmuştur. Dönemin emperyalist, sömürgeci güçleriyle karşı karşıya kalan pek çok İslam ülkesi, İslam’ın yeni yorumu mahiyetinde olan İslamcılık fikriyatını temel alarak bu çerçevede mücadelelerini sürdürmüştür. Cihat kavramının güçlenmesi ve ateşlenmesi daha çok İslam dünyasındaki İslamcılık ve dini hareketlerin yükselişiyle paralel bir doğrultuda olmuştur. Başka bir deyişle, özellikle son dönem İslam siyasi tarihinde İslamcılığın uyum ve muhalefet damarının güçlenmesi ve zayıflaması cihat kavramının da yükselişi veya sakinleşmesine sebep olmuştur. Örneğin Türkiye’de Milli Mücadele Dönemi’nde “cihat” kavramı düşmana karşı ciddi bir silahken tek parti döneminde bu kavramın pasifleştiği görülmektedir.¹⁴²

Dönemin İslam dünyasının hilafet merkezi ve Batı modernleşmenin giriş kapısı olan Osmanlı ve İslam dünyasının diğer bölgelerinde fıkhıdaki zaruret kavramı¹⁴³ üzerinden sorunlar halledilmeye çalışılmıştır. Kurtuluş düşüncesi etrafında şekillenen Osmanlı modernleşmesinin dini açıdan meşruiyet kaynağı, bizzat “zaruret prensibi” idi. İlk olarak askeri, teknolojik ve benzer değişim ve dönüşüm gayeleri ile başlatılan fakat kısa süre sonra rejim değişikliği çerçevesinde yurt içinde başlatılan ve yürütülen hareketlerin talepleri ve dış tehditler ile karşılaşılan bir süreç meydana gelmiştir.¹⁴⁴ On dokuzuncu yüzyılın başlarında modernleşme hareketiyle karşılaşan Müslümanların geneli benzer şekilde birçok alanda son derece önemli sosyal ve toplumsal tehditlerle

¹⁴¹ Said Halim Paşa: *Buhranlarımız ve Son Eserleri*, (İstanbul: İz Yayıncılık, 2015), 66-68.

¹⁴²Maydan: İslamic Thought, Türkiye’de İslam ve İslamcılık: İsmail Kara ile Mülakat <https://themaydan.com/2017/10/turkiyede-islam-ve-islamcilik-ismail-kara-ile-mulakat/> [30.03.2020].

¹⁴³ Şeker, *Modernleşme Devrinde İlmeye: Cevdet Paşa- İbnülemin Örneği*, 13.

¹⁴⁴ Kara, *Din ile Modernleşme arasında: Çağdaş Türk Düşüncesinin Meseleleri*, 238.

karşı karşıya kalmıştır. İlmiye sınıfı, ilim ve tedris merkezleri olan medreseler, tüm İslam dünyasını ortak bir ilmi halka ve ortak bir zihin etrafında toplayabilmiştir. Modernleşme süreciyle birlikte, Müslümanları manevi ve zihni olarak birbirine bağlayan ve yüzyılların birikimini taşıyan ortak ilmi zihniyet, bu süreçten zarar görenlerin başında yer almaktadır.

2.4. Metodolojik Bir Değerlendirme ve Eleştirel bir Bakış

Modernleşme kavramını tartışırken metodolojik açıdan önem taşımakta olan birkaç noktaya değinmek yararlı olacaktır. Amerikan tarihçi Marshall G. S. Hodgson'un *İslam'ın Serüveni* adlı eserinde dikkat çektiği söz konusu bu metodolojik sorunsalın en ilgi çekici tarafı, meselelerin tahlili sırasında olayın tarihi akışı, gerçekleştiği zaman ve mekân içindeki şartlarını göz önünde bulundurarak olayı değerlendirmesidir. Yine Hodgson, modernleşme kavramıyla ilişkili olarak Batı merkezli tarih tasavvurunu eleştirmektedir. *Dünya Tarihini Yeniden Düşünmek* adlı eserinde Hodgson modernleşme ve modern dönemi bir kopuş ve ayrılma süreci olarak nitelendirmektedir. Modern tarih şartları; modern öncesi tarihsel şartlar ve hallerden kesin bir kopuş göstermektedir. Ona göre eski Garp geleneği de diğer geleneksel toplumlarda olduğu gibi modern çağın ortaya koyduğu soru ve problemlere cevap vermekte yetersiz kalmıştır. Hodgson'a göre "Müslümanlar neden geri kaldı?" sorusu yerine "Batı neden bu denli dramatik ve hızlı bir değişim yaşadı?" sorusu daha önemlidir. Zira hızla modernleşen Batı dünyası beş bin yıllık ortak modelin dışında kalmıştır.¹⁴⁵ Bu hadise Batı yerine Çin veya İslam dünyasında da vuku edebilirdi. Eğer Çin, göçebeler tarafından istila edilmeseydi daha önceden başlatmış olduğu endüstriyel devrimini gerçekleştirebilirdi. Benzer şekilde modernite ilk önce İslam ülkelerinde meydana gelseydi modern toplumun eşitlikçi ve çoğulcu eğilimleri daha çok ve güçlü olabilirdi.¹⁴⁶ Kendisi bir Quaker¹⁴⁷ olan Hodgson tüm diğer konularda

¹⁴⁵ Marshall G.S. Hodgson, *Dünya Tarihini Yeniden Düşünmek*, (İstanbul: Yöneliş yay, 2001), 325-326.

¹⁴⁶ Hodgson, *İslam'ın Süreveni: Barut İmparatorlukları ve Modern Zamanlar*, 236-237.

¹⁴⁷ 1652 yılında İngiltere'nin kuzey batısında meydana gelen Quakerlar dini bir tarikat mahiyetindedir. Quakerlar, Hristiyanlığın Protestan mezhebinin içinden çıkmış bir harekettir. Kendine has ibadet biçimi ve dini düşünceleri olan bu hareketin dünya çapında 340000 civarında üyeleri mevcuttur. Daha fazla bilgi için Bkz: Pink Dandilion, *The Quakers: A Very*

olduğu gibi modernleşme konusunda da olayın tarihsel yönünü ve dönemin maddi ekonomik şartları başta olmak üzere diğer tüm siyasal ve sosyal şartları ön plana çıkararak incelemelerini ortaya koymuştur. Nitekim ona göre modernitenin ortaya çıkması için genel şart ve durumlar meydana gelmişti. Dolayısıyla modernitenin ortaya çıkması kaçınılmazdı.¹⁴⁸

Daha önce değinildiği gibi Hodgson'un söz konusu modernleşme görüşleri onun özgün metodolojik bakış açısından kaynaklanmaktadır. Nitekim Hodgson, İslam dininin ortaya çıkması konusunda da benzer bir metodolojik yaklaşımı öne sürmüştür. Ona göre İslam dininin ortaya çıkması için sadece Arap Yarımadası'nda değil ökümenin genelinde şartlar uygun hale gelmişti. Hodgson'un öne çıkarttığı metodolojik yaklaşımın en özgün ve orijinal yönü, meseleyi dar bir çerçeve yerine daha genel ve evrensel bir bakış açısıyla değerlendirmesidir.¹⁴⁹

Huricihan İslamoğlu da "Dünya tarihi ve Siyaset" adlı eserinde batı merkezli modernleşme ve tarih anlayışı eleştirmektedir. Ona göre ikilikler üzerine (merkez-çevre, doğu-batı, modern-gelenek vb) inşa edilmiş modernleşme tanımı ve tarih anlayışı sorunlu olup modernleşmenin daha genel ve evrensel çerçeve içerisinde değerlendirmek mantıklı olacaktır. İslamoğlu modernleşme olayı insanlık tarihinin bir

Short Introduction, <https://fmcquaker.org/wp-content/uploads/2018/09/The-Quakers-A-Very-Short-Introduction.pdf>. [23.12.2019].

¹⁴⁸ Hodgson, *İslam'ın Süreveni: Barut İmparatorlukları ve Modern Zamanlar*, 113.

¹⁴⁹ konuyla bağlantılı olarak Garth Fowden "Muhammed'den Önce ve Sonra" isimli eserinde Birinci Bin yılını projelendirirken medeniyetlerin olgunlaşmasının üçüncü ayağı olarak "yorumlama aşaması"ndan bahseder Ona göre bu yorum aşaması, metinden sistematik bir öğreti çıkarma aşamasıdır. Yorum aşamasında metin adeta cisimleşir. Maddi boyutlar kazanmış olan metnin yaşamda tezahürleri görünür hale gelir. Söz konusu yorum aşaması Peygamberin artık canlı olmadığı bir zamanda Müslümanların karşılaştığı meydan okumalara cevap verme teşebbüsüdür. Nitekim yorumun olmadığı anda taklit başlar. Fowden'in bu değerlendirmeleri Müslümanların Modernleşme ile karşılaştığı bu döneme yönelik de bir cevap niteliğindedir. Nitekim Modern dönemde Müslümanların en önemli sorunlarından biri söz konusu meydan okuması ile yüzleşememsidir yahut bu süreçleri iki farklı gelenek olarak kabul edip ikisi arasındaki devamlılıkla yüzleşememeleridir. Bkz : Garth, Fowden, *Muhammed'den Önce ve Sonra Birinci Bin Yıla Yeni Bir Bakış*. (Ankara: Phoenix Yayınevi, 2019), 213-250.

ürünü olarak görüp batıya ait olarak tanımlanması yerinde bir tarif olmayacağını dile getirir. Ona göre modernlik tarih içinde gerek Batı’da gerek Batı dışı toplumlarında meydana gelen soru ve sorunlara karşı verilen, geliştiren çözüm ve yanıt bulma girişimidir, ki biz bu girişimi Osmanlı başta olmak üzere bir çok batı dışı toplumlarda da görebiliriz.¹⁵⁰

Batı temelli modernleşmenin özelliklerinden tek tipli olması daha sonraki aşamalarda toplumun her alanına yansımıştır. Nitekim Toynbee, Batı uygarlığının tarih anlayışına açıklık getirmek amacıyla *ben-merkezci yanılısama* tabirini kullanmaktadır¹⁵¹. Modernleşmeyle birlikte baş gösteren bu ve benzeri anlayışlar, tek bir tarih akışına inanıp diğer tüm medeniyet tarihlerini ya Batı tarihi anlayışına göre yorumlamış yahut kaybolmaya mahkûm etmiştir. Bahsedilen zihniyetin bir ürünü olarak benzer durumlar Napolyon’un Mısır seferlerinde, Avrupa’nın Afrika’daki kolonyal faaliyetlerinde hatta ABD’nin Irak ve Afganistan işgali sırasında görülmektedir. Soğuk Savaş’ın ardından Huntington’un kaleme aldığı *Medeniyetler Çatışması ve Dünya Düzeninin Yeniden Kurulması*¹⁵² adlı eseri de tam olarak bu zihniyetin ürünü olarak kabul edilmektedir.

Önemli diğer bir metodolojik sorunsal olan “aidiyet” meselesi ise bu çalışmanın konusu olan modernleşme için önem arz etmektedir. Herhangi bir akademik çalışmayı yaparken “aidiyet problemi” ortaya çıkmaktadır. Elbette burada metodolojik bir aidiyetten bahsedilmektedir. Bu aidiyet problemi iki tarafı keskin bir kılıca benzetmektedir. Bir yönüyle araştırılacak konuya tam olarak ait olmadan o konuya kolay bir şekilde vakıf olunamaz iken diğer bir yandan aidiyet duyulan mevzuya objektif bir gözle bakıp onu sunmak gerekmektedir. Nitekim Montgomery Watt’ın belirttiği gibi, bir Hristiyan’ın İslam dinini anlayıp açıklaması çok zor çünkü onun din diye anladığı veya Kitab-ı Mukaddes ve peygamber diye tanımladığı şey (aidiyet

¹⁵⁰ Huricihan da tıpkı Hodgson gibi “Doğu neden geri kaldı?” sorusu yanlış bir soru olarak değerlendirip bu soruların oryantalist batı merkezli tarih anlayışından kaynaklandığını söyler. O, konuyu Osmanlı, Çin ve Hint Babür imparatorluğu üzerinden ele alıp kapsamlı bir şekilde tartışmaktadır. Fazla bilgi için bkz: Hürçihan İslamoğlu, *Dünya Tarihi ve Siyaset*, (İletişim yay, İstanbul:2022).

¹⁵¹ A.J. Toynbee, *A Study of History*, (N.Y.:Oxford University Press, 1965), vol. 1, 149-150.

¹⁵² Samuel Huntington, *The Clash of Civilizations and The Remaking of World Order*, (New York: Simon and Schuster, 1996).

duyduğu dini) çok farklıdır.¹⁵³ Dolayısıyla açıklanmak istenen konuya ait olup konunun bütününe veya birçok yönüne hâkim olunmak araştırmayı kolaylaştıran bir faktör iken aidiyet duyulan konuya tarafsız yaklaşmama tehlikesi de sorunun bir diğer tarafını teşkil etmektedir.

Konuyla alakalı diğer bir soru ise Batı medeniyetinin, Batı dışında modernleşen toplumları kendilerinden kabul edip etmeyecekleri sorusudur. Günümüzün hâkim olan Batı dünya görüşü ve algısına bakılırsa soruya verilecek cevap “hayır” olmalıdır. Söz konusu bu durum çağdaş Türkiye Cumhuriyeti üzerinde örneklendirecek olursak kuruluşundan bugüne kadar Türkiye Cumhuriyeti, modern Batı dünyasının bir parçası olabilmek için yoğun çaba sarf etmiştir. Diğer taraftan İslam dünyasıyla bağlarını zayıflatmış olmasına rağmen modern Batı toplumundan istediği kabulü görememiştir.¹⁵⁴ AB’ye komşu olan Müslüman Türkiye’nin Batı’yla olan münasebetlerinde ve özellikle AB’ye üyelik sürecinde AB’nin önyargılı ve isteksiz tutumu dikkat çekmektedir. Dolayısıyla denilebilir ki modern Batı düşüncesi ve modern Batı medeniyeti modernleşme fikriyatı kadar tek tipli, dışlayıcı ve ötekileştiricidir.¹⁵⁵

Modernleşmenin ortaya çıkardığı buhranlı vaziyetin sonuçları sadece maddi olmakla kalmayıp toplumun neredeyse tüm manevi değerleri üzerinde etkili olmuştur. Geleneğe, dolayısıyla dine karşı ortaya çıkmış olan modernite, Batı toplumunun ve insan hayatının neredeyse her alanına nüfuz ederek maneviyattan arındırılmış bir insan ve toplum prototipini ortaya çıkarmıştır. Batı’da başlayan bu düşünce tahripkâr bir istila şeklinde Batı dışına sirayet edip dünyayı tesiri altına almıştır. Nitekim modernleşme, bilginin parçalanmasıyla bilginin sekülerleşmesine neden olurken bir yandan da ahlak krizine neden olmuştur. Ahlak krizinin nedeni ise davranışı ahlaki kılan değerlerin kaynağının tartışmaya açılmasıdır. Değerlerin arasındaki hiyerarşinin ortadan kaybı, daha da vahim olanı, değerlerin yer değiştirip birbirinin yerine geçmesi söz konusu olmuştur. Siyasetin, hukukun, bilimin ve sanatın dinden kopması, ahlâkın dinden ayrılması kadar dine zarar vermemiştir. Çağımızın önemli Müslüman

¹⁵³ Montgomery Watt, *İslam Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, (1. cilt), (İstanbul: Kitapevi yay, 1989), 60-65.

¹⁵⁴ Kara, *Din İle Modernleşme Arasında: Çağdaş Türk Düşüncesinin Meseleleri*, 27.

¹⁵⁵ Davutoğlu, *Medeniyetlerin Ben İdraki, Divan*, 3.

düşünürlerinden ve “bilginin İslamileştirilmesi” üzerine araştırmalar yapan Muhammed Nakib El Attâs, modernleşmenin dünyaya armağan ettiği sayısız buhranlardan biri olan modern bilgi ile ilgili korkusunu şu şekilde dile getirmiştir:

Çağlar boyu pek çok yeni yeni tehditler zuhur etmiştir insanlığın şaşkınlıkları arasında ama belki de hiçbiri bugünün Batı uygarlığının ileriye sürdüklerinden daha ciddi tahripkâr olmamıştır. Şimdilerde içinde bulunduğumuz çağda sinsice yükselen en büyük tehdit bilgi üzerine olanıdır.¹⁵⁶

Modernleşme ve din ilişkisine gelince bu husus iki asırdır üzerine konuşulan önemli başlıklardan biri olmuştur. Modernleşme ve modern zihniyetin dünyaya armağan ettiği insani, ahlaki ve toplumsal krizleri İslam yahut herhangi bir ilahi din çerçevesinde değerlendirmek güçtür. Gelenek dolayısıyla din karşıtı olan modernleşme, iddia ettiği “ilerleme” çerçevesinde doyumsuz ve maddeperest bir insan prototipi meydana getirmiştir. Tüm bunlarla birlikte modernleşmenin dünyaya sunduklarının gerçekten ne derece insanın saadetine yönelik olduğu tartışılır. Bugün insanların eskilere nazaran daha hızlı ulaşım, iletişim ve benzeri araçlara sahip oldukları için daha mutlu oldukları ne kadar doğrudur? Belki tam tersi bir durum söz konusu olabilir mi? Çeşitli baskı, stres ve huzursuzluğun içinde yaşayan insanlar, gerçek mutluluktan yoksun yaşamaktadır. Modern hayat biçimi, yapay ihtiyaçlar oluşturmaktadır; ihtiyaçlar listesi uzadıkça mahrumiyet ve yoksun olma, dolayısıyla insanın mutsuz olma ihtimali de yükselmektedir. Modern medeniyetin meydana getirdiği koşulların içinde yaşamakta olan insan yapay ihtiyaçları zorunlu ihtiyaç olarak görüp mahrumiyet hissine kapılmaktadır.¹⁵⁷

Batıyı merkeze alan çağdaş tarih anlayışı modernleşmenin olumlu tarafını, tasvirin tümü olarak yansıtmaktadır. Fakat gerçek olan şu ki her ne kadar olumlu tarafları ön plana çıksa da bu sadece buz dağının görünün kısmını yansıtmaktadır. Buradaki asıl sorun, elde edilenlerin abartılı olarak yansıtılması ve kaybedilen değerlerin görmezden gelinmesidir.¹⁵⁸ Örneğin modern zihniyetin bir ürünü olan atom bombası, dünyayı

¹⁵⁶El Attas, *İslam Sekülerizm ve Geleceğin Felsefesi*, 61.

¹⁵⁷Rene Guenon, “Maddi Bir Medeniyet”, *Geleneğe İhanet: Modernitenin Manevi Krizine Dair Makaleler*, Der. Harry Oldmeadow, (İstanbul: İnsan yayınları, 2013), 30.

¹⁵⁸ Smith, “Geçmiş Bakarak İlerleme”, *Geleneğe İhanet*, Der. Harry Oldmeadow, 294.

defalarca ortadan kaldırabilecek güçte nükleer silahları, insan ve doğayı zehirleyen çeşitli maddeler ve silahlar, dinin neresine konumlandırılabilir ki? “Bir insanı öldürmek tüm insanlığı öldürmüş gibidir.”¹⁵⁹ hükmünü veren İslam dininin atom bombasına nasıl bir hüküm biçtiği fazlasıyla açıktır. Dolayısıyla modernleşmenin maddi ve manevi krizlerini vahiy temelli olan hiçbir ilahi dine tercüme etmek mümkün değildir. Rönesans, bilimsel devrim ve aydınlanma temeli olan modernizm, William Blake’in deyişiyle “tek/münferit” bir görüştür.¹⁶⁰ Tek tiplidir, kendi bildiğini okur ve kabul eder, kendi sunduklarından başka bir değer tanımaz; reddeder ve gücü yettiği yerde onu yok eder. Fakat İslam medeniyeti ontolojik ve epistemolojik olarak “vahdaniyet içinde kesret” anlayışına dayanmaktadır. Nitekim uğradığı her yerde vahdaniyet ilkesine ters düşmeyen tüm gelenek, görenek ve kültürlerle barışık kalmıştır.

Sanayi Devrimi’yle özellikle maddi gücünün doruğuna ulaşan modernleşme hareketi, akıl almaz bir şekilde hızlı şehirleşme ve sanayileşmeye çanak tutmuştur. Kullandığı yöntemlerle doğaya, çevreye ve sonuç itibarıyla insanlığa daha önce emsali görülmemiş derecede büyük zararlara sebebiyet vermiş, vermeye devam etmektedir. Harry Oldmeadow’un, gök ile yer arasındaki manevi kopukluk diye nitelendirdiği bu çevre felaketlerinin yanı sıra, Batı’da ve Doğu’da vahim şekilde sürdürülen dinler arası savaşlar, insanlık tarihinde örneği olmayan büyüklükte zorunlu göçler, bıkınlık, kutsal ve maneviyattan yoksunluk duygusu ve benzer sayısız toplumsal sorunlar modernleşmenin meydana getirdiği krizlerdir.¹⁶¹

Sonuç olarak modernizmin din, gelenek ve kutsal olanla sorunlu olması gizlenemeyecek kadar büyük bir gerçektir, modernitenin, kutsal olanı reddedip kutsala karşı olduğu bir gerçeği gibi. Fakat modernitenin her zaman ve her yerde aynı amaç güttüğünü söylemek zordur. Örneğin Amerikan modernleşme anlayışı bir yandan sekülerleşmeyi tasvip ve teşvik ederken bir yandan da dini değerleri ve dindar olmayı da teşvik eden bir model olarak tezahür etmektedir. Her ne kadar özellikle Batı Avrupa ve benzeri örneklerde modernleşmenin toplumsal hayatta dindarlaşmanın zıttı olduğu

¹⁵⁹ Maide Suresi 32. Ayet.

¹⁶⁰ Harry Oldmeadow, *Geleneğe İhanet: Modernitenin Manevi Krizine Dair Makaleler*, Der, Çev. Tahir Uluç (İstanbul: İnsan yay, 2013), 23.

¹⁶¹ Oldmeadow, *Geleneğe İhanet*, 19.

ve bu yönde çabaların söz konusu olduğu görülse de geline nokta modernleşme süreciyle birlikte dinin sosyal hayattan kopmasının yanlış bir tespit olduğu anlaşılmaktadır.¹⁶² Günümüzde bile ABD başta olmak üzere küresel dünyanın birçok büyük ve modern şehrinde kamusal ve sosyal hayatta dinin aktif ve hissedebilecek düzeyde yaşandığı gerçeği göz ardı edilmemelidir.¹⁶³

Takip eden sayfalarda buraya kadar kavramsal düzeyde tartışılan başlıkların Afganistan modernleşme deneyimine ne ölçüde yansıdığını detaylı bir şekilde ele alınacaktır. Öncelikle yukarıda da işaret ettiğimiz üzere Emanullah Han öncesi dönem bir tedrici/ön modernleşme (gradual/proto-modernization) aşaması olarak değerlendirilecek; daha sonra bu çalışmanın ana konusu olan Emanullah Han Dönemi gelişmeleri yine yukarıda verilmeye çalışılan kavramsal çerçevede ışığında tartışılacaktır.

¹⁶² Çaha, 15.

¹⁶³ Abas Yazdani, *Din ve Modernite Arasındaki İlişkiler: Uyum ya İhtilaf, Karşılaştırmalı Teoloji* (Bilimsel Araştırma), C. 3(İran:1389),103.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

EMANULLAH HAN ÖNCESİ AFGANİSTAN'DA TEDRİCİ MODERNLEŞME DENEYEMİ VE DİN-SİYASET İLİŞKİLERİ

Asya, su ve topraktan oluşan bir peyker (vücuttur)

Millet-i Afgan bu vücudun kalbidir

O bozulursa Asya bozulur

O ferahlarsa Asya ferahlar¹⁶⁴

Muhammed İkbal

Çalışmanın bu bölümünde İslam'ın Afganistan topraklarına girişi ve yayılışı, Afganistan'da kurulan İslam devletlerinin Hindistan'ın İslamileşmesindeki etkisi ele alınmaktadır. Ayrıca 19. yüzyılda bölgede hâkimiyet kurmaya çalışan İngiliz ve Rus güçlerinin ortasında bulunan Afganistan siyasi figürlerinin ve Afgan halkının verdiği mücadele tartışılmaktadır. Yine 18. yüzyılın ortasında başlayan modernleşme çabaları, bu minvalde yeni sınırların çizilmesi ve ulus devlet inşası süreci bu bölümde ele alınan konular arasındadır.

Muhammed İkbal'in de şiirinde belirttiği gibi, beş bin yıllık kadim bir geçmişe sahip olan Afganistan toprakları gerek siyasi tarihi gerek coğrafi konumuyla Asya'nın kalbinde yer almaktadır. Tarih içerisinde Aryana, Sistan ve Horasan¹⁶⁵ isimleriyle

164 آسیا یک پیکر آب و گل است ملت افغان در آن پیکر دل است¹⁶⁴

از فساد او فساد آسیا درگشاد او گشاد آسیا

Afganistan'ın yeri ve önemini dile geriren bu şiir, modern dönemin edebiyatçı ve şair Muhammed İkbal tarafından "Cavid Name" adlı şiir külyatında yer almıştır <http://www.nosokhan.com/library/Book/09> (Erişim: 18.02.2012).

¹⁶⁵ Horasan coğrafi anlamda Afganistan topraklarının sadece bir parçasını içermektedir. Dolayısıyla, Horasan denilen bölge hiçbir dönem Afganistan'ın tamamını içine alacak şekilde kapsamamıştır. Söz konusu coğrafya ile ilgili muteber tarihi kaynaklardan Taberi Tarihi'nde, Sistan bölgesinin, yüzölçümü olarak Horasan'dan daha büyük ve daha fazla nüfusa sahip olduğunu belirtmektedir. Qudratullah Hadad Farhad, *De Afganistan Milli Tarih*, (Kabil: Sayfi Yay. 1383), 40. Dolayısıyla Afganistan temel olarak Sistan bölgesinin bir parçası olmuştur. Sistan bölgesi ise Amu Derya ile Pakistan'daki Sind Nehri arasındaki bölgeyi kapsamaktaydı.

adlandırılan Afganistan toprakları 18. yüzyılın ilk yarısından itibaren bugünkü ismini almıştır.

Modern Afganistan tarihinin başlangıcı ve ilgili konulara geçmeden önce ülkenin tarihi seyrine kısaca değinmek konunun anlaşılması açısından önem arz etmektedir. Asya'nın kalbinde yer alan Afganistan, tarih boyunca dünyaya hükmetmiş, büyük devletlerin işgallerine maruz kaldığı için, inişli çıkışlı bir geçmişe sahip olmuştur. Özellikle Asya'ya doğru genişlemek isteyen büyük güçlerin geçiş güzergâhında olması bu işgallerin temel sebeplerinden birini oluşturmaktadır. Bunlara ek olarak bölgedeki iktisadi merkezleri birbirine bağlayan yollara sahip olması Afganistan'ın kendi içerisinde canlı bir bölge haline gelmesini sağlamıştır.¹⁶⁶

Hindukuş Dağları'nın eteklerinde filizlenen Afganistan, tarih boyunca dinamik, siyasi ve kültürel mekanizmalara ev sahipliği yapmıştır. Kültürel anlamda Orta Asya, siyasi olarak Güney Asya¹⁶⁷ ve kadime bakıldığında mezhebi açıdan Pers medeniyet havzasına bağlı olup bu vesile ile Hint, Pers ve İslam medeniyetlerini buluşturan Hindukuş Dağları'nın tatlı sularında can bulan ve zenginleşen Afganistan toprakları miladi binli yıllarda Gazneliler ve sonrasında Gurlular tarafından yönetilmiştir. Nitekim 1220'li yıllara kadar Gazne başta olmak üzere Kabil, Herat, Belh (Mezar-ı Şerfi), Helmand ve Gur (Firoz Koh) gibi şehirler, İslam medeniyetinin bölgedeki temsilcileri olan merkezler olarak karşımıza çıkmaktadır. Fakat önce Moğollar, daha sonra da Timurlenk tarafından işgal edilen Afganistan'ın ilim merkezleri, su kanalları muazzam sanat ve mimari eserleri yok edilmiştir. Bu işgal ve yıkımlar sonrasında Afganistan uzun bir duraklama dönemi yaşamıştır. 15. yüzyılda Afganistan'a özel bir alaka gösteren, bu sebeple de Kabil'de defnedilmek isteyen¹⁶⁸ Babür Şah'ın tahta

¹⁶⁶ Nabi Misdaq, *Afganistan siyasi kamzori aw Bahrany Mudahale*, Çev. Nisar Ahmad Samad, (Kandahar: Alama Rashad Yayınları, 2011), 96.

¹⁶⁷ Güney Asya kavramı, binli yıllardan bu yana İslam medeniyetinin bir parçası olan Hint alt kıtası için İngilizler tarafından 20. yüzyılda kullanılmıştır.

¹⁶⁸ 1530'da vefat eden Babür Şah ilk etapta Hindistan'ın Agra şehrinde defnedilmiştir, daha sonra 1544 yılında cesedi Kabile intikal edip Kabil'de Babür Bahçesinde defnedilmiştir. Geniş bilgi için Bkz: Salome Zajadacz-Hastenrath, "Babür'ün Kabil'deki Kayıp 'Üstü Açık Türbesi'. İle İlgili Bir Not", *D. E. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi Sayı*, Çev. Seyfullah P Alalı, S. 24 (2006), 209.

geçmesi Afganistan için yeni bir şans doğurmuştur. Ancak Babür Şah'ın Hindistan üzerine sefere çıkma isteği onu Afganistan'da kalmaktan menetmiştir.¹⁶⁹

18. yüzyılda Ahmet Şah Dürrani, Afganistan'ın siyasi hayatına bir canlılık getirmiştir.¹⁷⁰ Modern Afganistan'ın kurucusu olarak kabul edilen Ahmet Şah, Afganistan'da yaşayan halkları ayıran bir unsur gibi gözüken Hindukuş Dağları'nı tek bir millet olma yolunda birleştirici ve beraber yaşama simgesi haline getirmiştir. Ahmet Şah'ın siyasi zekâsı sayesinde yüzyıllar boyunca beraber yaşayan farklı dil, kültür ve mezhepten oluşan milletler Afgan adı altında yaşamaya başlamıştır. 1700'lü yıllarda atılan bu temel uzun bir süre devam etmiştir.¹⁷¹

¹⁶⁹ Tarih boyunca Hindistan, Afganistan'da ortaya çıkan farklı imparatorlukları için bir çekim merkezi konumunda olmuştur. Özellikle binli yıllardan bu yana Afganistan'da meydana gelen Gazneliler, Gurlular, Afgan Lodiler ve Suriler hatta Ahmed Şah bile Delhi'ye seferler düzenlemişlerdir. Hindistan'ın oynadığı bu rol, tarih sürecinde en azından maddi olarak Afganistan'ın ikinci planda kalmasına neden olmuştur. Ahmet Şah'ın Dürrani tarafından Kandahar'ın payitaht olarak seçilmesi dengeleri değiştirmiştir.

¹⁷⁰ Bahauddin Majroh, *De Afganistan de Tarih Muhim Hususiyat*, (Afganistan Tarihinin Önemli Özellikleri), <http://majrooh.org>, [07.03.2021].

¹⁷¹ Ahmet Şah Dürrani'nin koymuş olduğu sistem 1970'li yıllara yani Rus işgaline kadar kısmen bu şekilde devam etmiştir. Afganistan'da İslam, Afgan kimliği, başkent Kabil ve benzeri herkesçe kabullenmiş değerler çeşitli kabilelerden oluşan Ortaçağ Avrupası'ndaki kilise ve Roma İmparatorluğu fikrine benzer güçlü birleştirici unsurlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Hagen Schulze, *Avrupa'da Ulus ve Devlet*, (Literatür yay, İstanbul: 2005), 10.

Şekil 3.1: Tarihi Cam Anıtı (Minaret of Jam)¹⁷²

3.1.Afganistan ve Modern Tarihinin Başlangıcı

Bugün hala görkemini koruyan Kabil, Gâzne, Kandahar, Herat, Belh (Mezar-ı Şerif) şehirleri bir dönem Persler, Gazneliler, Gurlular, Harzemşahlar, Babürler, Ludiler, Surîler ve Abdaliler¹⁷³ gibi geniş coğrafyalara hükmetmiş imparatorlukların siyasi, ticari ve kültürel başkentleri konumunda olmuşlardır. Güney ve Orta Asya'yı coğrafi, ekonomik-ticari ve kültürel olarak birbirine bağlayan Afganistan, binli yıllardan beri İslam düşünce ve medeniyet tarihinin önemli bir merkezi olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim Kabil, Gazne, Herat ve Belh gibi şehirler İslam kültür ve düşünce tarihinde önemli bir yere sahip olmuştur. Miladi 10. yüzyılın sonlarında Gaznelilerin muazzam bir siyasal yapı olarak ortaya çıkışı, başkent olan Gazne şehrin bir ilim, kültür ve düşünce şehri haline gelmesini sağlamıştır. Bu durum, ayrıca Samanilerin¹⁷⁴ dağılışından bu tarihe kadar İran dâhil olmak üzere bölgenin genelinde istikrarın tekrar kurulmasına öncülük etmiştir.¹⁷⁵ Gaznelilerin Hint alt kıtasına İslam dinini yayması süreci ve fetihler, İslam siyasi tarihinde yeni bir dönemin başlangıcı olarak değerlendirilmektedir. Daha sonra Gûrîler, Ludiler, Babürlüer ve Dürraniler

¹⁷² Cam Anıtı, 1194'te Gurlular tarafından, Afganistan Gur şehrinde inşa edilen ve bugün UNESCO dünya miras listesinde kayıtlı olan, dünyanın tuğladan yapılmış en uzun ikinci anıttır. Söz konusu 65 metre yüksek bu anıt ve benzeri yapılar dönemin Afganistan ve İslam medeniyetinin zarafet, sanat ve yüceliğinin kanıtıdır. UNESCO'ya göre Cam anıtı 1194'ten bu yana herhangi bir restorasyon, onarım ve yenileme işlemi görmemiştir. Cam anıtına benzer sayısız yapılar cengiz ve Temur işgaliyle birlikte yerle bir edilmiştir. Bkz: https://www.bbc.com/pashto/afghanistan/2014/08/140828_bm_afghan_historic_minaret_jam_danger_collapse,[6.01.2021].

¹⁷³ Gurlar, Surî, Ludî ve daha sonra Dürranîler, Hindistan'a kadar bağımsız hükümetlerini sürdürmüş olan farklı Afgan kavimlerdir. Geniş bilgi için bkz. M. Sıddik, Farhang, *Afganistan der Panc Karn-ı Ahir*, (Peşaver: Mayvand Yayınevleri, 2010), 59-65.

¹⁷⁴ Samaniler (809-1015), bazı rivayetlere göre Türk bazı rivayetlere göre ise Pars kökenli olup dönemin Mâverâünnehir ve Horasan başta olmak üzere geniş topraklara hükmetmiştir. Bu devlet Afganistan'ın Belh şehrinde ortaya çıkmıştır. Devlet dili olarak Farsçayı kullanan Samaniler Farsçanın ilerlemesinde de büyük katkıları olmuştur. Geniş bilgi için bkz; İslam Ansiklopedisi, *Samaniler*, (<https://islamansiklopedisi.org.tr/samaniler>)

¹⁷⁵ Hodgson, *İslam'ın Sürevini, Orta Dönemlerde İslam'ın Yayılışı*, C.2, 52.

tarafından üstlenen bu misyon sonucunda, nüfus ve yüz ölçümünün büyüklüğüyle beraber önemli bir medeniyet merkezi olan, Hint alt kıtası 19. yüzyılın sonlarına kadar Müslümanlar tarafından yönetilmiştir.

Afganistan gerek İslam'dan önce gerek İslam'dan sonraki dönemlerde Orta Asya yahut Orta Doğu'dan geçerek Hindistan'a inmek isteyen güçlerin uğradığı bir güzergâh olmuştur. Bununla birlikte Afganistan, Avrupa'dan Hint Denizi'ne ulaşan yolların keşfine dek Avrupalıların; Çin ve Hindistan ile ticari yolunun önemli bir güzergâhını oluşturmaktaydı. Nitekim İpek Yolu'nun bir bölümü Afganistan topraklarını içermekteydi.¹⁷⁶

Bu özellikleri nedeniyle Afganistan, sürekli sömürgeci büyük devletlerin saldırılarına maruz kalmıştır.¹⁷⁷ Tarih boyunca Büyük İskender, Cengiz Han, Timurlenk ve modern işgalci güçlerin müdahaleleri ülkede ağır siyasi, toplumsal ve ekonomik hasarlar bırakmıştır. Dolayısıyla, özellikle modern Afganistan tarihi açısından yabancı güçlerin müdahalesinin fevkalade önemli ve belirleyici bir faktör olduğu konusunda hiçbir şüphe yoktur.

Afganistan veya başka bir devlet için modern tarihin başlangıcının hangi tarih, olay ve faktörler çerçevesinde belirlenebileceği genel bir tartışma konusu olarak karşımıza çıkmaktadır. Modernleşmenin doğuşuna ev sahipliği yapan Batı Avrupa ülkeleri için modern tarih başlangıcı, ülkeden ülkeye değişkenlik göstermektedir. Kimileri modern tarihin başlangıcını Sanayi Devrimi olarak belirlerken kimileri ise Fransız İhtilali'nin modern tarihin başlangıcı olduğu savını öne sürmektedir.¹⁷⁸ Söz konusu tartışmanın ehemmiyetine binaen konu ile ilgili birkaç farklı görüş ve tartışmaya yer vermekte yarar vardır. Her ne kadar insanlar üzerindeki psikolojik etkisi nedeniyle modernleşmenin kadim bir olgu olduğu ve sürekli var olduğu söylene de modernleşmenin tüm alanlarıyla yeni bir olgu olduğu bir gerçektir. Buna bağlı olarak daha sonraki bölümlerde bahsedilecek modern ulus devlet, ulus ve milliyetçilik gibi

¹⁷⁶ Kubilayhan Erman, "Ahmed Şah Dürrani Öncesinde Afganistan Tarihinde Türkler ve Diğer Kavimler", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C.53 S. 2 (2013): 480.

¹⁷⁷ 20. yüzyıl boyunca İngiliz (1919) ve SSCB (1978) işgaline maruz kalan Afganistan 2001-2021 arası ise Amerikan ve NATO güçlerine karşı mücadele vermiştir.

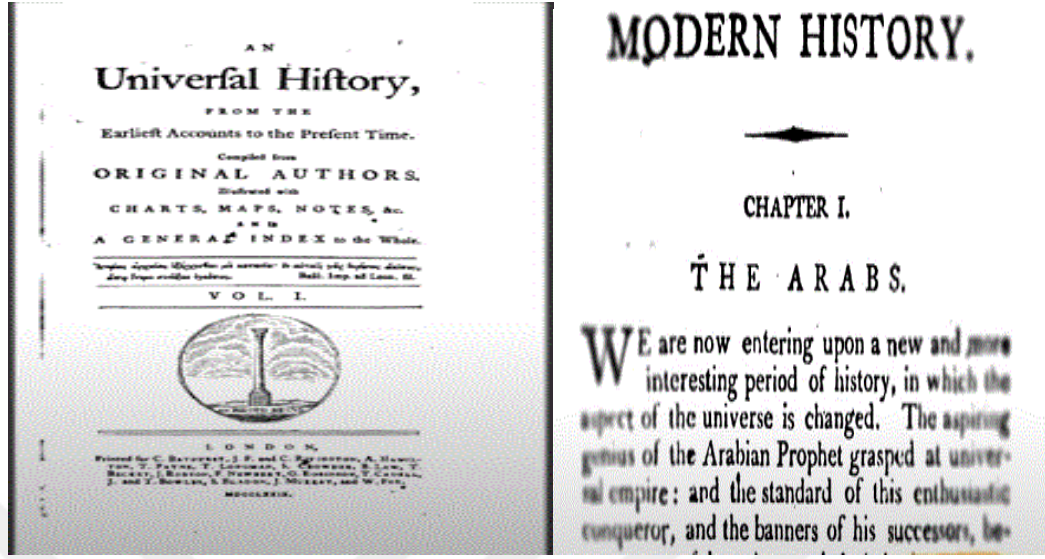
¹⁷⁸ Attai, *De Afganistan Pa Muasır Tarih Yava Landa Katana*, 2.

değerler de modern ve Batılı birer olgudan ibarettir. Günümüzde ise gerek Batılı gerek Batılı olmayan Batıcı toplumlarda modernleşme evrensel ve tarihi gerçeklermiş gibi kabul edilmektedir.¹⁷⁹ Dünyanın genelinde hâkim olan modern tarih anlayışının revaçta olması da tarihsel açıdan modern bir olgudur. Nitekim modernleşmeyle birlikte 18. yüzyılın başlarından itibaren Batı’da, dünya tarihinin dönemlendirilmesi meselesi epeyce tartışılan bir konu haline gelmiştir.

İslam dünyasındaki tarih çalışmalarına bakıldığında dünya tarihi; İslam öncesi ve sonrası olarak ikiye ayrılmaktadır. Bahsedilen ayrılma çoğu zaman kadim ve yeni, mazi ve hal şeklinde yansıtılmaktadır. Konu ile ilgili Batı’daki gelişmelerin şekil ve mahiyeti çok daha farklı birer tasvir olarak karşımıza çıkmaktadır. İlk, orta ve modern çağ olarak bilinen ve günümüzde Batı’nın (hatta galip Batı medeniyetinden etkilenmiş dünyanın) genelinde kullanılan tasnif ise 18. yüzyılın ikinci yarısına kadar yoktur. Bu anlamda Batı’daki modernleşme öncesi dünya tarihi çalışmalarına baktığımızda pek aşina olunmayan bir manzara ortaya çıkmaktadır. Nitekim birtakım tarihsel çalışmalarda modern tarihin başlangıcı 1453, yani İstanbul’un Fatih Sultan Mehmet liderliğinde İslam orduları tarafından fethedilmesine denk getirilmektedir. Hatta Batı’da modern tarih anlayışı hâkim olmadan önce temsil gücü yüksek olan birtakım önemli ve kapsamlı dünya tarihi çalışmalarında modern çağın başlangıcı İslam’ın doğuşuna denk düşmektedir. Örneğin 1730’larda 62 cilt halinde basılan *Universal History from the Earliest Account of Time* isimli dünya tarihi çalışması bu duruma verilebilecek en iyi örnektir. 18. yüzyılda İngiltere’de yazılan bu dünya tarihi çalışmasında, modern çağın Hz. Muhammed ile başlaması dikkat çekmektedir. Dönemin İngiliz kraliyet ailesinin himayesi altında geniş bir heyetin nezareti ile yazılan bu dünya tarihi çalışmasının Hz. Muhammed ile başlayan modern çağ olarak adlandırılan kısmının kırk dört cildinden yirmi dört cildi İslam tarihine ayrılmıştır. 1807’de Londra’da basılan yirmi beş ciltlik *Universal History: Ancient and Modern* isimli diğer bir dünya tarihi çalışmasında da benzer bir durum bulunmaktadır. Modern çağ başlığındaki kısmın ilk cümlesinde “*İslam’ın doğuşuyla kâinatın çehresinin değiştiği, İslam Peygamberi Hz. Muhammed’in ilham verici dehasının, dünyada büyük*

¹⁷⁹ Şenol Durgun, “Modern Devlet Olmanın Zorunlu Koşulu Ulus-Devlet Midir?” , (G.Ü, İ.İ.B.F. Dergisi, S.3 (2000):109-110.

imparatorlukların doğmasına yol açtığı ve o günden sonra dünyadaki standartların kendisine tabii olanlar tarafından konulduğu” dile getirilmiştir.¹⁸⁰

Şekil 3.2: Universal History: Ancient and Modern İsimli Eser
(sehirisifkulubu.com (17.04.2020))

Dönemin Avrupa'sına baktığımızda buna benzer örneklerin çoğaltılması pekâlâ mümkündür. Bahsi geçen örnek dünya tarihi çalışmalarında, Batı'da 19. yüzyıl öncesine göre tarih yazıcılığı anlayışının ne kadar değiştiği açıkça görülmektedir.

Afganistan'a gelince çağdaş tarihin başlangıcı genel olarak 1700'lerin başı olarak kabul edilmektedir.¹⁸¹ 18. yüzyılda bölgesel ve küresel bazda vuku bulan ve birbirine zamansal olarak yakın iki olay Afganistan'da yeni bir tarihin başlangıcında önemli bir rol oynamıştır. Söz konusu iki olay, bölgede yaşanan birçok diğer olayın bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. 18. yüzyılda bölgede gerçekleşen önemli olaylardan biri İslam dünyasının genelinde hâkim olan üç önemli imparatorluktan (Osmanlı, Hint-Babür ve Safevî) ikisinin dağılma noktasına gelmiş olmasıdır. Afganistan ve özellikle, biraz sonra detaylıca bahsedileceği üzere, ülkenin güneyinde bulunan Kandahar fiili olarak Safevîlerin kontrolündeydi. Afganlar, 1707'de Kandahar'da Mir Han olarak bilinen

¹⁸⁰ Fatih Doğan, *18. yüzyılda İngiltere'de aydın olmak isteyen siyer okumak zorundaydı* (02.02.2018), <https://sehirisifkulubu.com/2018/02/02/18-yuzyilda-ingilterede-aydin-olmak-isteyen-siyer-okumak-zorundaydi/> [17.04.2020].

¹⁸¹ Nor Ahmad Khalidi, *De Muasır Afganistan de Tarih Payl*, (Muasır Afganistan Tarihinin Başlangıcı), Mandigak İdara, 2020, mundigak.com/2020/02/24/د-معاصر-افغانستان-د-تاریخ-پیل [E.23.02.2021].

Mirways Han Hoteki¹⁸² adında yerel liderlerden birinin öncülüğünde geleneksel şura, Loya Cirga'yı¹⁸³ toplayıp bağımsızlıklarını ilan ettiler. Mirways Han'ın Safevilere karşı bu girişimi ve Afganistan'ının jeopolitik açısından önemi zaten zayıflamış olan Safevilerin dağılmasına sebep olmuştur. 1713'te Hint-Babür Devleti Afganistan'da kurulan devleti resmi olarak tanıdığını ilan etmiştir. Bu olaydan kısa bir süre sonra 1722'de Mahmut Hoteki İsfahan'ı alarak Şah Hüseyin Safevi'den saltanatı devralmıştır. Ancak Mahmut 1725'te İsfahan'da öldürüldü ve onun yerine Şah Eşref, Afganistan'da kurulan devletin başına geçti. 1729'da İran'da ortaya çıkan Nadir Afşar, Şah Eşref ile savaşarak yenmiştir. Güçlü ve saldırgan bir şah olarak tanınan Nadir Şah Kandahar'ı da kuşattı. Bir senelik kuşatmadan sonra Nadir Şah'ın ordusu şehre girmeyi başardı. Bölgenin birçoğunu ele geçiren Nadir Şah Afşar 1747'de öldürüldü.¹⁸⁴ Daha sonra ele alınacağı gibi Nadir Şah'ın ölümü, Ahmed Han'ın

¹⁸² Mir Han (Mirwais Han) 18. yüzyılın başında milli Afgan siyasi oluşumun temelini atmıştır. Onun döneminde meydana gelen Afgan milli devleti, Sefevi ailesinin sonunu getirmekle kalmayıp Afganları bir asır kadar İran'da hâkim duruma getirmiştir. Geniş bilgi için bkz: Abdülhay Habibi, *De Afganistan Land Tarih*, (Peşaver: Daniş yay, 1999), 266-267.

¹⁸³ Loya Cirga; Afganistan'ın resmi dili Peştuca bir kelime olup "Büyük Meclis" manasına gelmektedir. Ülkenin çağdaş siyasi tarihinde pek önemli bir işleve sahip olan Loya Cirga yüzyıllardır siyasi kültürün bir parçası haline gelmiştir. Söz konusu meclisin meşruiyet kaynağı ülkenin anayasasında garanti altına alınmıştır. 2003'te çıkan son anayasa Loya Cirga'nın teyidi ile onaylandı. Loya Cirga, ülkenin cumhurbaşkanı tarafından ülkedeki olağanüstü veya çok önemli maslahatlar söz konusu olduğu zaman çağrılır. Cirga, düzenli oturumlar yapmayıp ülkenin ortak problemlerine çözümler aramak yahut daha önceden belirlenmiş olan bir konuda destek sağlanması gereken durumlarda toplantıya çağrılmaktadır. Loya Cirga'ya kabine üyeleri, parlamento ve senato üyeleri, valiler, vilayetlerden önde gelen şahsiyetler, ulema, üniversite hocaları, sivil toplum kuruluş temsilcileri katılır. Afganistan'da çok güçlü kültürel bir zeminde oluşan Cirga geleneği, bir sağduyu, bir uzlaş platformudur. Loya Cirga;, binlerce senede oluşmuş gelenekler ve göreneklerin birikimi ve tecrübesi sonucunda meydana gelen güçlü bir dayanışma, bir araya gelme ve karar verebilme modeli ve mercîi olmuştur.

http://www.bbc.co.uk/turkish/indepth/story/2004/01/040114_afgan_loyaCirga.shtml, [2.4.2020].

¹⁸⁴ Muhammed İbrahim Atai, *De Afganistan Pa Muasır Tarih Yava Landa Katana*, (*Afganistan Çağdaş Tarihine Bir bakış*), (Peşaver: Mayvand Yayınevi, 2011), 8.

Kandahar'a gidişi ve bunları takip eden süreç Afganistan için yeni bir dönemin başlangıcına neden olacaktır.

Modern Afganistan'ın oluşumunda büyük rolü olan Ahmed Şah Dürrani, Nadir Şah'ın himayesinde devlet tecrübesi kazanmış, üst düzey komutanlardan biriydi. Ahmet Şah 1747 yılının 21-22 Haziran gecesi Afgan ve Özbeklerden oluşan 3000 askerle Kandahar'a girip orada toplanan Loya Cirga'da Şah olarak seçilmiştir. 1772'ye kadar Osmanlı Devleti'nden sonra dönemin en güçlü Müslüman hükümdarı olan Ahmet Şah, Dürraniler İmparatorluğu'nu kurarak günümüz Afganistan'ının temellerini atmıştır. Çok kısa sürede Afganistan'ın tamamına hâkim olan Ahmet Şah, 1751'de Hindistan'a ilerleyip Pancap, Sind ve Keşmir'i hâkimiyeti altına almıştır. 1756'da da Delhi'yi imparatorluğun hudutlarına kattı. Hint, İran ve Türkistan'a defalarca sefer düzenleyen Ahmet Şah, temellerini attığı devletin başkentini Kandahar olarak muhafaza etmiştir. Nitekim Ahmet Şah 1761'de Panipat zaferinden sonra Delhi'ye girmiş ve Hint şahlığını Şahzade Ali Gevher'e vermiştir. Ardından Hindistan'ın Rohilla Afganlarını da önemli yerlere konumlandırıp Kandahar'a dönmüştür.¹⁸⁵ Afganistan ile ilgili modern dönemde yazılan kaynakların neredeyse hepsi Ahmet Şah Dürrani Dönemi'ni Afganistan için modern tarihin başlangıcı görmekte ve Ahmed Şah Dürrâni'yi modern Afganistan'ın mimarı olarak kabul etmektedir.¹⁸⁶

Afganistan'ın modern tarihinin başlangıcı olarak tarif edebileceğimiz diğer önemli olay ise İngilizler başta olmak üzere sömürgeci Batı devletlerinin Hint alt kıtasına inmesidir. Hint deniz yolunun keşfiyle, Hint alt kıtasını işgal eden sömürgeci Batı devletleri, 18. ve 19. yüzyıllarda farklı yöntemler kullanarak nüfuz alanlarını genişletmişlerdir. İngilizler özellikle 19. yüzyılda Hint yarım adasının kuzey kısımlarında Afganlarla karşılaşmışlardır. Güneyde İngilizler, kuzeyde ise Ruslarla uğraşan Afganlar, bölgede nispeten güçlü ve bağımsız siyasi yapıya sahip tek halk konumunda bulunmaktaydı. Dönemin siyasi ve iktisadi açıdan güçlü devletlerinden olan İngilizler, Afganistan'a karşı ilk olarak siyasi yollardan ilişkiler kurmaya

¹⁸⁵ Yusuf Hikmet Bayur, *Nadir Şah Avşar'ın Ölümünden Sonra Osmanlı Devleti'ni İran'ı İstilaya Kışkırtmak İçin Yapılan İki Deneme* (Ankara: Belleten yay, 1948), 413-414.

¹⁸⁶ Konuyla ilgili Hintli tarihçi Ganda Singh'in *Ahmad Shah Durrani: Father of Modern Afghanistan*, (New York: Asia Publishing House, 1959) kitabını örnek vermek yerinde olacaktır.

çalışmıştır. Ancak bu sonuç vermeyince 1840, 1879 ve 1919 yıllarında üç Afgan-İngiliz savaşı meydana gelmiştir. Yaşanan bu savaşlarda İngilizler mağlup olup geri çekilmek zorunda kalsalar da Afganistan'a siyasi ve maddi açıdan büyük hasar vermişlerdir. Gerek İngilizlerle yapılan savaşlar gerek diğer dış müdahaleler 20. yüzyılda Afganistan'ın iç siyasetinde birer etken haline gelmiştir. Nitekim önde gelen Afgan tarihçilerine göre yabancı unsur olarak İngilizlerin bölgeye inmesiyle başlayan dış müdahaleleri Afganistan için modern tarihin başlangıcı olarak görmek mümkündür.¹⁸⁷

3.2.Afganistan'da Modernleşme Adımları:

3.2.1. Ahmed Şah Dürrânî ve Afganistan'da Milli Devletin İnşâ Süreci

1747'de Afganistan'da meydana gelen yeni siyasi, sosyal ve kültürel değişimler, Afganistan ve çevresindeki ülkelerin modernleşmesi açısından önemli bir arka planı oluşturmaktadır. Daha sonra detaylı olarak ele alınacağı gibi Dürrani Devleti'nin oluşumu, yükselişi ve zayıflaması, İngiliz Doğu Hint Şirketinin (British East India Company) Hindistan'a yerleşmesi, bölgede yeni sınırlar, siyasi oluşum ve rekabetler meydana getirmiştir. Dolayısıyla Afganistan ve bölgenin modernleşme sürecinin temelini oluşturan bu konular üzerinde durmak, konunun bütünlüğü açısından yararlı olacaktır.

1700'lerin başında ortaya çıkan Afgan milli devleti, Afganistan'daki köklü kabilelerin desteğiyle, hanedan temelli bir devlet olarak ortaya çıkmıştır. 1747'den 1997'ye kadar devam eden bu siyasi oluşum 1818'de Dürrani hanedanının bir başka boyuna intikal etse de yaklaşık 250 sene devam etmiştir. Ahmed Şah Abdalî'nin (Dürranî) fethettiği topraklar üzerine kurulan Afgan devleti ve merkezi otorite, güçlü kabileler tarafından kendi temsilcileri olarak görülmüştür. Merkezi otorite ise hep güçlü olan söz konusu bu hanedanların etkisinden bağımsız kalma çabasında olmuştur. Devlet üç farklı yöntemi kullanarak meşruiyetini sağlamayı çalışmıştır. Bu yöntemler kavimcilik, İslam ve milliyetçiliktir.¹⁸⁸

Daha önce de bahsedildiği üzere Safevi Devleti'nin son hükümdarı olan Nadir Afşar'ın yanında bulunup seferlerinin çoğuna bizzat katılarak siyasi tecrübe edinmiş milli

¹⁸⁷ Muhammed İbrahim Attai, *De Afganistan Pa Muasır Tarih Yava Landa Katana*, (Afganistan Çağdaş Tarihine Bir bakış), (Peşaver: Mayvand Yayınevi, 2011), 2-3.

¹⁸⁸ Olivier Roy, *Afganistan'da Direniş ve İslam*, 30-33.

Afgan devletinin¹⁸⁹ kurucusu Ahmed Şah Dürrani, günümüz Afganistan'ının temellerini atmıştır. Kısa sürede ülke içerisinde birliği sağlayan Ahmed Şah, kuzeyde Amu Derya, güneyde Delhi ve batıda İran'ın Meşhed şehrine kadar geniş bir toprak parçası üzerinde hâkimiyet kurmuştur. 21 Haziran 1747 gecesi Safevi Hükümdarı Nadir Şah'ın öldürülmesinden sonra¹⁹⁰ önce Herat'a, ardından Kandahar'a giren Ahmet Şah Kandahar'da toplanan Loya Cirga'da kabile reislerinin ittifakıyla kral olarak seçilmiştir.

Dürrani saltanatı, meşrutiyetini kabilecilik ve din faktörleri üzerinde kurmuştur. Ahmet Şah'ı başa getiren kabile reislerinden oluşan şura, devletin tüm meselelerine dâhil olmakta, bu yönüyle modern çağın parlamentosu işlevini görmekteydi. Örneğin Ahmed Şah, Osmanlı Sultanı'na yazdığı mektubun bir kısmında şöyle demektedir: “Memleketin ileri gelenlerinin tavsiyesiyle tahta çıktım. Tahta çıktıktan sonra İran'a fütihat yapmayı düşünürken Afganların ileri gelenlerinin isteği üzerine bundan vazgeçip Hindistan seferine sevk edildim.”¹⁹¹

Devletin temelinde bulunan bu sistemin devlet-toplum ilişkileri açısından etkileri de belirgin olmuştur. Nitekim Dürrani devletinde, devletin tebaa üzerinde koşulsuz bir yetkisinden söz etmek mümkün değildir. Bu anlamda kabilelerin ve din adamlarının dengeleyici rolü dikkat çekmektedir. Tebaa devlete asker sağlarken devlet de tebaanın güvenliğini sağlamaktaydı. Özellikle Ahmet Şah Dönemi'ndeki fetihlere destek veren kabile reislerinin sağladığı asker ve ulemanın desteği karşılığında Şah, toprak ve para bağışında bulunmuştur. Genel olarak Ahmet Şah ve yerine geçen oğlu Temur Şah Dönemi'nde şura ve din adamlarının ehemmiyeti fevkalade önemli olmuştur. Fakat Temur Şah'tan sonra Zaman Şah Dönemi'nde şuranın içindeki ihtilaflar devletin temelini sarsacak kadar ciddi tehditlerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bazı

¹⁸⁹ Mehmet Sara, İslam Ansiklopedisi, Ahmed Şah Dürrânî, أحمد شاه دراني (ö. 1187/1773) <https://cdn.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/2/C02000683.pdf>, [20.01.2021], 134,

¹⁹⁰ Orhan Yazıcı, “Ahmed Şah Dürranî Döneminde Afgan Şahlığı'nın Hindistan Siyaseti”, *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S.33(2019), 632.

¹⁹¹ Yusuf Hikmet Bayur, “Nadir Şah Avşar'ın Ölümünden Sonra Osmanlı Devleti'ni İran'ı İstilaya Kışkırtmak İçin Yapılan İki Deneme”, *Bellekten*, C.12, S.46 (1948), 418.

tarihçilere göre kabilecilik sistemi, Dürrani İmparatorluğu'nun büyüklüğünü kaldıramadığı için onu çöküşe götüren bir sebep olmuştur.¹⁹²

Ahmet Şah Dürrani'nin öne çıkan ve gelecek üç yüz senelik Afgan siyasi tarihini temelden etkileyen diğer önemli bir husus başkent olarak Afganistan'ın Kandahar şehrini seçmesi olmuştur.¹⁹³ Ahmet Şah düzenlediği seferleriyle Delhi'ye kadar uzanan geniş topraklar üzerinde hüküm sürdüyse de Afganistan'da kurulan önceki devletler (Gazneliler, Gurlular, Lodiler ve Hotekiler) gibi Delhi yahut bölgede siyasi açıdan öne çıkan benzer diğer şehirleri başkent olarak seçmeyi tercih etmemiştir.¹⁹⁴ Kandahar'ın başkent olarak seçilmesi, Afganistan siyasi tarihinde her zamankinden daha çok siyasi gücün merkezleştirilmesine yol açmıştır. Nitekim o tarihten itibaren Afganistan siyasi yapısının temelinde yerel unsurların gücü pekişmiş, dışarıdan gelecek tüm müdahalelere rağmen siyasetin merkezinde kalmaya başarabilmişlerdir.

Afganistan'da kurulan Dürrani Devleti'nin giderek güçlenmesinde bölgesel olduğu kadar küresel boyuttaki¹⁹⁵ gelişmelerin de katkısı olmuştur. Bölgede fiili olarak

¹⁹² Misdaq, *Afganistan siyasi kamzori aw Bahrany Mudahale*, (Afganistan'ın siyasi zaafiyeti ve Dış Müdahaleleri), 117-123.

¹⁹³ Tarih boyunca Afganistan'da ortaya çıkan siyasi oluşumlar Hindistan'ı parlak bir elmas misali görüp cazibesinden etkilenmişlerdir. Bu durum genel olarak Afganistan'ı olumsuz şekilde etkilenmiş olup kökleri burada olan güçlü bu siyasi oluşumların siyasi, kültürel ve ekonomik faydalarından mahrum kalmıştır. Nitekim daha sonra göreceğimiz gibi Afganistan'da Ahmet Şah tarafından kurulan devlet önceki devletlere göre daha etkin, uzun vadeli olup Afganları siyaset sahnesine çıkarabilmiştir. Fakat Ahmet Şah'ın Hindistan üzerine etkisi de azımsanmayacak kadar çok olmuştur. Kendisinin Osmanlı Halifesine yazdığı mektupta işaret ettiği gibi Hindistan'ı bir Müslüman beldesi olarak görüp buna istinaden Hindistan'a yedi kez sefer düzenlemiştir. Afgan tarihçi Hassan Karar'a göre Ahmet Şah'ın Hindistan'a yönelik asıl çaba, Hindistan'da Müslümanların elinde olan devletin ayakta tutup sürdürülmesi amaçlamıştır. Ona göre, eğer 18. yüzyılda Ahmet Şah'ın Müslümanların ayakta tutmasına yönelik yoğun çabaları olmasaydı 20. yüzyılda Hint devleti haline gelen Hindistan'da Müslümanların vaziyeti daha kötü olabilirdi. Geniş bilgi için bkz; Hassan Kakar, *Da Ahmet Şah Dürrani Miras*, (Ağustos, 1995), [14.03.2021], s. 3.

¹⁹⁴ Farhang, *Afganistan pa Warstayo penzo pereyo ke*, (Son Beş Çağda Afganistan)164.

¹⁹⁵ Küresel boyutta meydana gelen ve Afgan milli devletin üzerine doğrudan veya dolaylı tesirleri olan olaylardan biri I. Peter'den sonra 1762'de ikinci Katerina'nın tahta çıkması olmuştur. Katerina'nın dış politikası Dürrani devletinin ilerlemesine engel teşkil etmedi.

gerçekleşen olayların en önemlisi, Safevi ve Hint-Moğol imparatorluklarının zayıflaması ve çöküşü sayılabilir. Afganistan üzerinde rekabet halinde olan bu iki devletin dağılması, Afganistan’da meydana gelen yeni siyasi oluşum ve hareketlerin güçlenmesinin önünü açmıştır. Hint-Moğol Devleti’nin zayıflaması, tarih boyunca bölgeye hükmeden bütün devletlerin hedefinde olan Hindistan’ın, Afganların kontrolüne geçişinin önünü açmıştır. Ahmet Şah’ın Hindistan’a inmesi bölgesel ve küresel bir rekabetin meydana gelmesine sebep olmuştur. Peki, Ahmed Şah’ın iktidarının henüz ilk günlerinde Hindistan’ı hedef seçmesinin altında yatan sebepler nelerdi? diye bir soru sorulacak olursa bunun cevabı Gazne, Kâbil ve Herat’ta geçmişte hâkimiyet tesis eden güçlerin ortak hafızasında yer almaktadır. Kuşanların, Akhunların, Gaznelilerin, Timurluların ve Babürlülerin Hindistan’a olan ilgileri tarih sayfalarında oldukça önemli yer tutmaktadır.¹⁹⁶

Hindistan’da Hindu, Sih ve Müslümanların arasında süregelen çekişmeler ve sonraki süreçte Hindistan’da hâkimiyet kurmaya çalışan İngilizlerin Afganlarla karşılaşması bölgede siyasi istikrarsızlığa sebebiyet vermektedir. Nitekim Hindistan’da bulunan büyük Nakşibendi sufi âlimlerinden Şah Veliyullah Dehlevi, Ahmet Şah Dürrani’yi Müslümanlara yardım etmesi ve İslam dininin muhafazası için Hindistan’a sefere çıkmaya davet etmiştir. Ahmed Şah 24 senelik saltanat süresinde sekiz kez Hindistan’a sefer düzenlemiştir. Ahmet Şah’ı bu seferlere teşvik eden faktörlerin başında, Hint Müslümanlarının ve “Rohilla Afganlarının” isteği ve Hinduların Müslümanlara yönelik kışkırtıcı hareketleri etkili olmuştur. Nitekim dönemin Müslümanlarının Darü’l-İslam olarak bildiği Delhi’de Sihlerin mabetler yapması Ahmet Şah’ın küffara karşı cihat ilan etmesiyle sonuçlanmıştır.¹⁹⁷

Dürrani Devleti bu dönemde Osmanlı Devleti ile güçlü ilişkiler kurmuştur. Ahmed Şah’ın Osmanlı Sultanı III. Mustafa’ya yazdığı uzun mektupta bu ilişkiye daha iyi

Çünkü Katerina’nın genişleme politikasında asıl hedef yeri Avrupa ve Balkan toprakları idi. Güney ve Orta Asya ülkelerine doğru herhangi bir hareketleri olmadı. Dolayısıyla dönemin Rusya’sının Hint ve Fars denizinden çok Akdeniz’e doğru genişlemesi söz konusu denilebilir. Diğer yandan dönemin Avrupa’sında İngiltere ve Kral XV. Louis yönetimindeki Fransa arasındaki çekişmeler dolaylı olarak Dürrani Devleti’nin Hindistan’da hakimiyet kurmasını kolaylaştırmıştır. Detaylı bilgi için bkz; Farhang, *Son Beş Yüzyılda Afganistan*, 135-138.

¹⁹⁶ Yazıcı, “Ahmed Şah Dürranî Döneminde Afgan Şahlığı’nın Hindistan Siyaseti”, 635.

¹⁹⁷ Mirdaq, *Afganistan siyasi kamzori aw Bahrany Mudahale*, 118.

müşahede edebiliriz. Ahmed Şah, Panipat Savaşı'ndan¹⁹⁸ sonra, zaferinin müjdesini vermek ve İran'daki Kızılbaşlara karşı harekete geçmek için Osmanlı Devleti'nin desteğini almak amacıyla III. Mustafa'ya mektup yazmıştır. Mektubun asıl amacı İran'a sefer planlayan Ahmed Şah'ın, savaş için Osmanlı Devleti'nin desteğini çekmektir. Bunun yanı sıra Ahmed Şah mektubun büyük bir kısmında, Osmanlı Padişahı'na Hindistan'a olan seferlerini, başarılarını ve detaylarını yazmamaktadır. Nitekim mektuptaki ifadelerden anlaşılacağı üzere “*büyük bir tarih şuuruna sahip olan Ahmed Şah, Hindistan'da hâkimiyet tesis eden Ludî ve Surî hanedanlıklarının varlığından haberdar bir şekilde Hindistan'ın kendilerine onlardan miras kaldığını düşünmekteydi.*”¹⁹⁹ Başbakanlık Osmanlı Arşivinde bulunan bu uzun mektubu, Ahmed Şah'ın Bağdat yoluyla gönderdiği üç sefirin İstanbul'a getirdiği bilinmektedir.²⁰⁰ Ahmed Şah mektubun bir kısmında Hindistan'a yönelik seferlerini şu şekilde izah etmektedir:

¹⁹⁸ Panipat Savaşı Hindistan siyasi tarihinde önem arz etmektedir. Yüzlerce sene Hint yarımadasının siyaset sahnesinin merkezinde yer alan Müslümanlar, 18. yüzyılın ortalarında Sih ve Hindular tarafından tehdit edilmeye başlamıştır. Nitekim bu dönemde Şah Veliyyullah ed-Dihlevî ve diğer önemli Müslüman dini ve siyasi önderler, bölgede hâkim olan Ahmet Şah'ı Delhi'ye sefer yapmak üzere davet etmiştir. Sefere çıkan Ahmet Şah, 1760 senesinde Panipat savaşında büyük zafer elde etmiş, İkinci Şah Alemgir'in oğlu, Şah Alem'i Hindistan Şah'ı olarak bırakıp Herat'a dönmüştür. ¹⁹⁸ Geniş bilgi için Bkz: Abdulhay Habibi, De Afghanistan Land Tarikh, (Sadaqat Yay, Kandahar: 2016), 410.

¹⁹⁹ Yazıcı, *Ahmed Şah Dürranî Döneminde Afgan Şahlığı'nın Hindistan Siyaseti*, 637.

²⁰⁰ Ahmed Şah Abdali'nin Osmanlı Sultanı III. Mustafa'ya yazdığı “*İran ve Hindistan taraflarını zir-i dest-i hükümetine aldıktan sonra halen Kandehar'da ikamet üzere olan Afgan Ahmed Şah'ın Bağdat tarafına üç nefer sefir ile irsal olunup Bağdat Valisi tarafından Canibi Hümayûn-ı Hazret-i Cihandarî'ye varid olan Farisi nâmenin suretidir*” başlığını ve 7 Cemaziye'l-evvel 1176 tarihini taşıyan mektup, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Name-i Hümayûn Defteri VIII/4*, s. 460-481'de kayıtlıdır. Mektubun Türkçe tercümesi aynı defter, s.481-484'te, yine bir kopyası da *Name-i Hümayûn Defteri III*, s. 86-91'de yer almaktadır. Necati Lugal'ın Farsçadan Türkçeye tercümesini yaptığı bu mektubun değerlendirmesi, Yusuf Hikmet Bayur tarafından yayınlanmıştır. Geniş Bilgi için bkz. Bayur, “Nadir Şah Avşar'ın Ölümünden Sonra Osmanlı Devleti'ni İran'ı İstilaya Kışkırtmak İçin Yapılan İki Deneme”, 403-469 ve Yazıcı, “Ahmed Şah Dürranî Döneminde Afgan Şahlığı'nın Hindistan Siyaseti”, 636.

...Böylece o (Ahmed Şah) uğurlu tahta geçti. Allah'ın bu büyük ihsan ve hediyesinin şükrünü yerine getirdi ve İran'ı dolaşarak bu geniş memleketteki asileri uslandırmaya karar verdi. Ulu Afgan ilinin ileri gelen adamları kararını öğrenerek huzuruna geldiler. İnce düşünen bazı kimselerin tetkik ve teşhisine nazaran Hindistan memleketi yeryüzündeki diğer bütün memleketlerden daha geniştir ve bu sonsuz ve eşsiz memleketin saltanatı Emir Timur-ı Sahibkiran'ın çıkışına kadar Afgan'ın şanlı ve yüksek reislerine bağlı idi. Behlül, İskender, Firuz Şah, Şir Şah, İbrahim Şah ve başkaları gibi bu ulu ilden yirmi dokuz kişi Hindistan'ı büyük bir kudretle idare ettiler. Şan ve şöhretle adlarını zamanın sayfalarına naksettirdiler. Bu sebeple ilk önce bize miras kalan bu saltanatı ıslah etmeli, bilahare Şah'a göre gidilmesi gereken her yere gitmelidir.' dediler.²⁰¹

Ahmed Şah, Sultan III. Mustafa'ya gönderdiği mektupta İran'ın tarihinden ve o dönemdeki durumundan bahsetmektedir. Ayrıca Şah mektupta kendisinin, İran'ın başkenti Meşhed'de, Nadir Şah'ın torunu Şahruh'u nasıl saltanat tahtına oturttuğunu anlatmaktadır.²⁰² Ona göre İran halkı, 300 sene süren Safevi Devleti'nin gölgesinde rahat ve sefa içinde yaşadıkdan sonra fasit, serkeş ve şehvani hale gelmiştir. Şah aynı zamanda Hindistan'daki yöneticilerin de fesat içinde olduklarını vurgulamaktadır. Ona göre bu sebeplerden dolayı Allah onlara (İran ve Hindistan) Nadir Şah'ı musallat etmiştir.²⁰³

²⁰¹ Bayur, "Nadir Şah Avşar'ın Ölümünden Sonra Osmanlı Devleti'ni İran'ı İstilaya Kışkırtmak İçin Yapılan İki Deneme", 426.

²⁰² A.g.e., 439.

²⁰³ Mirdaq, *Afganistan siyasi kamzori aw Bahrany Mudahale*, 120, Şah mektubun bir kısmında şöyle devam etmektedir: ...*Hindistan cihetinden de 'Ora sultanlarının ahvalinde umumî bir zafiyet hâkimdir. Kâfirler her tarafta inat ve kibirle başkaldırdılar ve her tarafta muhasara ettiler. Herkese musallat oluyorlar. Hatta padişahi da kuşattılar. Devlet erkânına ve emirlere karşı cebir ve şiddetle muamele ediyorlar.'* gibi birçok haber geliyordu. Benim düşüncem bu mücadelecî kâfirlere karşı koymanın, onların habis köklerini, muhafazaya mecbur oldukları (olduğumuz) bu yerlerden söküp atmanın gayet yerinde bir iş olacağı yönündeydi. Bu isyankâr kâfirleri ıslahın İran ve Türkistan'daki şerirleri basturmaktan daha elzem ve ehemmiyetli olduğu şüphesizdir. İlk düşüncemin tatbikini başka bir zamana bırakarak dünyayı dolaşan atımın dizginini Hindistan'a çevirdim. Geniş bilgi için bkz. Bayur, "Nadir

Ahmed Şah, Gazneli Mahmud'dan sonra Hindistan'a en çok sefer düzenleyen şah olarak tarihe geçmiştir. Ahmed Şah'ın, bu seferlerinin altında milli ve dini duygular ön plana çıkmaktadır. Fakat bunun dışında maddi sebeplerin mevcudiyeti de önem arz etmektedir. Ahmed Şah, Hindistan'ın ekonomik anlamda ne kadar büyük fırsat ve servetler ülkesi olduğunun bilincindeydi. Nitekim daha 18 yaşındayken Nadir Afşar'ın ordusuyla Hindistan'a gidip bu servetleri bizzat müşahede etmişti. Hayatının büyük bir kısmı seferlerde geçen Ahmed Şah, 1772'de vefat etmiştir.

Ahmed Şah, vefat ettikten sonra Osmanlı İmparatorluğu'ndan sonra en güçlü ve geniş topraklar üzerine kurulan Dürrani İslam İmparatorluğu'nu arkasında bırakmıştır.²⁰⁴ Yerine geçen oğlu Temur Şah Dürrani (babasının saltanatında Herat valisi) babasından kalan toprakları muhafaza etmekle uğraşmış ve bu alanda başarılı olmuştur. Temur Şah babasına göre daha çok iç sorunlarla uğraşmak zorunda kalmıştır. Temur Şah, babasının döneminde başkent olan Kandahar yerine devletin başkentini Kabil yapmıştır. Afgan şahlarının birçoğu günümüzde Pakistan'da bulunan Peşaver şehrini kış mevsiminde ikinci başkent olarak kullanmaktaydılar. Şah senenin en az dört ayı Peşaver'de bulunuyordu.²⁰⁵ Onun başkent değiştirme kararının arkasındaki iki önemli nedenden biri Kandahar'da babası tarafından da saygı gören güçlü kabile reislerinin baskısından bir nebze de olsa uzaklaşmak, diğeri ise Kabil'in Hindistan'a çok daha yakın bir konumda bulunmasıydı.²⁰⁶

Temur Şah, 1793'te Peşaver'de rahatsızlandı ve tedavi amacıyla Kabil'e getirilen Şah Mayıs ayında Kabil'de vefat etti. Temur Şah Dönemi Avrupa'da Fransız İhtilali'nin yaşandığı döneme denk gelmiştir. Nitekim Temur Şah'ın öldüğü sene, 1793'te

Şah Avşar'ın Ölümünden Sonra Osmanlı Devleti'ni İran'ı İstilaya Kışkırtmak İçin Yapılan İki Deneme", 427.

²⁰⁴İzzettin Çopur, *Tarihte Türk-Afgan İlişkileri*, http://izzettincopur.com/index.php?option=com_content&view=article&id=82:tarhte-tuerk-afgan-ikler&catid=44:tarh-olaylar&Itemid=49 (20.04.20220).

²⁰⁵ Abdul Hak Mujedidi, Fazlullah Mujedidi, *Hakikat-i Tarihi Afganistan az Amir bir Ta Rahber Kabir*, (Kabil: Mayvand yay, 1394), 61-62.

²⁰⁶ Farhang, *Son Beş Yüzyılda Afganistan*, 191.

Fransa'da Kral'ın idam edilmesini sağlayan Maximilien Robespierre iktidara gelmiştir. Bu dönemde İngilizler; Hindistan ve Kanada'daki sömürgelerini genişletmiş fakat Amerika'daki sömürgelerini kaybetmiştir. Dolayısıyla Hindistan dâhil olmak üzere bölgede geniş bir hâkimiyeti olan Temur Şah Dönemi'nde, İngilizlerin bölgedeki hareketliliğinin yoğunlaşması ve güçlenmesi hissedilmeye başlanmıştır.²⁰⁷ Temur Şah'ın ölümünün ardından kardeşi ve dönemin Kabil Valisi Şehzade Zaman Han tahta çıkmıştır.

Zaman Şah Dönemi (1793-1801), Afgan devleti için bir dönüm noktası olarak kendini göstermektedir. Temur Şah'ın ölümünden sonra gerek iç gerekse bölgesel anlamda siyasi karışıklıklar artmaya başlamıştır. Bu dönemde devleti tehdit eden temelde üç unsur ön plana çıkmaktadır. Bunlardan biri İran'da hâkim olan Kaçarlar Devleti olmuştur. Kaçarlar, İngilizlerin desteğiyle Zaman Şah Dönemi'nin sonuna kadar Herat ve Horasan eyaletlerini tehdit etmekteydi. Kaçar Devleti söz konusu müdahaleleri Zaman Şah'ın Herat valisi olarak tayin ettiği ve daha sonra ona karşı çıkan kardeşini destekleyerek yapmıştır. Zaman Şah, kendi saltanatı döneminde Delhi Moğol yöneticisi Şah Alam (Ali Gavhar), Hindistan'daki Rohilla Afganları, Deken'de Sultan Tipo ve Sihlerden hoşnut olmayan Müslümanların ısrarıyla beş kez Lahor'dan Delhi'ye doğru sefere çıktıysa da her seferinde içeride çıkan isyanlar sebebiyle geri dönmek zorunda kalmıştır.²⁰⁸ Zaman Şah'ın saltanatını tehdit eden diğer bölgesel problem ise Güney Hindistan'da İngilizlerin güçlenmesi ve Afgan devletinin, siyasi ve iktisadi merkezi olan Pencap eyaletini işgal etme çabaları olmuştur. Daha önce de işaret edildiği gibi Temur Şah'tan Zaman Şah'a saltanat geçişi, Fransız Devrimi'ne denk gelmektedir. İngilizlerin farkında olduğu önemli bir nokta ise Fransız Devrimi'nin güçlü bir şekilde başarılı olduğu ve Fransa'nın, Hindistan'da İngilizlerden önce hâkimiyet kurabilme ihtimaliydi.

Tüm bahsi geçen bu sorunların neticesinde Dürrani Devleti ilk kez küçülmeye başlamıştır.²⁰⁹ Zaman Şah Dönemi'nde, Afganistan'ın kuzeyinde bulunan Rusya'da uzun dönem (1762-1797) iktidarda kalan II. Katerina, iktidarının son zamanlarında Kafkasya ve Orta Asya'ya doğru genişleme politikası izlemekteydi. Her ne kadar

²⁰⁷ Farhang, *Son Beş Yüzyılda Afganistan*, 211.

²⁰⁸ Nayimzai, *Afganistan Da Tarih Pa Palwasho Ke*, 170.

²⁰⁹ Attai, *De Afganistan Pa Muasır Tarih Yava Landa Katana*, 43.

dönemin Rus devleti Afgan sınırlarına gelmediyse de Rusya'nın İran ile münasebetleri Afganistan üzerinde etkilerini göstermeye başlamıştır.²¹⁰

Konumuz itibariyle Zaman Şah Dönemi iki açıdan önem arz etmektedir. Birincisi bu dönemde saltanat mirasçıları ve saltanat ailesini tehdit eden diğer hanedanlar arasındaki anlaşmazlıklar Dürrani Devleti'ni içten çökertecek şekilde çoğalmıştır. Buna paralel olarak bu dönemde Afgan devletine komşu devletlerin güçlenmesiyle dış müdahaleler iç sorunlara galip gelmiştir. Daha önce de belirtildiği üzere dış müdahalelerin yoğunlaşması Afganistan muasır tarihini temelden etkileyen önemli bir faktör olmuştur. Nitekim daha sonra ele alınacağı üzere bölgenin modernleşme hareketini temsil eden Afganistan'daki modernleşme çabaları da doğrudan ve dolaylı olarak bu müdahalelerden ciddi bir şekilde etkilenmiştir. Sonuç olarak Zaman Şah, babasından kalan devleti ve toprakları muhafaza etme konusunda başarısız olmuştur. Bu başarısızlığın en önemli nedeni dış müdahalelerin artmaya başlamasıdır.²¹¹

3.2.2. Abdurrahman Han Öncesi Dönem ve Merkezileştirme Çabaları

Yukarıda bahsi geçen Zaman Şah Dönemi sayısız iç çekişmelere tanıklık etmiş ve bu iç çekişmeler 1801'de Zaman Şah'ın tahttan indirilmesine sebep olmuştur. Bölgede gücünü pekiştirme çabasında olan İngilizler, Zaman Şah'ın rakiplerini güçlendirerek en güçlü rakibi olan Zaman Şah'ı dolaylı olarak ortadan kaldırmış olacaktı. Zaman Şah Dönemi'nde iktidar mücadelesi için başlayan çekişmeler, daha sonra hız kazanıp harici müdahalelere yol açmıştır. İç ve dış müdahalelerin etkisi neticesinde zayıf düşen Dürrani Devleti, 19. yüzyılın başlarından itibaren toprak kaybetmeye başlamıştır.

Bölgede geniş toprakları elinde bulduran Afgan devleti güç kaybetmeye başladığı sırada, Avrupa'da, tüm dünyayı etkisi altına alan olaylar yaşanmaktaydı. Avrupa ve dünyayı temelden etkileyen Sanayi Devrimi ve dünya siyaset alanında bir kırılma niteliğinde olan Fransız Devrimi bu döneme tekabül etmekteydi. Fransız Devrimi, siyasi rekabetler içinde olan Avrupa'da Fransa'nın güçlenmesini sağlamıştır. Fransa'nın güçlenmesi ve özellikle Napolyon Bonapart'ın iktidara gelmesi, Fransa'nın sömürgecilik faaliyetlerinin artmasını sağlamıştır. Nitekim gerek Orta Doğu'da gerek Hint alt kıtasında, Fransa ve İngiltere'nin ciddi rekabetleri söz konusu olmuştur. Bahsi geçen rekabetler İngilizlerin Hindistan'daki sömürgecilik faaliyetlerinin hız

²¹⁰ Farhang, *Son Beş Yüzyılda Afganistan*, 212.

²¹¹ Attai, *De Afganistan Pa Muasır Tarih Yava Landa Katana*, 44-45.

kazanmasına sebebiyet vermiştir. İngilizlerin, Hindistan topraklarının büyük bir kısmını elinde bulunduran Afganlara karşı ilk hamlesi, İran Kaçarları ile iş birliği yapmaları olmuştur. Nitekim Zaman Şah iktidarının son on yılında ne zaman İngilizler üzerine sefer düzenlediyse Kaçarların müdahalesini haber alıp geri dönmek zorunda kalmıştır.²¹²

19. yüzyılın ilk yarısında Afgan şahlarından hiçbirinin, zayıf düşen devletin durumunu düzeltmeye gücü yetmemiştir. Ayrıca bu dönemde kardeşler arasındaki taht kavgası nedeniyle uzun süre tahta oturan bir şaha rastlamak da mümkün değildir. Bu durum merkezileştirme politikasının öncüsü ve modern Afgan siyasi tarihinde “Demir Emir” lakabıyla meşhur olan Abdurrahman Han (1880-1901) Dönemi’ne kadar devam etmiştir.²¹³

Gerek toprak kaybı gerek komşulardan gelen tehditler nedeniyle güçlü bir Afgan devleti kurmak çabasında olan şahlar çeşitli modernleşme politikaları izlemiştir. Emanullah Han Dönemi öncesindeki modernleşme faaliyetleri şu şekilde sıralanabilir:

1. Emir Dost Muhammed Han Dönemi modernleşme çabaları (1826-1863)
2. Emir Şer Ali Han Dönemi modernleşme dönemi (1863-1879)
3. Emir Abdurrahman Han Dönemi modernleşmesi ve merkezileştirme (1880-1901).
4. Emir Habibullah Dönemi modernleşme çabaları (1901-1919)

Abdurrahman Han öncesi dönem özellikle I. Afgan-İngiliz Savaşı (1839-1842) ile II. Afgan-İngiliz Savaşı (1878-1880) arasındaki dönemi Afganistan’da modernleşme kıvılcımlarının ateşleneceği dönem olarak görmek mümkündür. I. Afgan-İngiliz Savaşı öncesi, Afganların özellikle güneyde yaşadığı toprak kaybı da modernleşme meselesini tetiklemiştir. İlk dönem Afgan modernleşmesi daha önce de işaret edildiği gibi Dost Muhammed Han Dönemi’nde Afgan ordusunun modern silahlarla donatılması şeklinde tezahür etmiştir. Fakat bu durum İngilizlerin Afganistan ve bölgeye yayılma amacına ters düşmekte idi.²¹⁴ Aşağıda göreceğimiz gibi İngilizler,

²¹² Farhad, *De Afganistan Milli Tarih*, (Afganistan Mili Tarihi), 146.

²¹³ Sibel Kavaklı Kundakçı, Oğuz Hamşioğlu, “Demir Emir Abdurrahman Dönemi ve Modern Afgan Devleti’nin Doğuşu (1880-1901)”, *Alınteri*, C2, S.3 (2018), 120.

²¹⁴ A.g.e., 120

1840'lardan 1880'lere kadar Afgan yetkililerin modernleşme çabalarını kendi stratejik hedef ve menfaatlerine kurban ederek iki işgal girişimiyle yerle bir etmiştir. Bu anlamda 1860 sonrası Emir Şer Ali Han'ın Afganistan modernleşmesi alanında attığı adımlar kayda değer olup bunun II. İngiliz işgaliyle sekteye uğraması da ülkenin gerilemesinde mahsus etki bırakmıştır.

Toprak kaybının beraberinde getirdiği siyasi, ekonomik ve bürokratik sorunlara yönelik ıslahat ve yenileşme hareketinin başlama tarihi 1840'lara kadar götürülebilir. Nitekim Emir Dost Muhammed Han (1826-1845) Dönemi Afganistan'daki askeri modernleşmenin başlangıcı sayılmaktadır. Emir kendi döneminde çok boyutlu sorunlarla karşı karşıya kalmıştı. Bu sorunların en önemlisi Sihlerin Afganların kontrolündeki topraklara nüfuz etmesi olmuştur. 1860'lara kadar Afgan Emirler; güneyde Sihler, İngilizler; batıda İran ve kuzeyde Ruslarla uğraşmak zorunda kalmıştır.²¹⁵ Dost Muhammed Han, Afgan ordusunun büyük bir kısmını eğitilmiş ve deneyimli bir ordu haline getirmiştir.²¹⁶ Bu dönem; İngilizlerin, Afgan yöneticilerle yakın siyasi irtibat kurduğu bir zamana denk gelmektedir. Emir, özellikle kuzeyde Rusların tehdidine karşı, ordusunu güçlendirmek istemekteydi. Bu amaçla İngilizlerden modern silahlar almıştır. Emir Dost Muhammed Han Dönemi, İngilizlerin siyasi ve askeri açıdan Afganistan'a girdiği döneme tekabül etmektedir. O döneme kadar içe kapalı olan Afgan sultanların sarayları ilk kez Batılı devletlerin siyasi ve nizami üst düzey heyetlerine ev sahipliği yapmıştır. Nitekim özellikle İngilizlerin Afganistan'a duyduğu ilgi ve Afgan şahırlarla yakın siyasi münasebetleri bölgedeki diğer güçlerin çıkarlarına ters düşmeye başlamıştır. Bu sebeple bu dönem Afganistan toprakları Ruslar ve İngilizler arasında yoğun tartışma ve çekişmelerin merkezi haline gelmiştir.

Rusların güçlenmesi, güneyde Kafkasya ve Türkistan'ı işgal etmesi İngilizler gibi Afganları da harekete geçirmiştir. Fakat dönemin Afgan Kralı Emir Şer Ali Han'ın

²¹⁵ Atai, *De Afganistan Pa Muasır Tarih Yava Landa Katana*, 56.

²¹⁶ Geniş bilgi için bkz; Armağan Kuloğlu, Sercan Doğan, *Afganistan ve Pakistan'da Yaşanan Gelişmeler ve Uluslararası Güvenliğe Etkileri*, (Rapor no: 31, ORSAM: 2011, ss7-30). 11.

(1863-1879) bu duruma tepkisi Afganistan'ı iki güç arasındaki mücadelenin merkezi haline getirmiştir.²¹⁷

Afganistan'da modern devlet ve millet kavramları konuşulurken Ahmed Şah Dürrânî'den sonra en önemli isim olan Abdurrahman Han'ın iktidara gelmesi meselesi 1840'lara kadar geri götürebileceğimiz bir süreci kapsamaktadır. Emir Dost Muhammed Han'ın Afgan ordusundaki yenileme çabaları, İngilizlerin bölgedeki sömürge politikalarına ters düşmekteydi. Emir'in uygulamaya koyduğu askeri reformlar o güne kadar taht kavgaları ve yıpratıcı dış müdahaleler yüzünden zayıf düşen Afgan devletinin güçlenmesi için en önemli adım olmuştur. Çünkü Emir'e göre devletin güçlenmesinin asıl yolu ordudan geçmekteydi.²¹⁸ Ancak Emir'in kendi saltanat döneminde Ruslarla yapmış olduğu ittifak Afgan-Rus ve Afgan-İngiliz ilişkilerinde yeni bir dönem başlatmıştır. Emir, Rusya'ya mektup göndererek İngilizlere karşı yardım talebinde bulunmuştur. 1836'da Kabil'e varan Rus Elçisi Dotokoviç, Kabil'de Şah ile görüşmüştür. Hindistan üzerinde planları olan Ruslardan korkan İngilizler, Şah'a güvenmemeye başlamıştır. Tüm bu siyasi gerginlikler 1839'da I. Afgan-İngiliz Savaşı'na sebep olmuştur. Bu savaş bir yönüyle Afganistan üzerinde Rusya ve İngiltere'nin bir asırdır devam eden "büyük oyun"unun başlaması anlamına gelmekteydi.²¹⁹

Rusya ve İngiltere'nin Afganistan üzerindeki rekabet ve güç mücadelesini tetikleyen İlk Anglo-Afgan savaşı 1842'de İngilizlerin ağır zayıat²²⁰ vermesiyle sona ermiştir.

²¹⁷ Gulam Muhammed Zarmalwal, *Afganistan Tar Wroستی Afgana*, (Peşaver: 1383, Daniş yay.), 150-153.

²¹⁸ Roy, *Afganistan'da Direniş ve İslam*, 34.

²¹⁹ Armağan Kuloğlu, Sercan Doğan, *Afganistan ve Pakistan'da Yaşanan Gelişmeler ve Uluslararası Güvenliğe Etkileri*, 14.

²²⁰ 1838'de Afganistan'a saldıran İngilizler tarihte ilk defa Afganlarla savaş alanında karşı karşıya gelmişlerdir. Afganistan arazisine aşına olmayan İngilizler son derece ağır hasarlarla geri çekilmek zorunda kalmışlardır. İngilizlerin işgaliyle birlikte Afganistan'ın farklı noktalarında aydınlar ve ulema önderliğinde İngilizlere karşı mücadele çağrısı yapılmıştır. 1841'de Kohistanda Mir Mesjidi Han önderliğinde toplanan Afganlar çok fazla sayıda İngiliz askerini öldürmüşlerdir. Aynı yılın Aralık ayında Emir Dost Muhammed'in oğlu Muhammed Akbar Han, İngiliz elçisi Meknaton'u öldürdü. Bu olaydan sonra, ülkeyi terk etmek amacıyla Kabil'den Celalabat'a doğru hareket eden 17000 kişilik İngiliz ordusundan sadece Doktor

Siyasi olarak kendi amaçlarına ulaşma çabasında olan İngilizler, Dost Muhammed Han yerine Şah Şuca'yı destekleyip tahta çıkmasını sağlamıştır. Tahta çıkan Şuca, ülkedeki kaosu kontrol altına almakta başarısız kalmış ve ayaklanmaların şiddeti daha da artmıştır. İngilizler kısa sürede bölgeye yönelik uyguladıkları politikanın yanlış olduğunun farkına vararak Emir Dost Muhammed Han'ın tekrar tahta çıkmasını kabul etmiştir. Fakat Emir'in tahta çıkması Afganistan'ın en önemli şehri olan Peşaver'i İngilizlere bırakmaları karşılığında olmuştur. İngilizlere karşı başlatılan ayaklanmaları ve siyasi karmaşıklıkları kontrol altına alan Dost Muhammed Han 1863 yılında Herat'ta vefat etmiştir. Emir'den sonra Afganistan'daki askeri modernleşmeye hız kazandıran oğlu Emir Şer Ali Han tahta çıkmıştır. Emir Şer Ali Dönemi'nde Rusya'nın bölgedeki yayılma politikası çerçevesinde Türkistan'da kaydettiği ilerleme Afgan devleti ve İngilizleri endişeye sevk etmiştir.²²¹

Emir Şer Ali Han Dönemi Afganistan modernleşmesinin devam ettiği bir dönemdir. Bu dönemde askeri, idari ve kültürel alanlarda birtakım reformlar gerçekleştirilmiştir. Emir'in reformlarında iki faktör önemli rol oynamıştır. Birincisi, Emir Şer Ali Han genç yaşta babası Emir Dost Muhammed Han'la beraber Hindistan'da uzun zaman geçirerek İngilizlerin burada farklı alanlarda uyguladığı reformlara şahit olmasıdır. Şer Ali Han özellikle askeri ve idari anlamda Hindistan'daki gelişmelerden etkilenmiştir. Bu anlamda Emir'in İngilizleri yakından tanınması, onu siyasi hayatında seleflerine göre daha başarılı kılmıştır. Emir ve reformları destekleyen diğer bir etken ise Cemalettin Afgani'nin²²² o dönem Kabil'de bulunması olmuştur. Cemalettin Afgani, Dost Muhammed Han Dönemi'nde doğduğu şehir Konar'dan Kabil'e gelip Emir'in

Brayden hayat kalmaya başladı. Otuz bin askerini kaybeden İngilizlerin Hindistan genel valisi "George Eden, 1st Earl of Auckland" (1836-1842) görevinden alınıp Londra'ya çağrılmıştır. Detaylı bilgi için bkz: Atai, *De Afganistan Pa Muasır Tarih Yava Landa Katana*, 62.

²²¹ Kundakçı, Hamşioğlu, *Demir Emir Abdurrahman Dönemi ve Modern Afgan Devleti'nin Doğuşu* (1880-1901), 120.

²²² Cemalettin Afgani'nin, Şer Ali Han'a verdiği ıslahat taslağı Afganistan'da aydınlanma hareketinin ilk kıvılcımı olarak değerlendiriliyor. Afgani'nin fikriyatından faydalanan Emir döneminde, ilk kez Şamsu'n-Nahar dergisi basılmış, bir takım kitaplar tercüme edilmiş, Harp Mektebi açılmıştır. Bunun yanında bu dönemde birçok imar işleri de yapılmıştır. Bkz: Ejraddin Hashmat, *Az Junbişi Maşruta Ta Davleti Maşruta Dar Afganistan*, (Mayvand Yay, Kabil: 2011), 116.

oğlu Muhammed Azim Han'ın hocası olarak sarayda bulunmuştur. Afgani ülkedeki durumu düzeltmek için yapılabilecek yeniliklere dair bir taslak üzerinde çalışmaktaydı. Ancak Emir Şer Ali Han siyasi rakibi olan Azim Han'ın hocası Afgani'ye güvenmediği için ülkeden ayrılmasını istemiştir. Çaresiz kalan Afgani, Afganistan'da uygulanmasını istediği reform taslağını Emir'e verip ülkeden çıkmıştır. Emir Şer Ali Han, Afgani'nin verdiği taslaktan kısmen faydalanmıştır. Ancak Emir'in, Afgani'nin tasarladığı reformların tamamını hayata geçirdiği söylenemez.

Emir Şer Ali Han 1869'da "Ambala Konferans"ına katılmak üzere İngilizler tarafından Hindistan'a davet edilmiştir. Daveti kabul eden Emir, Hindistan'ı ziyaret etmiş ve İngilizlerin Hindistan Genel Valisi Richard Bourke ile görüşmüştür. Birtakım konularda mutabakata varan iki taraf Rusya'nın Türkistan bölgesinde ilerlemesi hususunda ortak hareket etme kararı almıştır. Bu ziyaret sonrasında İngilizler, Afgan şahına 6500 tüfek, bir miktar para ve modern toplar vermiştir. Vali ile görüşmelerden memnun kalan Şah ülkeye döner dönmez başta askeri alanda olmak üzere yeni reform çalışmaları başlatmıştır. Emir Şer Ali Han Dönemi'nde hayata geçirilen önemli reformlardan bazıları şunlardır:²²³

- Kabilelerden toplanan düzensiz ordu yerine merkeze bağlı, eğitilmiş ve maaşlı ordunun kurulması.
- Askeri yenilikler çerçevesinde top ve silah fabrikalarının kurulması.
- Ülkenin ilk matbaasının kurulması
- Ordunun eğitilmesi için dergilerin basılması. Basılan dergilerde tüm askeri kavramların Peştuca yayınlanması.²²⁴
- Bürokrasi alanında daha önce benzeri görülmemiş idari reformların icra edilmesi.
- Vergi toplama, hazine ve benzeri mali konularda reformların uygulanması.

²²³ Farhang, *Afganistan Pa Warostayo Panzo Perrya ke*, 370.

²²⁴ Afganistan'da Dürrani Devleti'nden (1747) bu yana siyasetin merkezinde Afganların olduğu bir gerçektir. Fakat özellikle ilk iki asır Afganistan genelinde resmi dil Dereci denilen Farsçanın Afganistan lehçesi olmuştur. Emir Şer Ali döneminde ilk kez Peştuca resmi dil olarak kullanılmaya başlanmıştır. 20. yüzyılın başlarında Emir Emanullah Han döneminde ise devlet işlerinde kullanılan ve ülkenin resmi dili olarak önem kazanmıştır. Günümüzde Afganistan dışında Pakistan'da 40 milyon civarında Peştun tarafından konuşulmaktadır. Günümüzde hem Peştuca hem Derice Afganistan'ın iki resmi dilidir.

- 1873'te ilk matbu dergi olan “Şamsu Nahar” شمس النهار isimli bir derginin çıkarılması.

Emir Şer Ali Han'ın babası da ordunun yenilenmesi konusunda bazı adımlar atmıştı. Fakat babası ordunun bir kısmının eğitilmiş askere dönüştürülmesi ile yetinmişti. Emir ise ordunun tamamını eğitilmiş ve maaşlı bir ordu haline getirmiştir. Nitekim Emir, Ambala Konferansı sırasında Hindistan'daki birkaç askeri konuda uzman Müslüman Hintlileri yanlarında Kabil'e getirip yeni ordunun eğitilmesi konusunda onların tecrübelerinden faydalanmıştır. Fakat iyi silahlarla donatılmış eğitilmiş ve üniformalı ordunun kurulması için ekonomik altyapının yeterli olması gerekmektedir. Bu sebeple Emir Şer Ali Han ülkede toplanan vergilerin merkezileştirilmesi için çalışmıştır. Bunlarla beraber başkent Kabil'de birtakım imar projeleri ve ülkede ilk kez posta hizmetinin kurulması Emir'in hayata geçirdiği önemli modernleşme çalışmalarıdır.²²⁵

Emir Şer Ali'nin yaptığı reformların başında askeri alandaki yenilikler gelmektedir. Bunun asıl amacı o güne kadar devlete asker sağlayan büyük hanedanların devlet üzerindeki gücünü bir nebze de olsa kırmaktır. Bununla beraber Şer Ali Han Dönemi'nde idari reformlar çerçevesinde ilk kez kabine teşkilatı ve bürokrasinin başına Şah ailesinden olmayan biri sadrazam olarak getirilmiştir. Her ne kadar büyük eyaletler güçlü ailelerin kontrolünde kalmaya devam etmişse de kabinedeki vezirlerin birçoğu alanında uzman kişilerden oluşmaktaydı. Bu dönemdeki yeniliklerde Şah'ın kişiliği, Cemalettin Afgani'nin tavsiyeleri ve İngilizlerin Emir'e verdiği modern silahların yardımı ön plana çıkmaktadır. Fakat Şer Ali Han Dönemi'nde gerçekleşen reformlar ülkede kalıcı olması açısından zayıftır. Bunun da en büyük nedeni dönemin reformlarında eğitim ve benzeri alanlara gereken önemin verilmemesidir.²²⁶

Modernleşme yolunda çeşitli reformlar yapan Emir Şer Ali Han Afganistan'ı, İngilizler ve Ruslar arasında tampon bir bölge olarak konumlandırmaya gayret etmiştir. Bu durum İngilizlerle çeşitli konularda fikir ayrılığına düşen Afgan Emiri'yle münasebetlerin gerilemesine sebep olmuştur. Hîve'nin Ruslar tarafından işgal edilmesi, Petersburg'dan Kabil'e Rus heyetinin gelmesi ve Hindistan'da İngiliz genel

²²⁵ Attai, *De Afganistan Pa Muasır Tarih Yava Landa Katana, (Afganistan Çağdaş Tarihine Bir bakış)*, 101-103.

²²⁶ Farhang, *Afganistan Pa Warostayo Panzo Perrya ke*, 371.

valisi olarak Lytton'nun²²⁷ atanması tansiyonu daha da yükseltmiştir. Rus heyetini kabul eden Şah, İngilizlerden umudunu kesmiştir. Bu görüşmeden rahatsız olan İngilizler ise bölgede II. Anglo-Afgan Savaşı için hazırlıklara başlamıştır. Tüm bunlar yaşanırken Osmanlı Padişahı II. Abdülhamit Han, Afgan Emiri'ne bir mektup yazarak İngilizlerin yanında durması talebinde bulunmuştur. Fakat İngilizlerden hoşnut olmayan Şah bu talebi gönderdiği bir mektupla reddetmiştir.²²⁸

1878'de başlayan II. Afgan-İngiliz Savaşı başlamış, bu olaydan iki sene sonra da 1879 yılında Şer Ali Han, Mezar-ı Şerif'te ölmüş ve yerine oğlu Yakup Han geçmiştir. Yakup Han ve İngilizler arasında anlaşma imzalanca da ülke çapında başlayan ayaklanmalar kontrolden çıkmış ve İngilizler ağır kayıplar vermiştir. Bunun üzerine Yakup Han, İngilizler tarafından Hindistan'a sürgüne gönderilmiştir. Yerine, 12 sene gibi uzun bir dönem Taşkent ve Semerkant'ta sürgünde olan Abdurrahman Han'ın tahta çıkması kabul edilmiştir.

Abdurrahman Han modern Afgan tarihinde, Ahmet Şah Dürrani'den sonra Afgan devletinin canlandırılmasında en etkin ve faal siyasetçi olarak karşımıza çıkmaktadır. Sert mizacıyla ün kazanmış olan Şah, Afgan siyasi tarihinde Demir Emir olarak geçmektedir. Şah Abdurrahman Dönemi'nin öne çıkan özelliklerinin başında Afganistan'ın hudutlarının belirlenmesi, ülkede o güne dek aktif olan bölgesel güçlerin zayıflatılması, merkezi otoritenin sağlanması ve ülke çapında ciddi modernleşme hareketlerinin başlaması gelmektedir.

3.2.3. Abdurrahman Han ve Modern Afgan Devletinin Doğuşu (1880-1901)

Dünyanın diğer toplumlarında olduğu gibi Afganistan'da da tarihsel birtakım ekolojik ve doğal şartlar insan-toplum ve toplum-devlet arasındaki ilişkileri şekillendirmiştir. Afganistan'da toplum ve devlet arasındaki ilişkilerin ana unsuru kavim, kabile

²²⁷ Liberal başbakan William Ewart Gladstone'in yerini muhafazakârlara bırakmasıyla İngilizler yine güç kullanma ve Afganistan'da İngiliz asıllı birinin sefir olarak yerleştirilmesi düşüncesi galip gelmiştir. Nitekim muhafazakârların atadığı Lytton diğer valilere göre daha asabi ve diplomasi yerine güç ve tehdit yoluyla işlerini halletmeye temayülü olan birisi olmuştur. Lytton'un vali olarak atanması, İngilizleri hazzetmeyen Emir Şer Ali Han ile İngilizlerin arasının daha da açılmasına sebep olacaktır. Detaylı bilgi için bkz: Atai, *De Afganistan Pa Muasır Tarih Yava Landa Katana*, 105-108.

²²⁸ A.g.e., 109-114.

geleneği olarak tezahür etmektedir.²²⁹ Genel olarak modern dönem öncesi dünya tarihine ve özellikle İslam dünyasının siyasi tarihine baktığımızda kabile faktörü devlet-toplum ilişkileri açısından sürekli ön planda olmuştur. Nitekim İslam tarihinde ve bilhassa hilafet konusunda Hz. Peygamber'in (as) ait olduğu kabilenin ayrıcalıklı konumu tartışma konularından biri olagelmıştır.²³⁰ Kurulan ilk İslam devletlerinden olan Emevi, Abbasi ve Osmanlı devletlerinin her biri dönemin önde gelen kabilelerinin isimleriyle adlandırılmış ve babadan oğula giden bir siyaset anlayışı izlenmiştir. Modern dönem öncesi İslam dünyasının genelinde sadece siyasi mekanizmaların içinde değil, toplumsal hayatta da aile, soy ve nesep daima önemli bir konumda olup insan-insan, insan-toplum ve toplum-devlet arasındaki ilişkilerde ön plana çıkmıştır. Söz konusu bu durum İslam dünyasının genelinde olduğu gibi Afganistan siyasi tarihinde de kendini belirgin bir şekilde göstermektedir. Olivier Roy'un da belirttiği üzere "Afgan devleti kabile topraklarında dünyaya gelmiştir".

Modern bir ulus devlet kimliğine kavuşmadan önce Afganistan, dönemin birçok İslam ülkesinde olduğu gibi, farklı etnik, din, dil ve kimliğe sahip bireylerden oluşmaktaydı. Nitekim Şenol Durgun'un da belirttiği gibi ulus devlet öncesinde bireyler bir devlet içerisinde birden fazla kimliğe sahip olabilmekteydi.²³¹ Afganistan işte bu duruma verilebilecek güzel bir örnek teşkil etmektedir. Ortak bir merkeze bağlı olmayan fakat kendi içerisinde kan bağıyla güçlü akrabalık hissine bağlı bireylerden oluşan kabileler²³² Afganistan'da devletin temelini de bizzat kendileri oluşturmaktadır. Ayrıca bu kabileler devleti de kendilerine bir hizmetkâr olarak görmekteydi.²³³ Devlet mekanizması, vatandaşların devlet irade ve kanunlarına boyun eğmesini beklerken söz konusu kabileler devleti kendilerine boyun eğmekle mükellef kılmaktaydı. Afganistan'ın siyasi tarihinde merkezi otoriteye karşı isyanların çıkması ve devletin

²²⁹ Misdaq, *Afganistan siyasi kamzori aw Bahrany Mudahale*, 463.

²³⁰ Ş. Tufan Buzpınar, "Osmanlı Hilafeti Meselesi: Bir Literatür Değerlendirmesi", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C. 2, S. 1(2004), 115.

²³¹ Şenol, "Modern Devlet Olmanın Zorunlu Koşulu Ulus-Devlet Midir?", 112.

²³² Afganistan'da Ahmed Şah Dürrani'den biri, son üç yüz senedir Saduzai, Barakzai, Muahammedzai ve Afganistan güney ve Batısında bulunan diğer bir takım Peştun kabileler Afganistan'ı yönetmektedir.. Ahmed Şah kendisi Dürrani kolundan Saduzai kabilesine mensup idi. "Zai" kelimesi ise "oğul" anlamına gelmektedir.

²³³ Roy, *Afganistan'da Direniş ve İslam*, 31.

kırsal kesimlere nüfuz edememesinin temelinde kabilelerin bu tutumu bulunmaktadır. Diğer taraftan meşrulaştırıcı bir etken olarak dinin etkisi de pekâlâ belirgin olmuştur. Genel olarak devlet ve devletin başındakilerinin dinden aldığı meşruiyet sayesinde, mevcut devlet otoritesi kırsal kesim tarafından bir İslam devleti olarak tahayyül edilmektedir.²³⁴

Modern Afganistan Devleti ortaya çıkmadan önce Afganistan, merkezinde şaha bağlı bir yönetim, kırsal alanlarda ise kabile şefleri tarafından idare edilmekteydi. Akrabalık bağlarıyla bağlı bireylerden oluşan kabileler merkezi yönetimden bağımsız olarak kendi liderlerini seçmekte ve çoğunlukla bu liderlere daha çok bağlılık göstermekteydi. Kabile şeflerinin seçiminde, yaş ve tecrübeden ziyade sahip oldukları liderlik özellikleri ve mal varlıkları etkili olmaktadır.²³⁵ Kabile şefleri savaş zamanında merkezi idareye asker desteği vermek mecburiyetindeydi. Bu desteğe karşılık kendilerine şah tarafından hediyeler gönderilmekte ve para desteği sağlanmaktaydı. Kabile reisleri ise kabilenin önde gelenlerinin desteğini almak için onlara hediyeler sunmakta, bu yüzden de cömertlikleriyle ön plana çıkmaktaydı.

Afganistan'da Peştunlar başta olmak üzere, Tacik, Hazara, Özbek, Türkmen, Aimak, Paşayi, Noristani, Beloç, Hindu ve Sih ırkları yaşamaktadır. Ayrıca bu ırklara bağlı küçük kollar da bulunmaktadır. Bu kabileler arasında etnik olarak farklılık olduğu gibi dilsel ve mezhepsel farklılıklar da bulundurmaktadır.²³⁶ On sekizinci yüzyıldan itibaren Peştunlar, Afganistan'daki kabileler arasında nüfus ve siyasi güç olarak baskın durumda olmuştur.²³⁷ Daha sonra ele alınacağı üzere ulus devlet inşasıyla birlikte modernleşme çerçevesinde meydana gelen değişikliklere rağmen Peştunlar ağırlığını kaybetmeyip daha da artırmıştır. Diğer kabilelerin merkezi idareyle olan ilişkileri ise dönemlere göre farklılık arz etmekteydi. Nitekim ulus devlet fikri ortaya çıkmadan önce merkezi idare gücünü bu kabilelerden almakla beraber onlara yönelik eşit bir siyaset takip etmemiştir.

²³⁴ A.g.e., 25.

²³⁵ Zeynep Tuba Sungur, *Articulation of Tribalism into Modernity; The Case of Pashtuns in Afghanistan*, 15.

²³⁶ Thomas Barfield, *Afghanistan; A Cultural and Political History*, (Princeton University Press: 2010), 19.

²³⁷ A.g.e., 24.

Nüfusun büyük çoğunluğunun kırsal kesimlerdeki halktan oluştuğu Afganistan topraklarında, kırsal kesimlerdeki halk merkezden uzak olması hasebiyle bağımsız bir şekilde hareket edebilmekteydi. Buradaki halk kabile sistemi içerisinde tarım ve hayvancılık ile uğraşmakta ve merkezi idareye muhtaç olmadan hayatını sürdürebilmekteydi.²³⁸ Kabilelerin merkezi idareden bağımsız davrandığı diğer bir alan ise dini konularda kabilelerin kendi mollalarına sahip olmasıydı. Bu mollalar halk arasında nüfuz sahibi kimseler olduğundan halkın merkezi idareyle ilgili düşünceleri üzerinde etkili olabilmekteydi. Mollalar, ulus devlet kimliği kazanmaya çalışan Afganistan için merkezileştirme politikası sürecinde önemli muhalif bir kesimi temsil etmekteydi. Bu sebeple ulus devlet fikrini yaymaya çalışan şahlar, kabile reislerinden (etnik feodal faktör) sonra en çok mollalarla (dini feodal faktör) mücadele etmek zorunda kalmıştır.

18. yüzyılda modern Afganistan'ın kurucusu olan Ahmed Şah Dürrani'den yaklaşık yüz sene sonra 1880'de Abdurrahman Han Afganistan tahtına oturmuştur. Bu iki dönem merkezileştirme çabalarının yoğun dönemleridir. Bunlar dışında Afganistan siyaseti daima büyük ve güçlü olan kabilelerin tesiri altındaydı. Genel olarak devletin önemli mevkileri, güçlü kabilelerin başındakilerin rızasını kazanmak ve söz konusu kabilelerin gücünü devletin lehine çevirip kullanabilmek için dağıtılmakta idi. Daha önce de işaret edildiği gibi bahsi geçen güçlü kabilelerin çoğu, devleti ayakta tutan en mühim unsurlardı. Nitekim bu durum Abdurrahman Han'ın uyguladığı merkezileştirme politikalarıyla da bütünüyle ortadan kaldırılamamıştır. Fakat Abdurrahman Han, kendisinden önceki liderlerden farklı olarak konuyla ilgili ıslahatlar yapmıştır.

İktidarda kaldığı 20 sene zarfında kabilelere boyun eğmeyip çoğu zaman zor kullanarak kabilelerin büyük bir bölümünü merkezi otoriteye itaat etmeye zorlamıştır. Abdurrahman Han Dönemi Afganistan'da devlet-toplum arasındaki ilişki açısından bir dönüm noktası olarak kabul edilebilir. Afganistan, yüzyıllar boyunca süren kabile ve devlet arasındaki anlaşmazlık ve çatışmalar neticesinde 1747'de milli ve 1880'lerde de modern bir ulus devlet haline gelmiştir. Afganistan Devleti'nin modernleşmesi

²³⁸ Barfield, *Afghanistan; A Cultural and Political History*, 34.

kabile faktörünün olgunlaşması ve kabilelerin devletle uyumlu hale gelmesi neticesinde ortaya çıkmıştır denilebilir.²³⁹

Abdurrahman Han'ın merkezileştirme politikası iki husus üzerine bina edilmişti. Birincisi, özellikle merkezden uzak sınır bölgelerinde bulunan kabile ve kabile reislerinin, şah ailesi mensuplarının ve benzeri kişi ve toplulukların kontrol altına alınmasıydı. İkincisi ise dini müesseselerin, dini kurum, kuruluş ve yetkileri elinde bulunduran din adamlarının merkezi otoriteye bağlanmasıydı. Emir, güçlü ve merkezi bir devletin gerekliliğini şu şekilde ifade etmektedir:

...yüzlerce küçükbaşları, yağmacıları, hırsızları ve boğaz kesenleri bir düzene sokmak... Bunun için gerekli olan, feodal ve kabileci sistemi yıkıp yerine bir tek yasa ve bir tek hükümdarlık altında büyük bir toplum oluşturmaktır.” Yine Emir Abdurrahman, haleflerine ve halkına birlik olma tavsiyesinde bulunuyordu: “... bir arada olmanın değerini zihinlerinize kazımalısınız; birlik ve yalnızca birlik Afganistan'ı büyük bir güce dönüştürebilir. . .” Ona göre, birçok krallığın çöküşü özellikle de doğuda ihtilaf ve iç çekişmeler nedeniyle olmuştur.²⁴⁰

Abdurrahman Han dönemi, devlet anlayışı ve uygulamalarına bakıldığında bir “polis devleti” şeklinde tarif etmek mümkündür. Emir, hukukun hâkim olmadığı (hukukun bizzat Emir'den ibaret olduğu) ve aynı zamanda belli bir ideoloji çerçevesinde şekillenen yönetim tarzı inşa etmeye çalışmıştır. Buradan hareketle Emir'in keyfi tutumlarının hâkim olduğu bu baskıcı düzeni, hukuk devletinin karşıtı olan polis devleti şeklinde ifade etmek daha doğru olacaktır.²⁴¹ Nitekim Şah, merkezi otoriteyi tanımayıp bağımsız hareket eden aşiretleri kontrol altına alabilmek için, işe güçlü bir ordu kurmakla başlamıştır. Daha sonra ele alınacağı üzere Emir'in askeri ıslahat hareketinin sonucunda bölünmüş ve zayıf düşen Afganistan yeniden kendini

²³⁹ Misdaq, *Afganistan siyasi kamzori aw Bahrany Mudahale*, 464-465.

²⁴⁰ Leon B. Poullada; *Reform and Rebellion in Afganistan, 1919-1929; King Emanullah's Failure to Modernize A Tribal Society*, (Cornell University Press: Ithaca N.Y. 1973), 8. Aktaran: Sibel Kavaklı Kundakçı, Oğuz Hamşioğlu, 122.

²⁴¹ Abdurahman Han dönemi için bkz, Orhan Yazıcı, Emir Abdurrahman Han'ın Afganistan'da Merkezi Otoriteyi Tesis Etme Çabaları, (Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi Cilt: VII, Sayı:1, Elazığ, 2010. 95-118ss)

toparlamış ve güç kazanmıştır. Bununla beraber Abdurrahman Han, devlete vergi vermeyen kabilelerin üzerine gitmiş ve düzenli vergi vermeleri için baskı yapmıştır. Merkezi otoritenin güçlendirilmesi için Abdurrahman Han'ın uyguladığı reformlar kısa sürede gerek din adamlarının gerek o güne kadar farklı şekillerde ayrıcalık gören kabilelerin tepkisine neden olmuştur. Emir, yönetiminin ilk yıllarında merkezileşmeye karşı çıkan taraflarla uğraşmak durumunda kalmıştır. Ülke genelinde merkezi devlete karşı ayaklanan gruplar çoğu zaman sert bir şekilde bastırılmıştır. Bu ayaklanmaların bastırılmasında Emir tarafından inşa edilen askeri gücün önemli bir katkısı olmuştur.²⁴² Emir merkezi otoriteye itaat etmeyen kişi, memur yahut aşiret liderlerini ve zaman zaman din önderlerini bile cezalandırmıştır. Bu sebeple hapishaneler kurulmuş, polis gücü meydana getirilmiş, istihbarat birimleri oluşturulmuştur.

Abdurrahman Han'ın, merkezi otoritenin inşası yönünde kullandığı en önemli yöntemlerden biri de zorunlu göç uygulamasıdır. Kabilelerin gücünü kırmak için onları başka yerlere göç etmeye zorlamıştır. 1890'lı yılların başında devlete başkaldıran binlerce Peştun, Güney Afganistan'dan kuzeye göç ettirilmiştir. Emir göçe zorladığı kabilelerin yerine kendine sadık olan kabileleri yerleştirip devlete karşı olan muhalefet zincirini kırmıştır. Bunun yanı sıra Emir, özellikle göçebe hayatı yaşayan kabilelerin yerleşik hayata geçmesini sağlamak için çaba göstermiş ancak bu konuda başarılı olamamıştır. Emir Abdurrahman Han ayrıca Peştunları diğer kabilelerin içine yerleştirerek bu kabilelerin Peştunlaşması için çaba harcamıştır. Merkezi otoritenin güçlendirilmesi ve uluslaşma yolunda gerçekleştirdiği bu politikalar Dupree ve Paleczek gibi tarihçiler tarafından “iç emperyalizm” ve “Afganistan'ın Peştunlaştırılması” olarak değerlendirilmiştir. Daha önce işaret edildiği gibi Afganistan coğrafi ve fiziki olarak olduğu gibi nüfus olarak da bölünmüş vaziyette idi. Fakat modern Afgan devletini kurmak isteyen Emir Abdurrahman Han'ın, merkezileştirme politikaları çerçevesinde uyguladığı zorunlu göç ve yerleştirme politikaları bir nebze olsa da haritanın değişmesine sebep olmuştur.²⁴³

²⁴² Orhan Yazıcı, “Emir Abdurrahman Hanın Afganistan'da Merkezi Otoriteyi Tesis Etme Çabaları”, *Fırat Üniversitesi, Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, C., 7, S. 1 (2010), 103-104

²⁴³ Sibel Kavaklı Kundakçı, Oğuz Hamşioğlu, “Afganistan'da Milli Uyanış Dönemi ve Tarafsızlık Politikası (1901-1919): Emir Habibullah Han Devri”, 124.

Emir Abdurrahman Han merkezi yapının güçlendirilmesinin yanı sıra siyasi, idari, ekonomik ve toplumsal bazda çeşitli ıslahatlar yapmaya çalışmıştır.²⁴⁴ Afganistan modern ulus devletinin mimarı olan Abdurrahman Han gerek ülke içerisinde uyguladığı sert politikalarla gerek benimsediği dış politikayla tartışmalı bir kişilik olarak tarihe geçmiştir. Nitekim Emir ve onun yönetim dönemi diğer Afgan liderlere nazaran daha fazla, Rus, İngiliz, Osmanlı ve diğer Batı basınında yer almıştır. Dönemin *The Times gazetesi*, Emir Abdurrahman Han'ı, Afganistan siyasi tarihinde, modern devlet ve güçlü bir monarşik yapının inşasında en önemli karakter olarak zikretmektedir. Genel olarak İngiliz ve Rus basınında her daim şüpheli ve güvensiz biri karakter olarak anılmış ise de Osmanlı Devleti nazarında güçlü bir Müslüman ve ittihad-ı İslam için önemsenecek bir lider olmuştur. Geleneksel olarak Afgan şahların tamamı, İstanbul'da bulunan Osmanlı halifesine saygı göstermiş ve halife ile iyi ilişkiler içinde olmayı kendilerine bir prestij kazandıracak mesele olarak değerlendirmiştir. Her iki tarafın Sünni Müslüman olması ve aralarında Şii İran'ın bulunması ikili ilişkiler açısından müspet bir etken olarak rol oynamıştır. Özellikle 19. yüzyılda yayılcı politika izleyen Rus faktörü, Afgan ve Osmanlı açısından ortak bir menfaat haline gelmiştir.²⁴⁵ Genel anlamda Osmanlı Devleti, Şer Ali Han'a nazaran Abdurrahman Han ile daha zayıf diplomatik ilişkiler kurmuştur. Bunun sebebi, Osmanlı-Afgan münasebetlerinin Osmanlı- İngiliz ve İngiliz-Afgan ilişkilerinin

²⁴⁴ Emirle ilgili dönemin Batı basınında çeşitli yazı ve yorumlar yapılmıştır. *The Telegraph gazetesi*, Abdurrahman Han'ın iyi bir asker olmasının yanında planlı yapısına da vurgu yaparak Emir'in haftalık olağan yaşantısı hakkında şöyle bilgi vermektedir: *Abdurrahman Han olağanüstü bir durum olmadığı sürece pazartesi günlerini Herat ve Kandahar'da geçirmektedir. Perşembe günlerini ise Kabil, Peşaver ve Hindistan'a ayırmaktadır. Salı günleri askeri resepsiyonlara katılmakta ve askerler ile vakit geçirip onlarla yemek yemektedir. Yine aynı gün eğer özel bir resepsiyon varsa oraya katılmaktadır. Pazar günlerini özel işlerine ayıran Emir, çarşamba ve cumartesi günlerini ise divan ve mahkeme işlerine ayırmakta, adalet dağıtıcısı olarak yargılamalara katılmaktadır. Geniş bilgi için Bkz. Abdurrahman Khan, "On Himself", *The Spectator*, C.85, (1900), 401. (Aktaran: Abdülkadir Erçin, "Batı Basını Ve Osmanlı Devlet Yönetiminin Afgan Emiri Abdurrahman Han'a Bakışı (1880-1901)", *Bartın Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C: 4, S.1 (2019), 45.*

²⁴⁵ M. Hassan Kakar, *A Political and Diplomatic History of Afghanistan (1863-1901)*, (Brill Leiden, Boston: 2006), 201.

seyrine göre değişim göstermesidir. Örneğin Emir Abdurrahman Han Dönemi'nde Rusların, Afganistan'ın kuzeyinde ilerlemesi, Osmanlı ve İngilizleri endişelendirmiş ve Ruslara karşı bir ittifak gündeme gelmiştir. İngiliz basınında, Rusların ilerlemesini engellemek amacıyla Osmanlı, İngiliz ve Afganistan arasında bir ittifakın mümkün olabileceği duyurulmuştur. Aynı şekilde Batı basınında; Hindistan'da İngilizlere karşı çıkan isyanın, Afgan Emiri ve Osmanlı Devleti'nin iş birliğiyle ortaya çıktığı dile getirilmişse de daha sonra Osmanlı Devleti tarafından yalanlanmıştır.²⁴⁶

Dış siyasette İngilizler ile ittifak içinde olan ve son dönemine kadar ittifaka bağlı kalan Emir, bunun karşılığında İngilizlerden büyük maddi destek almayı başarmıştır. Emir Abdurrahman Han, özellikle Afganistan merkezi devletinin güçlenmesi ve genel olarak merkezileşme politikalarının icra edilmesi için İngilizlerden aldığı top, tüfek ve parayı başarılı bir şekilde değerlendirebilmiştir. Özellikle güçlü bir ordunun kurulması, bu vesileyle ülke içinde istikrarın sağlanması ve kuzeyde sınırları zorlayan Ruslara karşı koyma açısından İngilizlerden alınan yardımlar Emir'in elini güçlendirmiştir. Emir Abdurrahman Han tahta çıkmadan önce yıllarca Rusya'ya yakın olup Rusya'nın etkisi altında yaşamayı tercih ettiyse de iktidarı döneminde Rusya'ya mesafeli davranmıştır. Daha sonra ele alınacağı üzere; özellikle Afgan-Rus sınırlarının tayin edilmesi aşamasında, Rusların hile yoluyla Afganistan topraklarını işgal etmesi Emir'i Ruslardan uzaklaştırmıştır. Emir kendi kaleme aldığı *Tâcü'l-Tevarih* kitabında mesele ile ilgili şöyle demektedir; “*Ruslar, sınırlarımızın İngilizlerin ara buluculuğu ile tayin edilmek talebimden rahatsız idiler. Onlar (Ruslar) sınırlarımızın tayin edilmesinden de hoşnut değillerdi. Zira bu eylem onların işgal faaliyetlerinin önünü kesecekti... İngiliz heyeti bölgeye gelmeden önce onlar hızlı bir şekilde Pencde Vadisi'ni işgal edip çok sayıda nüfusumuzu telef ettiler*”²⁴⁷

Afganistan'ın Celalabat şehrine bağlı Torham sınırında bulunan küçük bir müzede asılmış olan demir levhanın üzerinde şöyle yazmaktadır:

²⁴⁶ Erçin, “Batı Basını Ve Osmanlı Devlet Yönetiminin Afgan Emiri Abdurrahman Han'a Bakışı (1880-1901)”, 36-42.

²⁴⁷ Emir Abdurrahman Han, *Tac-ül Tevarih*, (Kabil: Mayvand Yay, 2015). 412.

Şekil 3.3: Celalabat Şehrine Bağlı Torham Bölgesinde Bulunan Müzede Asılmış Olan Demir Levha²⁴⁸

3.2.4. Emir Abdurrahman Han Dönemi'nde Gerçekleşen İslahatlar

Afganistan'da yeni ve modern kurumlar, yeni yaklaşım ve kabullerin ortaya çıktığı Abdurrahman Han Dönemi modernleşme yolunda gerçekleşen reformlar için bir temel mahiyetindedir. Rusya'nın kontrolünde kalan topraklarda kaldığı süre içerisinde modernleşme sürecinin işleyişi ve faydalarını yakından görmüş ve etkilenmiş olan Emir, iktidara gelir gelmez geniş çapta ıslahatlar başlatmıştır. Emir'in 20 yıllık döneminde, merkeze bağlı ordunun teşekkülünden başlayarak, ekonomi, siyaset, sosyal ve toplumsal alanda birçok reform hayata geçirilmiştir. Etkin istihbarat teşkilatı,

²⁴⁸ Levhada şöyle yazmaktadır: “Hiç şüphesiz, çok yakında ruhum Hakk'a teslim olacak ve kalbim Afganistan'da kalacaktır. Dolayısıyla ey sevgili oğlum ve halefim, sana son sözüm şudur ki Ruslara hiçbir zaman güvenme”. (Afganistan Şahı Emir Abdurrahman Han, Ölüm döşeginde, 1901). Bkz: Safia Haleem, “Da Amir Abdurrahman Han Vasiyet”, 19.01,2020. <https://www.safiahaleem.com/?p=6043&fbclid=IwAR3iH2Zi9-f5YDhsqUtduNjIS4vFwMBrnaFFN-qNiH0YSGJqMH39L4hib58> [22.03.2021].

idari reformlar, posta hizmetleri, adli sistem ve mahkemeler, merkeze bağı düzenli vergilerin toplandığı bütçe, top ve tüfek fabrikaları ve din adamlarını yetiştirmek için saray medresesinin kurulması gibi reformlar yapmıştır.²⁴⁹

Emir Abdurrahman Han kendi merkezileşme politikalarının devamında yeni birtakım idari reformları da yerine getirmiştir. Emir, Kandahar, Celalabat, Herat, Mezar-ı Şerif ve Türkistan gibi büyük eyaletleri daha küçük idari birimlere ayırarak merkeze bağı yöneticiler atamıştır. Gerek nüfus gerek arazi olarak geniş olan bu eyaletler daha önce feodal yönetim tarzında ya Şah'ın oğulları ve kardeşleri yahut bölgedeki güçlü feodal yapılar tarafından yönetilmekteydi. Bu yüzden eyaletlerde toplanan vergilerin de büyük bir kısmı yerel yöneticiler tarafından harcanmakta idi. Fakat birimlerin daha küçük vilayetlere ayrılması ile merkezin taşra üzerine hâkimiyeti sağlanmıştır.²⁵⁰ Emir'in eyaletler üzerine kurduğu bu yetki ülkenin vergi toplama işlemlerini de merkezileştirebilmiştir. Emir, aşiret liderleri, hanlar ve Muhammedzailerin başındaki saygın kişilerden oluşan bir *Cirga* (meclis) kurmuştur. Söz konusu meclis daha çok bir danışma kurulu olarak çalışmış, şahın yetkilerini hiçbir şekilde sınırlayamamıştır.

Vergi sisteminin merkezileşmesinin yanı sıra ekonomik alanda birtakım reformlar da hayata geçirmiştir. Emir, Afganistan'da tek para birimi olarak Kabil rupi adında yeni para birimi bastırmıştır. Yeni parayı bastırmak için Kabil'de kurduğu darphane için makineler ithal etmiştir. Ülke genelinde ticaretin arttırılması amacıyla Avrupalı danışmanlar çağırmıştır. Gelir dairesi kuran Emir, vergi verme zorunluluğu getirmiş ve varlıklı tebaalarının mal varlığını kayıt altında tutmak istemiştir. Arazi vergisi gibi çeşitli vergiler daha sistematik bir şekilde toplanmıştır. Bunun yanında gümrük vergileri, ihracat gelirleri, cezalar, tescil ve posta gelirleri gibi vergilerin yıllık geliri bir milyon sterlinin üzerine çıkmıştır. Emir özellikle Hindistan'la ticaret hacmini arttırmaya çalışmıştır. Bu amaçla yeni yollar ve köprüler inşa etmiş, eskileri de tamir etmiştir. Kabil-Kandahar, Kabil-Belh, Celalabat-Kafiristan ve Kandahar-Herat ticaret

²⁴⁹ Habibi, *De Afganistan Land Tarih*, 456.

²⁵⁰ Sibel Kavaklı Kundakçı, Oğuz Hamşioğlu, "Demir Emir Abdurrahman Dönemi Ve Modern Afgan Devleti'nin Doğuşu (1880-1901)", 125-126.

yollarını onarmıştır. Emir farklı amaçla kurulan ve üretim yapan fabrikalar için Avrupa'dan teknolojik aletler ithal etmiştir.²⁵¹

Abdurrahman Han 1880 yılında tahta çıktığı zaman Afgan Devleti 58.740 kişilik bir orduya sahipken 20 yıllık iktidar sürecinde 148.400 kişilik eğitilmiş ve düzenli bir ordu meydana gelmiştir. Emir'in eğitim, lojistik ve disiplin olarak zayıf olarak devraldığı ordu büyük ölçekte feodal bir yapıya sahipti. Kendisi, İngiliz-Hint ordusunu örnek olarak topçular, süvariler ve piyadeler olarak üç kısımdan oluşan bir ordu meydana getirmiştir. Kabile başlarından istenen askerlerden oluşan ordu yerine merkezi yapıya sahip ve maaşlı bir orduyu kurmuştur. Eskiye göre daha disiplinli olan orduya üniforma tahsis edilmiş, üniformasını giymemekte direnen askerlere çeşitli nakit ve disiplin cezaları uygulamıştır. Ayrıca orduyu yeni Batılı silahlar ve tüfekler ile donatmıştır.²⁵² Nitekim Emir, bahsi geçen ordudan siyasi istikrar ve dış düşmanlara karşı azami istifade edebilmiştir.²⁵³ Emir siyaset alanındaki başarılarını askeri alanda gerçekleştirdiği ıslahatlara borçludur. Siyaset alanında Emir Abdurrahman'ın en büyük adımları yukarıda zikredildiği gibi merkezileşme çabaları çerçevesinde olmuştur. Nitekim kendinden sonraki haleflerine miras bıraktığı nizam uzun bir süre ayakta kalabilmiştir. Emir, şah ailesinin merkez ve vilayetlerde vali ve üst düzey görevlere atanması geleneğine son vermiştir. Siyasette etkin dini (özellikle ülkenin genelinde eğitim ve yargı alanını kendi kontrol altında bulunduran ulema ve taşrada faaliyet gösteren tarikat şeyhleri) ve toplumsal (Emir Dönemi'ne dek merkezi devlete boyun eğmeyen aşiret bağlantılı şefler ve aşiretlerin kendileri) faktörlerin etkisini kırıp merkezi otoriteye boyun eğmesini sağlamıştır.

Abdurrahman Han Dönemi'nde ulus devlet inşası için gerekli olan sınırların belirlenmesi konusu da meydana gelmiştir. Bu dönemde günümüz Afganistan'ının birçok sınırı belirlenmiştir. Bunlardan en önemlisi 1884'te ülkenin Rusya ile olan kuzey sınırının Amu Derya olarak tayin edilmesi olmuştur. Ayrıca güneyde,

²⁵¹ Sibel Kavaklı Kundakçı, Oğuz Hamşioğlu, "Demir Emir Abdurrahman Dönemi ve Modern Afgan Devleti'nin Doğuşu (1880-1901)", 134.

²⁵² A.g.e., 133.

²⁵³ Habibi, *De Afganistan Land Tarih*, 459.

İngilizlerle imzalanan Durand Hattı Antlaşması²⁵⁴ sonucunda sorumluluk alanı belirlenmiştir. 1893'te Emir Abdurrahman ve dönemin Hindistan Dışişleri Bakanı General Mortimer Durand arasında imzalanan Durand Antlaşması ile Çatral, Çaman, Pşin, Weziristan, Suat, Bajawar, Bnir²⁵⁵ ve birçok diğer bölge Hindistan'a bırakılmıştır. Afganistan, Rusya ve Çin arasındaki Vahan sınırı da bu dönemde belirlenmiştir. İngiliz ve Rus heyetlerinin katılımıyla belirlenen bu sınır 1896 yılında Ruslar tarafından da onaylanmıştır.²⁵⁶ Emir Abdurrahman Han Dönemi'nde önemli gelişmelerden biri de doğuda bulunan Kafiristan dağlık bölgesinin fethi olmuştur. Gaznevilerden bu yana kimsenin girmedığı ve halkının Müslüman olmadığı bu bölge Emir tarafından fethedilmiş, halkı da İslam'a girmiştir. Merkezi otoriteye boyun eğdikten sonra bölgeye Nuristan ismi verilmiştir.²⁵⁷

Sonuç olarak Abdurrahman Han Dönemi'nde, Afganistan'da feodal yapıların ortadan kaldırılması, merkezi otoritenin güçlendirilmesi, milli kimliğin yeniden inşası ve ulus devletlerin en önemli özelliği olan sınırların belirlenmesi açısından modern Afganistan'ın temelleri atılmıştır. Emir, her ne kadar feodal yapıları ortadan kaldırırsa da bazı tarihçilere göre Afganistan'daki kabile sistemi toplumsal olarak kırılmayıp varlığını sürdürmüştür. Hatta Emir'e yakın olan şah hanedanı bu anlamında

²⁵⁴ Ülkede merkezi yönetimin güçlendirmesi ve modernleşme reformlarıyla uğraşan Abdurrahman Han'a maddi destek veren İngilizler, 1893'te Afganistan-Pakistan arasında Kuzeydoğudan Güneybatıya doğru uzanan 2640 kilometrelik Durand Hattı olarak adlandırılan, bir sınır antlaşması konusunda baskı yapmaya başlamıştır. Emir, içinde bulunduğu şartlardan dolayı İngilizlerin isteğini kabul edip 100 sene için Afganistan toprağının büyük bir parçasını dönemin Hindistan İngiliz yönetimine bırakmıştır. Pakistan kurulduğundan beri iki ülke arasında problem olarak devam eden Durand Hattı meselesi günümüze denk çözülememiştir. Söz konusu antlaşma 1893 yılında dönemin Hindistan dışişleri Bakanı Mortimer Durand ile Afganistan Şahı, Emir Abdurrahman Han arasında imzalanmış ve bunun için Durand hattı olarak müsemma olmuştur. 1947'de kurulan Pakistan, Durand Hattını uluslararası bir sınır olarak kabul etse de Afganlar bu sınırı hiçbir zaman resmi bir sınır olarak tanımamıştır. Sınırın 100 yıllık geçici bir süreyle yürürlükte olacağını ve bu sürenin 1993 yılında dolduğunu öne sürmektedir. Geniş bilgi için bkz; Fazıl Ahmed Burget, "Durand Hattı": Afganistan-Pakistan Arasında Yaşanan Kavga'nın Diğer Adı", *Ortadoğu Analiz*, C. 5, S. 56 (2013), 56.

²⁵⁵ Habibi, *De Afghanistan Land Tarikh*, 458.

²⁵⁶ Mir Muhammed Sadik Farhang, *Afganistan Pa Warostayo Panzo Perrya ke*, 459.

²⁵⁷ A.g.e, 460.

eskiye nazaran daha güçlü hale gelmiştir. Emir bir yandan merkezi yapıyı güçlendirirken bir yandan da şah hanedanına mensubiyeti olan Muhammedzai aşiretini vergiden muaf kılmıştır. İç siyasette Emir'e yöneltilen diğer bir eleştiri de farklı kabile, görüş ve mezheplerin mensuplarına yönelik Makyavelist bir yaklaşım benimseyerek onları birbirine karşı savaştırması olmuştur. Yine Emir, iktidar döneminde, tehdit olarak gördüğü birçok aydın aile ve kişileri sürgün etmiştir. Ülke içinde meydana getirdiği geniş istihbarat ağı sayesinde insanların özgürlüklerinin kısıtlanması da Abdurrahman Han'a yönelik eleştirilerdendir.²⁵⁸ Abdurrahman Han siyaset ve ekonomi alanlarında yaptığı reformlara karşı kültür, ilim ve sanat alanlarında neredeyse hiçbir reform gerçekleştirmemiştir.²⁵⁹

Emir dönemi dış siyasete bakıldığında iki büyük güç arasında başarılı bir şekilde ülkesini idare eden bir lider karşımıza çıkmaktadır. İktidarı boyunca komşusu olan İngilizlerden maddi ve manevi olarak azami istifade edebilmiştir. Emir'in, İngilizlerle yakınlığı ve bu bağlamda icra ettiği politikalar, kuzey komşusu olan Rusları bir yandan rahatsız ederken bir yandan da etkisiz hale getirmiştir. Abdurrahman Han, 1895'te Kraliçe Viktoria tarafından Londra'ya davet edilmiş fakat sağlık sorunları gerekçesiyle yerine oğlu Nasrullah Han'ı göndermiştir. Emir'i destekleyen İngilizlerin, Emir üzerinde etkisi fevkalade olmuştur. Nitekim İngilizlerin baskısı neticesinde Emir, Afganistan topraklarının büyük bir kısmını Hindistan'a bırakmayı kabul etmiştir.²⁶⁰ Abdurrahman Han yaklaşık yirmi yıllık iktidardan sonra 1901'de 71 yaşında vefat etmiş, yerine oğlu Habibullah Han tahta geçmiştir.

On dokuzuncu yüzyılın sonunda Afgan siyasi tarihine damgasını vuran ve tarihe "Demir Emir" olarak geçen Abdurrahman Han, kendisinde sonra gelen oğlu Habibullah Han ve torunu Emanullah Han'a siyasi istikrar açısından dönemin İslam dünyasında örneği görülmeyen bir ülke miras bırakmıştır. Yirmi bir senelik iktidar sürecinde, uyguladığı politikaların sonucunda meydana getirdiği siyasi durum, yakın gelecekte Afganistan modernleşmesine zemin hazırlamıştır. Emir'den sonra Afganistan siyaset sahnesine çıkan torunu Emanullah Han, dedesinin sağladığı ve

²⁵⁸ A.g.e, 464-467.

²⁵⁹ Attai, *De Afganistan Pa Muasır Tarih Yava Landa Katana*, 141.

²⁶⁰ A.g.e., 139-140.

babasının devam ettirdiği bu siyasi istikrardan faydalanarak ülkede gelecek yüz sene için referans oluşturacak önemli reformlara imza atmıştır.

3.2.5. Meşrutiyet'e Doğru Giden Yolda Emir Habibullah Han Dönemi (1901-1919)

Habibullah Han, Afganistan idaresine geçtiği dönemde dünyanın büyük bir bölümü emperyalist Batı devletlerinin sömürgesi altında bulunmaktaydı. Afganistan ise bu dönemde iç işlerinde istikrarlı, dış politikalarında yarı bağımsız ve uluslararası alanda meydana gelen I. Dünya Savaşı konusunda ise tarafsız bir devlet olarak karşımıza çıkmaktadır. Emir Abdurrahman Han'ın yirmi yıllık merkezileştirme siyasetinden sonra yerine geçen oğlu Habibullah Han, ülke içinde gücü elinde bulunduran yegâne kişi olmuştur.

Yirminci yüzyılın başlarında gerek bölgesel gerek küresel alanda önemli birtakım gelişmeler meydana gelmiştir. İran, Türkiye ve Afganistan'daki meşrutiyet hareketleri Japon-Rus Savaşları (1904-1905), Rusya'da meydana gelen burjuva demokratik devrimleri (1905-1907), Hint bağımsızlık hareketleri, bunlardan bazılarıdır. Hızla sanayileşen modern Batı Avrupa ülkeleri, ABD, Japonya ve Rusya gibi devletler dünyanın geri kalanında hâkimiyet kurabilmek için kendi aralarında rekabet halinde bulunmaktaydı. Nitekim bu rekabet ve çekişmeler I. Dünya Savaşı'na götüren bir sürece sebep olmuştur. Bu sürecin İslam dünyası açısından müspet sonuçları olduğunu söylemek mümkün değildir.²⁶¹ Nitekim İslam dünyasının hilafet merkezi olan Osmanlı Devleti büyük güçlerin rekabet merkezine dönüşmüş durumdaydı. Afganistan'ın güney komşusu olan Hindistan, İngiliz hâkimiyetine girmiş ve Afganistan modernleşmesinin önemli destekçileri olan Hindistan Müslümanları, İngilizlerin baskısı altında bulunmaktaydı.

İngilizler, Hindistan'ı kontrol altında tutabilmek için farklı etnik ve dini grupları böl ve yönet politikasıyla birbirine düşürmekteydi. Nitekim Afganistan sınırında bulunan bölgeler İngilizler tarafından birer eyalet haline dönüştürülerek merkeze bağlanmış ve kabilelerin kontrol altına alınabilmesi için silahlı gruplar oluşturulmuştu. İngilizlerin bu girişimleri sonraki süreçte Afganistan için yeni sorunların ortaya çıkmasına sebep

²⁶¹Ejraddin Hashmat, *Az Junbişi Maşruta Ta Davleti Maşruta Dar Afganistan*, (Kabil: Mayvand Yay., 2011), 77.

olmuştur. Afganistan sınırındaki bu dönüşümler Habibullah Han'ın İngilizlerden nefret etmesine sebep olmuştur. Nitekim Habibullah Han, Hindistan Genel Valisi George Curzon'un tüm ısrarlarına rağmen, onun valilik döneminde Hindistan'a herhangi bir ziyarette bulunmamıştır.²⁶²

Afganistan'ın batısında kalan İran ise yirminci yüzyılın başlarında tıpkı diğer İslam ülkeleri gibi bir yandan kendi iç sorunlarıyla uğraşırken diğer taraftan modernleşmeye yönelik adımlar atmaktaydı. İktidarı elinde bulunduran Kaçarlar, İran meşrutiyetçileri ile mücadele içinde bulunmaktaydı. Benzer hadiseleri dönemin Afganistan ve Osmanlı Devleti'nde de görmek mümkündür.²⁶³ Gerek Osmanlı Devleti gerek Afganistan ülkede meşrutiyet talebinde bulunan muhalif gruplarla mücadele etmekteydi. Bilindiği üzere Osmanlı Devleti bu dönemde Batı siyaset literatüründe hasta adam olarak tanımlanmaktaydı. Sultan Abdülhamit Han bir taraftan Osmanlı toprakları üzerinde kontrol sağlamaya ve kendilerine pay biçme mücadelesi içerisinde bulunan emperyalist Batı güçlerine karşı direnirken bir yandan da iç sorunlarıyla mücadele etmekteydi. Afganistan'ın kuzey komşusu olan Rusya ise, II. Nikolay yönetiminde çalkantılı günler geçirmekteydi. Yirminci yüzyılın başlarında Rusya çeşitli alanlarda başarılı atılımlar gerçekleştirmiş ve örnek bir ülke haline gelmişti. Ancak bu gelişmeler halk ve işçi sınıfını memnun etmekten çok uzaktı. Çarlık Rus yönetiminden rahatsız olan geniş halk kitlesi yönetimin içinde haklarını aramak amacıyla çeşitli eylemlere başvuruyordu. Dönemin Rus şair ve yazarı Aleksandr Blok, Rusya'daki durumu her an patlamaya hazır saatli bir bombaya benzetmekteydi.²⁶⁴ Nitekim Rusya'daki bu durum 1905 ve 1907'deki halk devrimlerini beraberinde getirmiştir. Afganistan ve bölge siyasetinde etkili İngiliz Krallığı ise 1901'de, 63 yıllık iktidardan sonra Kraliçe Victoria'yı kaybetmiştir. Bu dönemde Londra, liberal ve muhafazakâr iki partinin mücadelesine sahne olsa da her iki parti dünya siyasetinde İngilizlerin çıkarlarını korumak için çabalamaktaydı.²⁶⁵

²⁶² Attai, *De Afganistan Pa Muasır Tarih Yava Landa Katana*, 1145-146.

²⁶³ Hashmat, *Az Junbişi Maşruta Ta Davleti Maşruta Dar Afganistan*, 86.

²⁶⁴ Muhammad Awliya Salimi, *De Nary Favzi Tarih Ta Landa Katana*, (Kabil: Lamer Yay., 2017), 495.

²⁶⁵ Attai, *De Afganistan Pa Muasır Tarih Yava Landa Katana*, 142-143.

1901 yılında tahta çıkan Habibullah Han, babasına nispeten daha istikrarlı, sınırları belirlenmiş ve küresel siyasetin en güçlü aktörü sayılan İngilizler ile ittifak içinde olan bir ülkenin başına geçmiştir. Habibullah Han, babasının İngilizler ile kurmuş olduğu ilişkileri devam ettirmeye çalışmış ve özellikle dış siyaset konusunda İngilizlere uymayı tercih etmiştir.²⁶⁶ Bunun en güzel örneklerinden biri, Afganistan'ın stratejik konumundan faydalanarak İngilizleri, Hint Yarımadası'ndan çıkarmak amacıyla 1915 yılında Osmanlı Devleti'nden, Almanya'dan, Hindistan bağımsızlık hareketinin üyelerinden ve Afgan kabile reislerinden oluşan büyük bir heyetin Habibullah Han'la görüşmesidir. Heyet, Emir'i İngilizlere karşı cihat ilan edip Almanların yanında saf tutması için ikna etmeye çalışmıştır. Fakat Emir, heyetin bu isteğini kabul etmemiştir. Bu olaydan kısa bir süre sonra 25 Ocak 1916 tarihinde Habibullah Han, Afganistan'ın I. Dünya Savaşı'nda tarafsız kaldığını ilan etmiştir.²⁶⁷ Bu durum üzerine İngilizler, 1880'lerden beri Afganistan'a verdiği maddi yardımları devam ettirmiştir. Habibullah Han, Afganistan siyasi tarihinde keyfine düşkün ve rahatlığı seven bir emir olarak geçmiştir. Nitekim o ülkenin ilerlemesinden ziyade saray ve şahsi işleriyle meşgul olmuştur. Bundan dolayı onun dönemini ne babası Abdurrahman Han ne de oğlu Emanullah Han Dönemi'yle karşılaştırmak mümkündür.²⁶⁸

Habibullah Dönemi boyunca sosyal ve toplumsal alanda bazı ıslahatlar hayata geçirilmiştir. Bunlar arasında özellikle babasının sürgüne göndermiş olduğu yahut baskılar sebebiyle ülkeyi terk etmek zorunda kalan aydın kişi ve ailelere ülkeye dönme izninin verilmesidir. İran'da, İngiliz yönetimi altında olan Hindistan'da, Rus hâkimiyetindeki Türkistan'da ve Osmanlı topraklarında sürgünde bulunan Afgan aileler ülkeye dönmüşlerdir. Söz konusu bu ailelerden bazıları daha sonra ülkede eğitim, askeri ve kültürel alanda modernleşmeye dair önemli hizmetler ortaya

²⁶⁶ Dünya siyasetini yakından izleyen Emir Habibullah Han, İngilizler ile ilişkileri konusunda Babası Abdurrahman Han'ın vasiyetini hayatın sonuna kadar uygulamıştır. Abdurrahman Han, oğluna yazdığı vasiyetnamesinde şöyle der; "Sevgili oğlum! Nasıl ki İngilizler bu gün dek benimle sulh ve saygı çerçevesinde olmuşlarsa, sende onlara benim gibi davran. Fakat gözün hep Afganistan'ın güvenliği ve istiklalinde olsun;" demiştir. Bkz: Emir Abdurrahman Han, *Tac-ül Tavarih*, 549.

²⁶⁷ Hashmat, *Az Junbişi Maşruta Ta Davleti Maşruta Dar Afganistan*, 94.

²⁶⁸ Jan Muhammed Peygam, *De Şaleme Peray pa lomrayo drayo lasizo ke, Afganistan De Siyasi aw Farhangi Bahir Sarana*, (Celalabad: Mayvand Yay., 1390), 26-27.

koymuştur. Örneğin bu dönemde Afganistan'a dönen ailelerden olan Tarzi ailesi, Mahmut Tarzi'nin²⁶⁹ öncülüğünde Afgan modernleşmesine dair önemli çalışmalar ortaya koymuştur. Mücceddidi ailesi, Nakşbandi Hazaraları, Iraktaki Kadiriye tarikatının şeyhi Seyyid Hasan-i Geylani gibi daha sonra meydana gelen siyasi-toplumsal (seküler ve dini) hareketlerinde önemli rolleri olan kişi ve aileler de bu dönem Kabil'e döndüler. Nitekim Afganistan'ın gelecek yüz yılını etkileyen fikir ve ideolojik oluşmaları da bu dönem şekillenmeye başlamıştır.²⁷⁰ Habibullah Han Dönemi'nde Afganistan sadece Afgan aydınlar için değil, komşu ülkelerin aydın ve âlimlerine de ev sahipliği yapmaya başlamıştır. Bu dönemde başkent Kabil; Buhara, Hindistan ve Osmanlı topraklarından gelen aydın kişileri barındırmaktaydı. Bunlara ek olarak Habibullah Han, ülkenin ilk lisesi vasfını kazanan Habibiye Lisesinin temellerini atmıştır. Habibiye Lisesi sonraki süreçte ülkenin gelişmesinde önemli katkısı olan kişilerin yetiştirilmesinde önemli rol oynamıştır. Bu lise aynı zamanda Afganistan milli eğitim okullarının oluşmasında önemli bir örnek teşkil etmiştir. Ayrıca bu dönemde Osmanlı topraklarında yetişmiş olan birçok Türk öğretmen de başkent Kabil'e gelmiştir. Söz konusu Türk öğretmenler gerek Habibullah Han Dönemi'nde gerek daha sonraki süreçte Afganistan'da eğitim alanında hizmet vermişlerdir.²⁷¹ Kabile yerleşen Türkler, eğitim dışında sağlık ve askeri alanlarda da görev almışlardır.²⁷² Ayrıca Habibullah Han Dönemi'nde Afganistan, ilk modern matbaasına sahip olmuştur. Öncekilere nazaran daha gelişmiş olan bu matbaanın Afganistan'ın kültürel alandaki modernleşmesine ciddi katkıları olmuştur. Afganistan

²⁶⁹ Afganistan modernleşmesinin önde gelen temsilcilerinde Tarzi ailesine mensup Mahmut Tarzi, Habibullah Dönemi'nde Osmanlı Suriye'sinden Afganistan'a gelmiştir. Modernleşme yolunda ilerleyen Osmanlı Devleti'nde yetişmiş olan Tarzi dönemin Afgan sarayı ile yakın ilişkiler içerisinde olmuştur. Mahmut Tarzi, kızı Süreyya'yı Emanullah Han ile evlendirmiştir. Bu durum Süreyya'nın babasından etkilendiği, modernleşmeye dair fikirleri icraata geçirmesinin önünü açmıştır. Mahmut Tarzi, Habibullah Han ve Emanullah Han dönemlerinde, dil-edebiyat, gazetecilik, eğitim ve kültür alanlarında yapılan reformların öncüsü olmuştur.

²⁷⁰ Thomas Barfield, *Afganistan, Politik ve Kültürel Bir Tarih*, çev: Burhan Yüksekkaş, (Vakıf Bank Kültür Yay, İstanbul: 2021), 254.

²⁷¹ Farhang, *Afganistan Pa Warostayo Panzo Perrya ke*, 503.

²⁷² Jan Muhammed Peygam, *De Şaleme Peray pa lomrayo drayo lasizo ke, Afganistan De Siyasi aw Farhangi Bahir Sarana*, (Celalabad: Mayvand Yay., 1390), 56

modernleşmesinde önemli yeri olan *Sirâcu'l-Ahbâr Afganistan* dergisi bu dönem yayın hayatına başlamıştır. *Sirâcu'l-Ahbâr* dışında *Sirâcu'l-Afâl* ve *Sirâcu'l-Ahbâr-i Afganiye* de diğer kültürel faaliyetlerin başında zikredilebilir.²⁷³

Habibullah Han Dönemi'nde idari alanda meydana gelen reformlar çerçevesinde vilayetler ilçe birimlerine ayrılmıştır. Bunun yanı sıra 1907'de Naibü'l-Hüküme (Taşrada Şah'ı temsil eden kişi) bir birim oluşturulmuştur. Taşralara atanan valilerin hukuki ve adli görevleri bulunmaktaydı. Medeni hukuk davalarında yargı yetkisini elinde tutan vilayet mahkemeleri, şeriat mahkemelerinden üstün konuma gelmiştir. Mahkemeler tarafından görülen davaların temyizleri Emir'e gönderilmekteydi. Bunun yanı sıra vatana ihanet, isyan, devlet memurlarının rüşvet ve sahtekârlık suçları, devlete veya şah ailesine yönelik suçların dosyaları da bizzat Emir'e yollanmaktaydı.

Habibullah Han kendi döneminde, Avrupa'dan alanlarında uzman çok sayıda mühendis getirtip onları ülkenin sanayileşmesi için farklı alanlarda değerlendirmiştir. Nitekim ilk hidroelektrik santrali bu dönemde kurulmuştur.²⁷⁴ Söz konusu bu santral devlet sarayı ve Kabil'in diğer birkaç bölgesine elektrik vermeye başlamıştır. Bununla beraber bu dönemde Kabil şehrinde bir kısım imar projeleri de hayata geçirilmiştir.²⁷⁵ Habibullah'ın temellerini atmış olduğu Harp Okulu (Medrese-i Harbiye) Afgan ordusunun yetişmiş personel ihtiyacını karşılamak üzere atılmış önemli bir adımdır. Bu okul babasının askeri alanda başlatmış olduğu ıslahatların devamı şeklinde görmek mümkündür. Nitekim babası Abdurrahman Han kendisine güçlü bir orduyu miras bırakmıştı. Söz konusu Harp Okulunda Afgan öğretmenler dışında, Osmanlı Devleti'nden Afganistan'a giden İzzet Efendi, Ali Efendi, Nazif Efendi ve *Erkan-ı Harp* Hayreddin Paşa da öğretmen olarak görev yapmıştır. Bu askeri okulda askeri, dini eğitimin yanında modern ilimler de öğretilmekteydi. Dokuz yüz öğrenci kapasiteli bu okul yurt, bahçe, hastane, park, silah depoları gibi tesislere sahipti. Modern silahlar ile eğitim alan harp okulu öğrencileri, belirlenmiş askeri üniformaları giymekteydi. Şah Dönemi'nde, harp okulunun ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla Kabil'de deri fabrikasının yanında üniformalar için tekstil fabrikası açılmıştı. Emir, ordunun silah

²⁷³ Hashmat, *Az Junbişi Maşruta Ta Davleti Maşruta Dar Afganistan*, 47.

²⁷⁴ Mustafa Arsalan, "Abdurrahman Han Reformlarından 2015'e Afgan Modernleşmesi", *Mehmet Akif Ersoy üniversitesi, SBE Dergisi*, C.7, S. 13 (2015), 320.

²⁷⁵ Hashmat, *Az Junbişi Maşruta Ta Davleti Maşruta Dar Afganistan*, 71.

ihtiyacını İngilizlerden aldığı silahlarla karşılamıştır. 1903'te Almanlardan silah almak için girişimde bulunulsa da İngilizler, alınan silahlara Karaçi Limanı'nda el koymuştur.²⁷⁶

Habibullah Han'ın Hindistan Genel Valisi George Curzon görevden ayrıldıktan sonra, Hindistan'a gerçekleştirdiği ziyaret diplomatik açıdan kayda değer bir gelişmedir. Şah bu ziyaret sırasında İngilizlerin Hindistan'da modernleşme adına gerçekleştirdiği gelişmeleri yakından görmüştür.²⁷⁷ Nitekim kendisi İngilizlerin, Hindistan'daki deniz kuvvetleri başta olmak üzere askeri alandaki yenilikleri yakından incelemiştir. Şah Afganistan'a dönüş yolunda Pakistan'ın Lahor kentine uğrayıp burada İslam Üniversitesi'nin açılışını gerçekleştirmiştir. Habibullah Han, Hintli Müslümanları modern ilimleri öğrenmeleri için teşvik etmiştir. Hindistan ziyareti dönüşü Şah Afganistan'da bazı yenilikler yapmak için girişimlerde bulunmuştur. Bunlar arasında modern eğitimin yaygınlaşması konusunda attığı adımlar zikredilebilir. Ancak bu girişimler Şah'a karşı yükselen siyasi ve toplumsal muhalefet sebebiyle kısa bir süre sonra kesintiye uğramıştır. Özellikle muhalefetin meşrutiyet talebi Şah'ın modern eğitim sistemine yönelik düşüncelerini değiştirmiştir. Çünkü Şah, modern eğitim sistemini, monarşik yapıları eleştiren nesillerin yetişmesine sebep olan bir sistem olarak algılamaya başlamıştır.²⁷⁸ Nitekim öyle olmuş ve Habibullah Han Dönemi Afganistan modernleşmesinde en önemli hareketlerden sayılan I. ve II. Meşrutiyet hareketlerine şahitlik etmiştir.²⁷⁹

3.2.6. Birinci ve İkinci Meşrutiyet Dönemleri (1905-1919)

Abdurrahman Han Dönemi'nde modern Afgan ulus devletini meydana getirmek için atılan adımlar oğlu Habibullah Han Dönemi'nde ülke genelinde toplumsal ve kültürel alanda bir uyanışa neden olmuştur. Daha sonra meşrutiyet hareketi şeklinde tezahür edecek olan bu uyanış bölgede ve dünyada meydana gelen olaylarla paralel bir şekilde gerçekleşmiştir. Nitekim Batı'da başlayan modernleşme hareketleri ekonomik reformların yanında ciddi siyasi ve toplumsal değişimleri de beraberinde getirmiştir.

²⁷⁶ Devlet Vaziri, *De Afganistan De Waslawal Fawz Tarih*, (Afganistan Ordusu Tarihi), (Kabil: Sahar Yay., 2018), 314-318.

²⁷⁷ Peygam, *De Şaleme Peray pa lomrayo drayo lasizo ke, Afganistan De Siyasi aw Farhangi Bahir Sarana*, 32.

²⁷⁸ Farhang, *Afganistan Pa Warostayo Panzo Perrya ke*, 507.

²⁷⁹ Abdulhay Habibi, *De Afganistan Land Tarih*, (Afganistan Kısa Tarihi), 2.

Siyasi alanda meydana gelen ve sonraki süreçte dünyanın birçok yerine yayılan modern ulus devlet fikri bu olayların başında gelmektedir. Modern ulus devlet; ortak dil, “din”, değerler, tarih ve ortak niyet oluşumunu kendine görev etmiş bir mekanizma olarak tanımlanmaktadır.²⁸⁰

Batı’da feodaliteden monarşiye, mutlak monarşiden meşrutiyete ve sonrasında ulus devlete giden inişli çıkışlı bir süreç bulunmaktadır. On beşinci yüzyıla kadar Avrupa’nın genelinde hâkim olan feodal yapılar, burjuvazinin desteğiyle güçlenen krallar etrafında monarşik yapılara doğru değişen bir seyir izlemiştir. Nitekim 17. ve 18. yüzyılda Avrupa’nın hemen hemen tamamı monarşik yapılar tarafından yönetilmiştir.²⁸¹ Bu dönemde iktidarın el değiştirmesi ve toplumun içinde olan farklı güçler arasında sayısız ihtilaflar ve çatışmalar meydana gelmiştir. Nitekim 1800’lü yılların başına kadar Avrupa’da savaşız bir dönem bulmak neredeyse imkânsızdır. Avrupa genelinde savaşların artması 16. ve 17. yüzyıllarda meydana gelen “askeri devrim” ile ilişkilendirilmektedir. Zira askeri devrimle birlikte Avrupa’nın genelinde kitlesel ordular meydana gelmiş, ateşli silahlar artmış ve ordular on kat daha büyümüştür.²⁸²

Feodal yapılara karşı monark ve burjuvazi arasındaki ittifak bir süre sonra rekabet haline dönüşmüştür. Nitekim Sanayi İnkılabı’yla birlikte burjuvazi hızlı bir şekilde soyluların yerini alıp siyasal yapı içerisinde daha fazla hak arayışına girmeye başlamıştır.²⁸³ Bu süreçten sonra toplumun içinde belirleyici bir yapı haline gelmiş olan tüccarlar iktidarın gücünü sınırlandırmak için mücadele vermeye başlamıştır. Bu mücadeleler neticesinde 17. ve 18. yüzyıllarda Jean Bodin ve Hobbes gibi teorisyenlerin ortaya koyduğu mutlak monarşiler yerine meşrutiyetçi monarşiler meydana gelmiştir. Nitekim 17. yüzyılın sonlarında Montesquieu doğal yasalardan bahsederken monarşiyi modern devletler için en uygun yönetim tarzı olarak

²⁸⁰ Durgun, Şenol, *Ulus İnşası ve Milliyetçilik*, (A Kitap, Ankara: 2014), 46-47.

²⁸¹ Hagen Schulze, *Avrupa’da Ulus ve Devlet*, (İstanbul: Literatür yay), 62.

²⁸² A.g.e., 69.

²⁸³ Ali Akkaya, “Roma İmparatorluğu’nun Yıkılışının Ardından Batı Avrupa’da Feodalitenin Kuruluşu ve Feodal Yönetimden Mutlak Monarşiye Geçişin Fikri Ve Ekonomik Temelleri”, *Journal of Gaziantep University Faculty of Economics and Administrative Sciences*, C.1, S.1 (2019), 118.

sunmaktadır. Aynı dönemde John Locke “Yasa kralın üstündedir.” diye haykırışta bulunmaktadır.²⁸⁴

Meşrutiyetin getirdiği anayasalar, kralların kendisine hizmet edilen kişi değil, sadece halkın birer hizmetkârı olduğunu iler sürmekteydi. Asıl olan çoğunluğun mutluluğuydu. Bu sebeple siyasi alanda anayasa başta olmak üzere, bürokrasi, parlamento, seçim, oy ve benzeri yeni kavramlar tedrici olarak kullanılmaya başlanmıştır. Nitekim daha sonra Batı Avrupa ülkeleri, emperyalist sömürgeci siyasetleri çerçevesinde hâkim olan bu yeni kavramları dünyanın diğer bölgelerine de yaymışlardır. Bu sebeple bu kavramların Hint alt kıtasına, Uzak Doğu ülkelerine, Orta Doğu topraklarına ve Afrika’ya inmesi bu minvalde gerçekleşmiştir.

Meşrutiyet hareketlerinin ortaya çıkış sebeplerine bakıldığında ülkeden ülkeye farklılık göstermesine rağmen genel olarak güçlü ülkelerin sömürgecilik faaliyetleri, ülkeler içinde hâkim olan baskıcı yönetimler ve ekonomik sebeplerden kaynaklandığı görülmektedir. Yirminci yüzyılın başlarında başlayan bu hareketler bazen devrim bazen ayaklanma bazen da meşrutiyet hareketi şeklinde tanımlanmıştır. Bu hareketlerin en önemlileri; Osmanlı Devleti’nde vuku bulan I. ve II. Meşrutiyet (1876-1908), İran Meşrutiyet Hareketi (1906-1911), Afganistan I. ve II. Meşrutiyet Hareketleri (1903-1919), İngilizlere karşı Hint Bağımsızlık Hareketi (1905-1908), Güney Afrika Ayaklanması, Çin İnkılabı (1911-1912), Endonezya’da baş gösteren hareket (1908-1913) şeklindedir. Asya, Afrika ve Latin Amerika’da meydana gelen benzer hareketlerin bir kısmı başarılı olurken bir kısmı da karşı güç tarafından durdurulmuştur.²⁸⁵ Dolayısıyla Afganistan’da meydana gelen meşrutiyet hareketleri de tıpkı ülkedeki modernleşme hareketi gibi iç sorunlardan ve dış etkenlerin tesiriyle gerçekleşmiştir. Meşrutiyet hareketleri ortaya çıktığı dönemde Afganistan, dönemin diğer İslam ülkelerinden farklı bir konumda bulunmaktaydı. Afganistan bu dönemde her şeyden önce bağımsız bir devlet yapısına sahip olup uzun süren istikrarsız bir süreçten sonra Abdurrahman Han’ın çabalarıyla istikrarlı bir toplum haline gelmişti. Afganistan’ın içinde bulunduğu bu durum daha sonra meydana gelecek olan meşrutiyet ve modernleşme sürecini doğrudan etkilenmiştir. Daha önce de işaret

²⁸⁴ Schulze, *Avrupa’da Ulus ve Devlet*, 75-77.

²⁸⁵ Hashmat, *Az Junbişi Maşruta Ta Davleti Maşruta Dar Afganistan*, (Afganistan’da Meşrutiyet Hareketinden Meşrutî Monraşiye Kadar),112.

edildiği üzere Afganistan'ın herhangi bir işgal altında olmaması toplumun fikir ve düşünce özgürlüğüne zemin hazırlamıştı. Ülkedeki söz konusu basın ve düşünce özgürlüğü modernleşme sürecini hızlandırmıştır.²⁸⁶

Afganistan'ın İngiliz ve Rus etkisi altında bulunan Hindistan ve Türkistan'a komşu olması da meşrutiyeti tetikleyen diğer bir unsurdur. Bu unsur ise farklı birkaç şekilde etkili olmuştur. Öncelikle Habibullah Han Dönemi'nde işgal altındaki bölgeler başta olmak üzere dünyanın çeşitli bölgelerinden Afganistan'a hatırı sayılır sayıda Müslüman âlim ve aydınının gelmesi modernleşme sürecini tetiklemiştir. Nitekim bu dönemde meydana gelen meşrutiyet hareketlerinde Türk, Hint ve Orta Asya Müslümanlarının katkılarını görmek mümkündür.²⁸⁷ Diğer taraftan yurt dışından farklı Müslüman gruplarının Afganistan'a gelmesi, Afganların da ticaret ve farklı diğer amaçlarla Hindistan, İstanbul ve Buhara gibi yerleri ziyaret etmesi onların buralardaki gelişmelerden haberdar olmasını sağlamaktaydı.

Afganistan'da vuku bulan meşrutiyet hareketine gelince bu dönemde Abdurrahman Han ile başlayan baskıcı yönetim şekli devam etmiştir. Şah ve ona yakın kişiler kabil başta olmak üzere ülkenin her köşesinde sıkı kontrol mekanizmaları kurmuşlardı. Devlet, söz konusu bu kontrolü polis, istihbarat gibi devletin sert gücünü temsil eden birimler vasıtasıyla sağlamaktaydı. Halk bu baskıcı yönetimden rahatsız olsa da Emir Abdurrahman Han'dan beri mevcut olan korku sebebiyle itiraz etme cesareti gösterememiştir. Buna rağmen Afganistan'ın farklı noktalarından bir araya gelen ve Kabil'de, Şah-i Medresesi ve Habibiye Lisesinde öğretmenlik yapan bir grup, siyasi ve sosyal anlamda faaliyetlerini sürdürmeye çalışmıştır. Daha sonra Sirâcu'l-Ahbâr grubu olarak şöhret kazanan bu öğretmenlerin faaliyetlerine, saray tarafından şüpheyle bakılmıştır. Sonraki aşamada Afganistan'daki meşrutiyet hareketini başlatan bu grup, ulusal, bölgesel ve uluslararası düzeyde birtakım reformların yapılmasını talep etmekteydi.²⁸⁸

Afgan meşrutiyet hareketinin önemli talepleri ülkede meşrutiyetin kurulması, baskıcı ve polis devlet tipine son verilmesiydi. Ayrıca meşrutiyetçiler, Şah'ın İngiliz

²⁸⁶ Peygam, *De Şaleme Peray pa lomrayo drayo lasizo ke, Afganistan De Siyasi aw Farhangi Bahir Sarana*, 307.

²⁸⁷ Habibi, *De Afganistan Land Tarih*, 138-140.

²⁸⁸ Pamir, *Zohor ve Sokut-i Emanullah Han*, (Emanullah Han'ın Doğuşu ve Yıkılışı), 14-16.

yönetimiyle yakın ilişkiler içinde olmasını ve vatandaşlarına yönelik sergilediği sert tutumdan rahatsız olduklarını dile getirmekteydi. Bölgesel bazında meşrutiyetçilerin en büyük isteği ise Afgan yönetiminin Osmanlı ve diğer İslam ülkeleri ile ortak hareket etme talebi olmuştur. Benzer şekilde özellikle İngiliz ve Rusların bölge üzerine yürüttüğü işgalci politikalara karşı çıkmakta idiler. Bu vesile ile bu hareketin Osmanlı Devleti'nde ün kazanmış olan Panislamizm siyasetinden etkilenmiş olduğu kolaylıkla söylenebilir. Afgan meşrutiyetçilerinin diğer önemli bir özelliği de Batı modernleşmesinden etkilenmiş kişiler olmalarıydı. İslamcı fikriyata sahip olan meşrutiyet hareketi, bir yandan Batı'yı rakip hatta düşman olarak tarif ederken bir yandan da taklit edilmesi mümkün (hatta gerekli) bir olgu olarak kabul etmiştir.²⁸⁹

Afganistan Birinci Meşrutiyet Hareketi'nde, Sirâcu'l-Ahbâr Derneğinin (Encümen-i Sirâcu'l-Ahbâr)²⁹⁰ ve II. Meşrutiyet Hareketi'nde de *Sirâcu'l-Ahbâr* dergisinin rolü

²⁸⁹ İsmail Kara'ya göre İslamcılık düşüncesi iki damara sahip bir düşüncedir. Bunlardan birisini muhalif/muhalefet damarı diğeri ise uyum damarı teşkil etmektedir. İslamcı grupların modernleşmeye yatkın olması onların uyum damarını temsil etmektedir. Gerek Afganistan gerek Türk, Mısır, İran ve Hindistan'daki İslamcılık hareketlerinin batı kökenli modernite olgusuna yönelik eğilimleri onlar bu konuda uyumlu olmasından kaynaklanmaktadır. Her ne kadar özellikle Batı kaynaklarda İslamcılığın bu uyum yanını görmezlikten gelinse de tarih boyunca İslamcı düşüncesinin başarılı olmanın önemli yanlarından birisi bu olmuştur. Nitekim benzer durum Afgan İslamcı grupların içinde kolaylıkla görülebilir. İlk dönem Afgan İslamcı grupların (Özellikle I. Meşrutiyet Hareketi) moderniteye karşı olduğu gibi hâkim olan yönetime karşı da uyum içinde olup şiddete başvurmaktan kaçınmışlardır. Daha sonraki aşamalarda (özellikle 90lı yıllarda) şiddete başvuran ve muhalefet damarı baskın olan grupların ortaya çıktığına şahit olunmuştur. Bu konuda diğer fikir ve düşüncelerde olduğu gibi İslamcılıkta da medeniyet-kültür ayrımı meselesi bahis konusu olmaktadır; buna göre medeniyet belli bir din, mezhep ve coğrafyaya ait olmayıp insanlığın ortak meseledir. Onun için modern batı medeniyetinin iyi taraflarından istifade etmekte bir mahzur bulunmamaktadır. Geniş bilgi için bkz: İsmail Kara, *Müslüman Kalarak Avrupalı Olmak Çağdaş Türk Düşüncesinde Din Siyaset Tarih Medeniyet*, 45.

²⁹⁰ Birinci Meşrutiyet Hareketine öncülük eden Sirâcu'l-Ahbâr Derneği'nin kuruluş teklif dosyası, Emir Habibullah Han tarafından onaylandıktan sonra 1905'te İ'timad-üd Devle Abdül Kudüs Han tarafından imzalanıp resmîyet kazanmıştır. Bu dosyaya göre derneğin üyeleri şu şekildedir; Derneğin Editörü: Mevlevi Abdür-rauf Han, yardımcısı; Mevlevi Necef Ali Han, Muharrir: Mevlevi Muhammed Server Han, Türk dili Tercümanı: Gulam Nakşibendi Han,

önemli olmuştur. *Sirâcu'l-Ahbâr*, saltanat medresesinin başmüdürrisi olan Abdür-rauf Kandahari ve arkadaşlarının çabalarıyla, Habibullah Han'ın konuya sıcak bakması neticesinde yayın hayatına başlamıştır. İlk sayısı 11 Ocak, 1906'da yayınlanan derginin asıl amacı Afgan halkını bilinçlendirmek ve dünyada meydana gelen hadislerden haberdar etmektir. Nitekim dergide, genel olarak iç siyaset ve gelişmeler dışında uluslararası alanda vuku bulan hadiseler de yer verildiği görülmektedir. Derginin muhtevâsından rahatsız olan İngiliz ve Rus güçleri bir süre sonra Şah'a baskı yapmaya başlamıştır. Bu baskı sonuç vermiş ve derginin basımı bir süre sonra geçici süreliğine durdurulmuştur.²⁹¹ Dergi 1911'de Mahmut Tarzi'nin girişimleri sonucu onun editörlüğünde tekrar basılmaya başlanmıştır.²⁹²

Afganistan Meşrutiyet Hareketi'nde Afgan entelektüellerin baskın rolü açık olsa da bazı tarih kaynaklarında, yukarıda ismi geçen Afgan aydınların daha çok klasik geleneksel İslami ilimler (tefsir, hadis, matematik, mantık ve kelam) çevresinde yetişmiş oldukları öne sürülüp bunların modern siyasi hareketler için yeterli olmadıkları ileri sürülmüştür. Dolayısıyla Afganistan meşrutiyet hareketi ve anayasa taraftarı grupların içinde Müslüman Hint ve Türk aydınların mevcudiyeti ehemmiyetli bir konu olarak tezahür etmiştir. Meşrutiyetçilerin yanında bulunan Türk ve Hintli Müslümanların bazıları modern batı üniversitelerinde eğitim görmüş kişilerdir. Habibullah Han Dönemi'nde Afganistan'a gelip meşrutiyet içinde önemli rol oynamış Hintli Abdül-gani ve kardeşleri (Necef Ali ve Çırağ Ali) bu duruma verilebilecek güzel birer örnektir. Batı'da eğitim görmüş iyi derecede İngilizce bilen Abdül-gani bir dönem Habibiye Lisesinin başına getirilmiştir. Aynı şekilde 1907 senesinde bu okulun askerî eğitimi Mahmud Sami adında bir Türk albaya teslim edilmiştir. Okulun müfredat programı, Kur'an Kerim, aritmetik, ölçme, geometri, askerî lojistik dersleri, beden ve askerî eğitim derslerini içeriyordu. Farsça, İngilizce, genel tarih, Afgan tarihi ve

Urduca Tercümanı: Haydar Ali Han olarak belirlenmiştir. Abdurrahman Bey, Abdür-rahim bey, Kadir Han, Muhammed İshak Han ve Nik Muhammed derneğin diğer üyeleri olarak gösterilmektedir. Dosyada resmi olarak zikredilen bu isimler dışında diğer derneği destekleyen başka kişiler de bulunmaktaydı. Bunların en önemlisi şüphesiz Mahmut Tarzi'dir. Geniş bilgi için Bkz; Habibi, *Jünbiş-i Meşrutiyet Der Afganistan*, 26.

²⁹¹ Eminullah Deriz, *Afganistan der karn-ı bistom*, (Peşaver: Danış Yay., 2001), 28.

²⁹² Attai, *De Afganistan Pa Muasır Tarih Yava Landa Katana*, 158.

coğrafya da ayrıca öğretilmekte idi.²⁹³ Genel anlamda zor ve şiddetten yana olmayan Birinci Meşrutiyet taraftarları, modern siyasi parti ve teşkilat işlerinden anlayan kişilere önem vermişlerdir.²⁹⁴ 20. yüzyılın başlarında Afganistan siyaset sahnesinde aktif rol oynayanlar içinde entelektüel tabakanın eksikliği hissedilecek derecede çok olmuştur.²⁹⁵ Söz konusu bu durumun en büyük sebebi 1860'lerden bu yana harici müdahaleler (özellikle, başlatılan ıslahat hareketini sekteye uğratan II. Afgan-İngiliz Savaşı) ve yurt içinde hâkim olan baskıcı siyasi yönetimler olmuştur.

Osmanlı Suriye'sinden Kabil'e dönüp saray ile yakın ilişkileri kuran Mahmut Tarzi, *Sirâcu'l-Ahbâr* dergisinde başrolü oynamıştır. Söz konusu dergi sosyal ve kültürel konular başta olmak üzere siyasal, toplumsal ve iktisada dair mevzuları ele almaktaydı. Mahmut Tarzi kısa sürede Afganistan bürokrasisi içerisinde önemli bir konum elde etmiş ve bu konumdan faydalanarak *Sirâc'ul-Ahbâr* dergisini sömürgeci devletlere karşı kullanılan bir yayın aracı haline getirmiştir. *Sirâcu'l-Ahbâr* dergisi dönemin İslam dünyası ve Müslümanların sorunlarını ele alıp ittihad-ı İslam, bağımsızlık ve sömürgecilik konuları çerçevesinde yazılar yayınlamıştır. Ayrıca derginin ilk yayınlarına bakıldığında Osmanlı Devleti'nin sömürgeci devletlere karşı verdiği mücadeleyle ilgili yazı ve haberler de görmek mümkündür. Örneğin derginin birinci sayısında Osmanlı Devleti'nin Libya'da İtalyanlara karşı sürdürdüğü mücadele hakkında haber ve yorumlar bulunmaktadır.²⁹⁶

Siracu'l-Ahbar dergisinin başında olan Mahmut Tarzi, ihya ve tecdit faaliyetleri, vatan sevgisi, bilim ve toplum bilimi konularını önemseyen ve Müslümanların bu konulara yönelik çalışma ve çaba göstermesi gerektiğini savunan bir kişilik olarak öne çıkmaktaydı.²⁹⁷ Kendisi ve etrafında toplayabildiği Genç Afganlar ve Siracu'l- Ahbar grubu, siyasi görüş itibarıyla emperyalizme karşı tutumlarıyla tanınmakta idiler. Genel olarak İslam dünyasının önderliğini üstlenen Osmanlı Devleti ve özellikle dönemin

²⁹³ O. Hamşioğlu, S. K. Kundakçı, "Afganistan'da Milli Uyanış Dönemi ve Tarafsızlık Politikası (1901-1919): Emir Habibullah Han Devri", *ÇKÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 47.

²⁹⁴ Habibi, *De Afganistan Land Tarih*, 97-98.

²⁹⁵ Burhani, "Osmanlı ile Afganistan Meşrutiyet Anayasalarının Karşılaştırılması", 8.

²⁹⁶ *Sirac'u-l Ahbar*, 2. Sayı, (Kabil: 1290), 4-5.

²⁹⁷ Sait Abdullah Kazem, "Alama Mahmut Tarzi ve Afkar o", *Afgan Dictionary Online*, (0404,2018), 3.

İstanbul’unda bulunan Cemalettin Afgani’nin düşüncelerinden etkilenen Tarzi, ittihat-ı İslam görüşünü savunmaktaydı.²⁹⁸ Daha sonraki aşamalarda meydana gelen Genç Osmanlılar ve benzer hareketleri de yakından ilgilenen Tarzi, Afganistan’da meşrutiyet hareketinin öncülerinden biri olmuştur.

Sirâcu’l-Ahbâr dergisi, İngiliz sömürgesi altındaki Hint Müslümanlarına ve Rus işgalindeki Buhara’ya gönderilmeye başlanmıştır. Dergi, İngilizlere karşı mücadele veren Hintli Müslümanların sesini duyuran bir yayın aracı haline gelmiştir. Ancak *Sirâcu’l-Ahbâr* sadece Hintli Müslümanların değil, Hindistan’daki milliyetçi grupların da ilgisini çekmekteydi. Bu durum gerek Rus gerek İngiliz idaresinin tepkisine neden olmuştur. Nitekim 1917’de Türkistan’daki Rus yönetimi, Hindistan’daki siyasi temsilcileri vasıtasıyla İngilizlerin, dergi konusunda Afgan Şahı Habibullah’a baskı yapmasını istemiştir. Rus ve İngiliz idarecilerine göre *Sirâcu’l-Ahbâr* dergisinin onların kontrolü altındaki topraklara gönderilmesi, Türkistan ve Hint Müslümanlarını Rus ve İngilizlere karşı kışkırtma amacı gütmekteydi. Rusların dergi konusunda Habibullah Han’a baskı yapması yönündeki talebini olumlu karşılayan İngilizler, Şah’a baskı yapmakla kalmayıp derginin kendi egemenliğindeki bölgelerde dağıtımını da yasaklamıştır.²⁹⁹

Birinci Meşrutiyet Hareketi’ne öncülük eden *Sirâcu’l-Ahbâr* ekibi içerisinde, Mevlevi Abdür-rauf Kandahari ve oğulları Abdülvasi ve Abdür-rab, Mevlevi Muhayyedîn Afgan, Ahmet Han Loddin Kandahari, Muhammed Server Vasıf, Mir Kasım Han (Mahmut Tarzi’nin damadı), Serdar Abdurrahman Han ve onlarca diğer Afgan aydın dışında Türk ve Hintli aydınlar da bulunmaktaydı. Söz konusu bu ekip içerisinde milliyetçi duygulara sahip kişiler ve Panislamizm fikrinden etkilenen kişiler

²⁹⁸ Mahmut Tarzi ve ailesi 1885 yılında ikamet etmek üzere Bağdat şehrine yerleşmişlerdir. Osmanlı topraklarında yerleşen Tarzi dönemin İstanbulunda yaşayan Cemalettin Afgani ile görüşme fırsatı bulmuştur. Sürgünde geçirdiği günlerde Bağdat’tan İstanbul’a gelen Tarzi Afgani ile yedi ay gibi bir süre görüşüp düşüncelerinden istifade etmiştir. Afgani ile görüşmesi onun düşünce dünyasının şekillenmesinde önemli rol oynamıştır. Özellikle İttihat-ı İslam düşüncesi konusunda Afgani’nin fikirlerinden etkilenen Tarzi Afganistan’a döndükten sonra gerek Habibullah Han gerek dış işleri bakanı sıfatıyla görev ifa ettiği Emanullah Han döneminde Panislamcı fikirleriyle ön plana çıkmıştır. Geniş bilgi için bkz; Haşmat, *Az Junbişi Maşruta Ta Davleti Maşruta Dar Afganistan*, 229-230.

²⁹⁹ Attai, *De Afganistan Pa Muasır Tarih Yava Landa Katana*, 160.

bulunuyordu. Ancak bu ekipte bulunanların ortak özelliği, hepsinin emperyalist Batı güçlerinin, özellikle İngiliz ve Rusların, İslam dünyasındaki işgal faaliyetlerine karşı çıkan kişiler olmalarıydı. Sirâcu'l-Ahbâr grubunda, Batı'daki gelişmeleri takip eden ve Avrupa'daki fikir hareketlerinden etkilenen kişiler de bulunmaktaydı.³⁰⁰ Ancak en nihayetinde bu dergi, Mahmut Tarzi'nin de belirttiği gibi Müslüman Afgan milletinin fikir ve düşüncesini yansıtmaktaydı³⁰¹

Sonuç olarak Birinci Meşrutiyet Hareketi'nde Sirâcu'l-Ahbâr ekibi, Hintli Müslümanlardan Doktor Abdulgani başkanlığında Hindistanlı öğretmenler ekibi ve sarayda hizmet eden gençler (Gulam Baçagan-i Darbar)³⁰² de aktif rol oynamışlardır. I. Meşrutiyet Hareketi'nin en önemli talepleri şunlardır:

- Devlet işlerinde İslam hükümlerine uyulması, hâkimiyet-i millinin korunması, anayasanın çıkarılması ve anayasa kanunlarının hayata geçirilmesi çaba gösterilmesi.
- Devlette başta olan emirin, milletin uyandırılması ve aydınlatılması için matbaaların yaygınlaştırılması, okulların açılmasına izin verilmesi ve ülke içinde herkesin eşit ve kardeşçe yaşaması için zemin hazırlanması.
- Meşrutiyet sisteminin sağlanması amacıyla bağımsız seçimler neticesinde, iktidarı denetleyen bir meclisin seçilmesi.
- Devletin dış siyaset alanında bağımsız olması ve bu çerçevede dış ülkeler ile ilişkiler kurması, dış siyasette adalet ve müsavat ilkelerinin yerine getirilmesi.

³⁰⁰ Habibi, *Afganistan'da Meşrutiyet Hareketi*, 10.

³⁰¹ Muhammed Azam Sistani, *Allama Mahmut Tarzi- Şah Emanullah Han ve Ruhaniyeti Mutanaffiz*, (Danış Yay, Peşaver: 2004), 26.

³⁰² "Gulam Baçagan-i Darbar" yani Saray Çocukları (Hizmetkârları), Afgan şahların kaldığı saraylarda, Saray ve Harem bölümünde farklı alanlarda hizmet eden eğitilmiş gençlerden ibarettir. Beyhaki tarihine göre; bu gelenek Gaznevi saraylarda da olduğu gibi Ahmet Şah ve daha sonraki aşamada diğer Afgan kralların saraylarında da devam etmiştir. Söz konusu bu çocuklar saray adabına öğrenmiş, zeki, eğitilmiş ve şık giyinen gençler idi. Emir Abdurrahman Han, memleketin farklı köşelerden kavim başları ve güçlü kişilerin çocuklarını saray hizmetkârı olarak kendi yanında bulundurmıştır. Şah, söz konusu kişilerin Şah ve devlete uymadığı takdirde bu çocuklar onlara karşı bir tehdit unsuru olarak kullanılmıştır. Geniş Bilgi için Bkz: Habibi, *De Afganistan Land Tarih*, 80-81.

- Modern medeniyet yolunda ülkenin gelişmesinde devletin kaynaklarının azami ölçüde kullanılması.³⁰³

Meşrutiyet hareketinin taleplerinden de anlaşılacağı üzere meşrutiyette yönetim, devlet ve şahın eylemlerini denetleyen bir meclisin olması, anayasanın yapılması ve dış politikada bağımsız bir siyaset izlenmesi gibi hususlar ön plana çıkmaktadır. Meşrutiyet hareketinin dış politikadaki talebi, Şah'ın İngilizlerden bağımsız hareket etmesini gerektirmekteydi. Nitekim daha sonra ele alınacağı üzere II. Meşrutiyet Hareketi'nin isteklerinden birisi de Birinci Dünya Savaşı'nda, Şah'ın İngilizlere karşı Osmanlı ve Almanya'nın yanında yer alması olacaktır. Bununla beraber meşrutiyetçilerin meclisin açılması ve anayasanın düzenlemesi hususlarındaki talepleri de önemli bir yer tutmaktadır.

1905'te Sirâcu'l-Ahbâr Derneğiyle başlatılan I. Meşrutiyet Hareketi 1909'da hareketin önde gelen temsilcilerinin (Mevlevi Muhammed Sarvar Vasif ve kardeşi Sadullah Han Abdulkayum Han Alakuzai, Lal Muhammed Han Kabili, Muhammed Osman Han, Cevher Şah, Muhammed Eyüp Han) idam edilmesiyle sona ermiştir. İdam ile mahkûm edilenlerin dışında, hareketin içinde görev alan 53 kişi de hapse gönderilmiştir.³⁰⁴ Afganistan Meşrutiyet Hareketi, geniş çaplı olmasa da belli bir kesim ulema ve aşiret reisleri tarafından destek görmüştür. Milli duygulardan beslenen ve kabilecilik düzeyinde olmayan bu destekler Genç Afganların savunduğu uluslaşmaya giden yolda bir değişimin göstergesi olmuştur. Nitekim Meşrutiyetçiler Habibullah Han'a meclis kurulması konusunda teklifte bulunmuşlardır. Şah Genç Afganların bu teklifi en azından onların istediği şekilde hiçbir zaman kabul etmemiştir. Zira Şah kendi yetkilerini sınırlandıran yahut sadece bir danışma kurulu düzeyinde olan dini ve kabile reislerinden oluşan meclisin temellerini genişletmek niyetinde değildi. Onun içindir ki 1909'da Cemiyet-i Sıray-i Millî (Milliyetçiler Gizli Cemiyeti) başta olmak üzere meşrutiyetçilerin tüm kanatları açığa alınıp susturulmuştur.³⁰⁵

Şah'ın sert müdahalesine rağmen iki sene içerisinde kendilerini toparlayan meşrutiyetçiler 1911'de Mahmut Tarzi'nin liderliğiyle yeni bir hareket

³⁰³ Habibi, *Afganistan'da Meşrutiyet Hareketi*, 11-25.

³⁰⁴ Hashmat, *Az Junbişi Maşruta Ta Davleti Maşruta Dar Afganistan*, 161-163.

³⁰⁵ O. Hamşioğlu, S. K. Kundakçı, *Afganistan'da Milli Uyanış Dönemi Ve Tarafsızlık Politikası (1901-1919): Emir Habibullah Han Devri*, 40.

başlatabilmiştir. II. Meşrutiyet Hareketi olarak bilinen bu hareket birincisine nazaran çok daha zor koşullarda mücadele vermiştir. Nitekim I. Meşrutiyet'ten ders alan Şah, ülke içerisindeki grupları daha yakından izlemeye başlamıştır. Şah, 1909'dan sonra ülkedeki modern eğitim veren okullara karşı bile soğuk bir tutum içerisine girmiştir. II. Meşrutiyet Hareketi'nin üyeleri ise birincisinden farklı olarak daha çok organize olmuş, faaliyetlerinin çoğunu gizli bir şekilde yürütmeye çalışmışlardır. İkinci Afgan Meşrutiyet Hareketi'nin, Genç Türkler, İran Meşrutiyet Hareketi ve Rus inkılapçılarından etkilenmiş olduğu görülmektedir. İlkinden farklı olarak II. Meşrutiyet Hareketi'nin üyeleri zaman zaman şiddet eylemlerine de başvurmuşlardır. Örneğin 1918'de Şah'ın doğum yıldönümü programında meşrutiyetçilerden Abdurrahman Luddin isimli bir genç Şah'a ateş açmış fakat zarar verememiştir. Bunun ardından Luddin ve arkadaşları, Habibullah Han Dönemi'nin sonuna kadar hapiste kalmışlardır. İkinci Meşrutiyet'in diğer bir icraatı ise *Sirâcu'l-Ahbâr* dergisinin tekrar basılmasıdır. Dergi ilkinde göre daha aktif olmuş ve siyaset içeren konuları daha sık yayınlamaya başlamıştır.³⁰⁶

II. Meşrutiyet Dönemi'ne denk gelen I. Dünya Savaşı ve bu çerçevede Emir Habibullah Han'ın izlediği politikalar, meşrutiyetçilerin tepkisine neden olmuştur. Bilindiği üzere I. Dünya Savaşı'nda, Osmanlı Devleti, Almanya'nın yanında yer alıp Halife'nin Müslümanlara yönelik cihat çağrısı söz konusu olmuştu. Cihat fermanını Kabil'e iletmek üzere Yüzbaşı Kazım Bey ile Yüzbaşı Niedermayer başkanlığındaki Türk Alman Kurulu Şah tarafından kabul edilmiştir, Kabil'de Nasrullah Han, Emanullah Han, Mahmut Tarzi ve meşrutiyetin ileri gelenleri tarafından desteklenmiştir. Osmanlı Devleti, Afganistan'ı, İngilizlere karşı Almanların yanında savaşa girmesi için ikna etmek amacıyla Türk ve Almanlardan oluşan iki ayrı heyeti Emir Habibullah'a göndermiştir. Yirmi beş kişilik Türk heyeti ve yirmi kişilik Alman heyeti Afgan Emiri'ni etkilemek amacıyla hediyeler getirmiştir. Türkler, Padişah hediyesi olarak Kuran-ı Kerim, kılıç ve sancak, Almanlar ise silah ve altın sunmuşlardır. Fakat Habibullah Han; Türk-Alman ordusunun bölgeye girmesinin, İngilizlerin Afganistan'a saldırabileceği kaygısını öne sürerek bu teklifi

³⁰⁶ Hashmat, *Az Junbişi Maşruta Ta Davleti Maşruta Dar Afganistan*, 202-203.

reddetmiştir.³⁰⁷ Emir'in tarafsızlık politikası ülke içinde meşrutiyetçilerin eleştirilerine neden olmuştur.

Şair ve yazar Abdülhadi Davi, Abdurrahman Loddin, Afgan tarihçi Mir Gulam Muhammed Gubar, saray gençlerinin başında olan Muhammed Vali Drvazi, yirmi civarında diğer arkadaşı ve Afgan Gençler Grubu ile Gulam Muhayyedin Han Grubu II. Meşrutiyet Hareketi'nin öncüleri olarak karşımıza çıkmaktadır.

Siyasi ve toplumsal anlamda başarılı sayılan II. Meşrutiyet'in en önemli hedefleri şu şekildedir:

- 1880'lerden beri dış politikada İngilizlere olan bağımlılığı sonlandırmak ve ülkenin tam bağımsızlığının sağlanması.
- Ülke içinde hâkim olan baskı ve istibdatın sonlandırılması, ülkenin mali, idari ve gümrük sistemlerinde acil ıslahatların yapılması.
- Ülke genelinde modern eğitim sisteminin faaliyete geçirilmesi, halkın bilinçlendirilmesi amacıyla dergi ve benzeri yayın araçlarının çoğaltılması.
- Siyaset alanında Loya Cirga'nın rolünün pekiştirilmesi, yargı sisteminin aktif hale getirilmesi ve hukuk devleti ruhuna uygun yasama gücü ve şuranın oluşturulması.

Birinci Meşrutiyet Hareketi'nin tersine, II. Meşrutiyet Hareketi hedeflerine ulaşma yolunda başarılı olmuştur. Şüphesiz, bu hareketin başarısı Afganistan tarihinde modernleşmenin de (zaman zaman sekteye uğratılsa da) en belirgin başarısı olmuştur. 1850'lerde Emir Şer Ali Han Dönemi'nde, Cemalettin Afgani'nin de oynadığı rol ile başlatılan ve İngilizlerin Afganistan'a fiili müdahalesi (II. İngiliz-Afgan Savaşı) sonucunda sekteye uğrayan modernleşme dönemi, aydın Afganların yarım asırlık zorlu çabalarından sonra, 1919'da tekrar hayat bulmuştur. Emir Şer Ali Han'dan sonra tahta çıkan ve İngilizler ile siyaset sahnesinde anlaşıp ülkedeki merkezileşme politikaları çerçevesinde daha önce örneği görülmemiş düzeyde baskıcı bir devlet anlayışı benimseyen Emir Abdurrahman Han tüm modernleşme ıslahatlarını askeri alanda münhasır kılmıştır. Yukarıda işaret dildiği gibi, durumdan rahatsızlığını belirten herkes ya susturulmuş yahut ülkeden zorunlu bir şekilde sürgüne gönderilmiştir. Emir'den sonra tahta çıkan Habibullah Han, babasına nazaran nispetten iyi olsa da birçok alanda benzer durum devam etmiştir. Habibullah Han Dönemi'nde

³⁰⁷ Sarıhan, *Kurtuluş Savaşımızda Türk-Afgan İlişkileri*, 18-19.

meydana gelen ve Afganistan modernleşme hareketini başarıya götüren I. ve II. Meşrutiyet Hareketi'nin en belirgin sonucu Emanullah Han Dönemi olmuştur. Fakat Emanullah Han Dönemi'ne gelmeden önce de özellikle siyaset, toplum ve kültürel alanlarda meşrutiyetin etkileri ciddi bir şekilde hissedilecek konuma gelmiştir.

Afganistan Meşrutiyet Hareketlerini, Afganların uyanış dönemi olarak da nitelendirmek mümkündür. Gazete, dergi ve genel olarak matbuat alanında meydana gelen devrim bu uyanışın en temel faktörü sayılmaktadır. Tarzi'nin, *Sirâcu'l-Ahbâr* dergisinde, Afganları bölge ve dünyadan haberdar etmek amacıyla yazdığı Japon-Rus Savaşı, Osmanlı Devleti'nin İtalya ve Balkan Savaşları ve bunun üzerine İslam kardeşliği ve dayanışma fikrini yaygınlaştırma çabaları toplum üzerine ciddi etkilere sebep olmuştur. Gazetelerde ele alınan modernleşme ve sömürgecilik konuları, Cemalettin Afgani ve Muhammed Abduh gibi Müslüman aydınların hayatlarını anlatan yazılar ve Afgan milliyetçiliğinin yapısı ve hedeflerini belirleyen konular genel olarak halk içinde bilinçli bir uyanış ve dayanışma hissinin uyandırılmasına vesile olmuştur.³⁰⁸

Meşrutiyet Dönemi'nde iki farklı modernleşme tarzını savunan gruplar karşımıza çıkmaktadır. Habibullah Han Dönemi'nde, etkili isimlerden biri olan Tarzi ve etrafındakilerin yanında Hindistan'da sürgünde bulunan ve ülkeye geri dönen Musahiban ailesinin³⁰⁹ de modernleşme hareketleri konusunda etkili olduğu görülmektedir. Birtakım tarih kaynaklarına göre İngiliz yanlısı olan bu aile Afganistan'da tedrici modernleşme siyasetleri savunmakta idi. Musahiban ailesi değişimlerin daha yavaş ve dikkatli bir şekilde icra edilmesinden yana olmuştur. Nitekim Habibullah Han da benzer şekilde tedrici modernleşme siyasetinden yana idi. Fakat buna karşı Mahmut Tarzi, Emanullah Han ve meşrutiyetçilerin önde gelenleri hızlandırılmış asri ve milliyetçi değişimler sürecini desteklemekteydiler.³¹⁰ Şah'ın tüm

³⁰⁸ Vartan Gregoria, "Mahmud Tarzi And Saraj-Ol-Akhbar: Ideology Of Nationalism And Modernization in Afghanistan", *Middle East Journal*, C.21, S.3 (1967), 347.

³⁰⁹ Musahiban ailesi, Emir Abdurrahman Han döneminde sürgüne gönderilmiş ve Habibullah Han döneminde geri dönme şansı elde etmiştir. Ailenin en etkin kişi Muhammed Nadir Han olmuştur. Nadir Han, Emanullah Han'dan sonra tahta çıkmış ve ölümünden sonra oğlu Muhammed Zahir Şah 40 yıl iktidarda kalmak üzere tahta çıkmıştır.

³¹⁰ O. Hamşioğlu, S. K. Kundakçı, "Afganistan'da Milli Uyanış Dönemi ve Tarafsızlık Politikası (1901-1919): Emir Habibullah Han Devri", 37.

baskılarına rağmen mücadelelerinden vazgeçmek istemeyen meşrutiyet hareketi üyeleri hedeflerine doğru hızla yoluna devam etmiştir. 1919'da Celalabat eyaletinde ava çıkan Emir Habibullah bilinmeyen kişiler tarafından vurularak öldürülmüştür. Şah'ın ölümü hususunda oğlu Emanullah dâhil birçok kişi ve grup suçlanmış ise de gerçekte eylemi kimin gerçekleştirdiği ortaya çıkartılamamıştır. Habibullah'tan sonra meşrutiyet hareketlerinin içinde olan oğlu Emanullah Han tahta çıkmıştır.

3.3. Emanullah Han Öncesi Afganistan'da Din-Siyaset İlişkileri ve İslam'ın Kurumsallaşma Süreci

Siyaset “insanları yönetme sanatı” olarak tarif edilmiştir. Din ise yaratıcı tarafından insanlara gönderilen kanunlar bütünüdür. Bu bağlamda hem siyaset hem din, merkeze insanı yahut toplumu almaktadır. Bazı araştırmacılar, dini bireysel hayatı, siyaseti ise toplumsal hayatı ilgilendiren bir kavram olarak tanımlamışsalar da buna eksik bir tanımlama denebilir. Çünkü gerek ilahi dinler (İslam, Hristiyanlık, Yahudilik) gerekse ilahi olmayan dinlerde (Budizm, Zerdüştlük, vb.) bireyden çok topluma dair kural ve kaideler bulunmaktadır. Bu bağlamda hem siyaset hem din toplumun tamamıyla ilgilenmeleri nedeniyle ortak bir alanda kendini göstermektedir. İşte bu ortak alan din-siyaset ilişkisinin zaman zaman çatışmasına yol açmaktadır.³¹¹

Din ve siyasetin toplumu şekillendirmede etkin, bazen rekabetçi bazen ise iş birliği içerisindeki tutumu tarih boyunca devam etmiştir. Din-toplum ve din-siyaset ilişkisine bakıldığında idareci sınıf için önemli bir rekabet alanı olduğu görülmektedir.³¹² Din ve siyaset ilişkisine farklı toplumlarda bakıldığında birçok toplumun yüzyıllar boyunca süren çatışmalara şahit olduğunu görmekteyiz. Bu tarihi süreçte din bazen siyaset ile çatışırken bazen siyasetle beraber topluma karşı cephe aldığı görülmektedir. Örneğin, Hristiyan dünyasında kilise-devlet ve kilise-toplum çatışması neredeyse bir milenyum devam etmiştir.

İslam dünyasında ise Hazreti Peygamber (a.s.) hayatta iken iki temel görevi icra etmekteydi. Bunlar vahiy aracılığıyla icra edilen *risâlet* yahut peygamberlik görevi ve

³¹¹ Numan Durak Aksoy, “Tarihsel Bakımdan Halifelik”, *Hikmet Yurdu Dergisi*, S.3 (2009), 216.

³¹² İbrahim İpek, “Din-Siyaset İlişkisi: Dünü, Bugünü, Geleceği”, *Toplum ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, C.22, S.33 (2018), 37.

riyâset yahut topluma önderlik göreviydi. Hz. Peygamber'in (a.s.) vefatından sonra *risalet* görevi sona ermiş ancak *riyaset* görevi kendisinden sonra gelen halifelerce icra edilmeye devam edilmiştir. Ancak ne Hz. Peygamber ne de ondan sonraki ilk halifeler, herhangi bir siyaset ideolojisi yahut yöntemini Müslümanlara dayatmamakla beraber kendi aralarında *şurayı* emir ve tavsiye etmiştir. Bu durum da Müslümanlar açısından günümüze kadar devam eden bazı anlaşmazlıklara sebep olmuştur.³¹³ Hz. Peygamber'in vefatından sonra meydana gelen siyasi olaylarda “din” her ne kadar siyasi çatışmaların temel sebebi olmasa da bu siyasi olaylarda önemli rol oynamıştır. Siyasi aktörlerin, Kur'an ve sünneti, karşı tarafın gücünü kırmak için zaman zaman istismar ettiğini ve siyasi çıkarlar için kullandıklarına şahit olmaktayız. Büyük fitne yani Hz. Osman'ın şehit edilmesi sonrasında çıkan siyasi kriz Müslümanlar arasında günümüze kadar siyasi ayrışmaların temelini atmıştır. Hz. Ali ve Muaviye arasında meydana gelen savaşlar ve Emevi-Abbasi çekişmelerinde din ve siyaset ilişkisi bakımından bir birçok istismar olayı karşımıza çıkmaktadır. Sıffin Savaşı'nda, savaşı kaybetmek üzere olan Muaviye taraftarlarının siyasi bir hamle olarak mızraklarının ucuna Kur'an sayfalarını asmaları yahut Arap-Şuubiye³¹⁴ çatışmasında tarafların üstünlük mücadelesi sağlamak için hadis uydurmaları örnek olarak verilebilir.³¹⁵

Afganistan toprakları, ilk Arap Müslümanların bölgeye gelişinden itibaren Müslüman fatih ve idareciler tarafından yönetilmiştir. İlk fetihlerden itibaren bölgeye atanan valiler, merkezden gelen emirler doğrultusunda bir idari sistem kurmuştu. Bu sebeple ilk dönem İslami devletin merkezlerini oluşturan Hicaz, Şam yahut Bağdat'ta meydana gelen hadiseler Afganistan yahut önemli kısmını oluşturan Horasan'ı da doğrudan etkilemekteydi. Horasan eyaleti gerek Emeviler gerek Abbasiler Dönemi'nde cereyan eden siyasi hadiselerde ön plana çıkmıştır. Özellikle Emevi ailesinin Abbasiler

³¹³ Murat Aygen, “Din Devlet ve Siyaset İlişkisi Üzerine”, *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, S.18 (2019), 518.

³¹⁴ Şuubiye hareketi, Emeviler döneminde ortaya çıkan ve uzun süre devam eden önemli bir düşünce ve siyasi harekettir. Temel olarak Arapların fethettikleri yerlerde İslam'a geçen ancak Araplar tarafından hor görülen Müslümanlarca Araplara tepki olarak ortaya çıkmış bir harekettir. Şuubiye hareketi diğer Müslümanların Araplardan daha üstün olduğunu iddia etmektedir. Geniş bilgi için bkz. Sadık Cihan, “Şuubiye Hareketi ve Uydurma Hadislerle Münasebeti”, *AÜ İlahiyat Fak. Dergisi*, S.6(1986), 53.

³¹⁵ Cihan, “Şuubiye Hareketi ve Uydurma Hadislerle Münasebeti”, 53.

tarafından iktidardan uzaklaştırılması döneminde Horasanlıların önemli katkıları olmuştur. Bu katkılar arasında Ebu Muslim el-Horasani'nin Emevilere karşı yürüttüğü siyasi propaganda Abbasîlerin iktidara gelmesinde önemli bir yer tutmuştur.³¹⁶ Bu bağlamda Afganistan topraklarının, İslam'ın ilk dönemlerinden itibaren meydana gelen siyasi olaylarda siyasi bir duruş sergilediği görülmektedir. Özellikle Abbasi Devleti'nin önemli halifelerinden Me'mun tahta geçmeden önce uzun süre boyunca Horasan valiliğini yapmış ayrıca İran asıllı bir kadınla evlenmişti. Me'mun'un, Arap kültüründen ziyade kendisini İran kültürüne yakın hissetmesi sonraki dönemlerde ortaya çıkacak olan "mihne"³¹⁷ olaylarının da temelini teşkil edecektir.

Abbasilerin bölgedeki hâkimiyetini kaybetmesi sonrasında kurulan devletlerin bölgenin İslamlaşmasında büyük rol üstlendikleri görülmektedir. Özellikle Gazneli Devleti, İslamlaştırma politikasını bir devlet politikası olarak uzun süre boyunca tatbik etmiştir. Sultan Mahmut zamanında Hindistan üzerine yapılan akınların temelinde İslamlaştırma çabası ön plana çıkmıştır. Bu sebeple Hindistan'ın İslamlaşmasında, her ne kadar yöneticilerin çoğu Afgan kökenli olmasa da Afganların rolü büyüktür.³¹⁸

İslam'ın Afgan topraklarına yerleşmesi ve kurumsallaşması sürecine bakıldığında İslam'ın tıpkı Arap toplumunda olduğu gibi Afgan toplumunun da yeniden şekillenmesinde büyük bir rol oynadığı görülmektedir. Bu dönemde siyasal hayatı İslam'dan ayırmak neredeyse imkânsızdır. Olesen'in de belirttiği gibi "Temel kaynakları Kur'an ve sünnete dayanan İslami yönetim, hayatın her alanını şekillendirmekteydi. Bu yüzden politik hayatın bunun dışına çıkması dahi düşünülemezdi."³¹⁹ Başta Afganistan olmak üzere İslam coğrafyasında meydana gelen siyasi olaylar ve iç çatışmalar uzun süre boyunca Müslümanları meşgul etmesine rağmen bu tür olaylar ne İslam'ın yayılmasına ne de Müslümanların yeniden

³¹⁶ Hakkı Dursun Yıldız, "Ebû Müslim Abdurrahmân B. Müslim El-Horâsânî (Ö. 137/755)", *D.İ.A.*, C. 10, 197-199.

³¹⁷ Mihne, yani kadı, fakihler ve muhaddisleri, Kur'an'ın yaratılmış bir kelam olduğu inancını kabul etme konusunda sorgulamayı ifade etmektedir. Nahid Bozkurt, "Mihne'nin Tarihsel Arka Planı ve Analizi", *Mihne Süreci ve İslami İlimlere Etkisi*, Der. M. Mahfuz Söylemez, (Ankara Okulu: 2012), 1.

³¹⁸ NoorulhaK, *İlk Fetihlerden Gaznelilerin Son Dönemine Kadar Afganistan'ın İslamlaşma Süreci*, 85-90.

³¹⁹ Olesen, *Islam And Politics In Afghanistan*, 10.

toparlanmasına engel olmuştur. Bu olayların şüphesiz en önemlisi bütün İslam coğrafyasının kaderini değiştiren, devletleri yıkan ve önemli şehirlerini yok eden Moğol istilasıdır. Ancak Müslümanlar sahip oldukları güçlü inanç ve değerler sayesinde çok kısa sürede yeniden toparlanmayı başarmıştı. Daha da önemlisi inanç ve algı olarak Müslümanlardan daha geri olan Moğollar, çok geçmeden İslamlaşmış ve İslam'a büyük hizmetler etmiştir. Bu bağlamda Batılı emperyalist devletler Afganistan'a ulaşana kadar din, siyasi hayatın en önemli dinamiklerden birini oluşturmuştu.

3.3.1. Din-Siyaset İlişkilerinde Yeni Dönem (1880-1901)

Afganistan, bir tarafıyla Hint bir tarafıyla Fars ve bir tarafıyla da Orta Asya'ya açılması sebebiyle tarih boyunca farklı etnik, kültür ve geleneğe sahip olmuştur. Bir yönüyle zenginlik sayılabilecek bu farklılık diğer yönüyle de günümüze kadar devam eden çatışmalarının da temel sebeplerinden birini oluşturmaktadır. Yalnız burada üzerinde önemle durulması gereken bir husus bulunmaktadır. Bu husus; Afganistan'ın etnik farklılığının 19. yüzyılın sonlarına kadar herhangi bir çatışmaya sebep olmamasıdır. Bunun nedeni çoğunluğu Sünnilerden oluşan Müslümanlar için şeriat kanunlarının kabile fikirlerinin üzerinde olmasıydı. 1747 yılında Peştunlar tarafından kurulan Durrani Sultanlığı boyunca bu gelenek değişmemiştir.³²⁰ Olesen bu durumu şöyle ifade etmektedir:

1747 yılında kurulan ve 19. yüzyılın ortalarına kadar devam eden Peştun Durrani Sultanlığı Dönemi'nde Peştun kabile fikirlerinin farklı etnik yapıya sahip Afganistan'da baskın ideoloji olduğunu söylemek doğru değildir. İslam yüzyıllar boyunca rakipsiz bir şekilde tek ideoloji olmuş ve bu dönemde aynı şekilde devam etmiştir. İslam, Afgan toplumunun sadece hukuki ve ahlaki yapısının bir parçası değildi; aynı zamanda farklı etnik kimliklerin beraber yaşaması için ortam oluşturmakta, ortak bir eğitim ve öğretim dili meydana getirmekteydi.³²¹

Burada dikkat edilmesi gereken diğer önemli husus da gerek kabile liderlerinin seçiminde gerek devletin başına geçen kişinin seçilmesinde bu kişilerin dini bilgi ve

³²⁰ A.g.e, 29.

³²¹ A.g.e., 36.

tecrübelerinin önemli bir yer tutmasıydı.³²² Bu kişilerin dini bilgileri haiz olmaları onların halk nezdindeki meşruiyetini de güçlendirmekteydi. Bu durum modern Afganistan'ın temellerinin atıldığı 19. yüzyılın sonlarına kadar değişmemiştir. Örneğin Emir Dost Muhammed Han (y. 1843-1863) devletin başına geçtiği zaman kendisini “emirû'l-m'üminin” yani “Müslümanların emiri” ilan etmişti ki bu ifade ilk dönem Müslüman halifeler tarafından sıkça kullanılmaktaydı. Ayrıca ulema sınıfı da toplumda önemli bir yer tutmaktaydı.³²³

19. yüzyılın ortalarından itibaren Afganistan birçok İslam ülkesi gibi Batılı sömürgeci devletlerin işgal ve saldırılarına maruz kalmıştı. Afganistan bir taraftan Hindistan üzerinde hâkimiyet kurmaya çalışan İngiltere, diğer taraftan Orta Asya boyunca ilerlemeye çalışan Rusya'nın hâkimiyet mücadelesinin ortasında kalmıştır. Bir taraftan Batılı sömürgeci devletlerle yapılan mücadele, diğer taraftan dünyada hızlı bir şekilde yayılan milliyetçilik akımı, diğer taraftan sömürgeci devletlerin etkisinde kalan kabileler Afganistan'ı iç çekişmelere ve çatışmalara sürüklemekteydi. Bu yüzden 1880 yılında devletin başına geçen Emir Abdurrahman Han, tek bir Afganistan ideolojisini yaymaya çalışmış ve kabilecilik fikrine karşı mücadele etmiştir. Bu tarihten itibaren Afganistan'da din-siyaset ilişkisinin yüzyıllar boyunca devam eden seyrinden çıktığını söylemek mümkündür. Bunun temel sebebi ise yukarı da değinildiği gibi milliyetçilik akımı ve sömürgeci devletlerin etkisi olarak gösterilebilir.³²⁴

Emir Abdurrahman kabile sistemini kaldırıp yerine eyalet sistemini getirmiş ve Afganistan tarihinde bu minvalde modernleşmenin ilk adımlarını atmıştır.³²⁵ Emir, Afganistan din-siyaset ilişkilerinde dönüm noktası sayılabilecek tarzda değişikliklere sebep olmuştur. Nitekim 1947'den önce ilk kez Allah ve Emir arasındaki “kabile reisleri” ortadan kaldırılmıştır. Artık emir meşruiyetini kavim başlarından değil, bizzat Allah'tan almakta idi. Nitekim kendisi şöyle demiştir. “Allah'ın istediği üzere

³²² Fakat seçilen kişilerde tek aranan kıstas kesinlikle dindar olması yahut âlim olması olmamıştır. Hatta din âlemi ve benzer özelliklerden önce hangi kavim ve topluluğa bağlı olması önem taşımakta idi. Geniş bilgi için bkz. (<https://8am.af/part-one-the-evolution-of-political-islam-in-afghanistan/>).

³²³ Olesen, *Islam And Politics In Afghanistan*, 63.

³²⁴ Louis Dupree, *Afghanistan*, (Princeton University, 1980), 419.

³²⁵ Imrana Begum, “Afghanistan: A Tribal Confederation To Modern State Social Responses To Modernity”, *J.P.H.S.* C.67, S.3 (2020), 42.

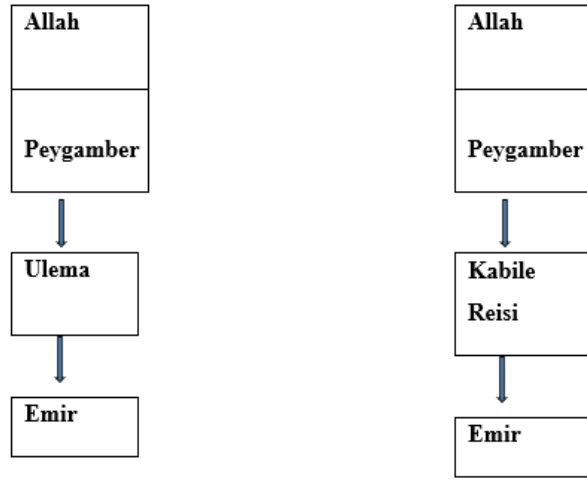
Afganistan dış işgallerden ve iç sorun ve çekişmelerden kurtulmak istedi. Allah bu görev için bu aciz adamı şereflendirdi ve milletin ve ülkenin refahı için tefekkür etmeye ve çalışmaya vakfedildi.”³²⁶

Kabileciliğe karşı savaşırken ortaya koyduğu söylemde bunu kendi kişisel çıkarları için değil, aksine dinin bir gereği, Allah’ın ve Peygamber’inin bir emri olarak yaptığını iddia etmekteydi. Ayrıca Emir, devletin resmî ideolojisinin şeriat olduğunu ilan etmiş ve merkezi bir dini idari sistem kurmuştu. Emir Abdurrahman’ın ortaya koymuş olduğu politikalar Afganistan tarihinde ilk defa bütün kabileler üzerinde etkisi olan bir monarşik rejimin meydana gelmesi olmuştur. Daha da önemlisi şeriatın, devletin resmi ideolojisi olması ile beraber daha önce her kabilenin kendi içerisinde bağımsız olarak icra ettiği hukuk sistemi, yerini merkezden atanan kadırlara bırakmıştı. Bu durum göz önüne alındığında Afgan tarihine ilk defa Afgan halkı bir monarşiye nasıl itaat edeceğini öğrenmekteydi. Ayrıca, Emir Abdurrahman gerekli bulması durumunda şeriata ters düşmemek kaydıyla yeni kanunlar koyma yetkisine sahipti. Bu durum Emir Abdurrahman’ın hukuk sistemine doğrudan müdahalesinin de önünü açmaktaydı.³²⁷

³²⁶ Aryan Mawj Şerifi, “Kesmat-i Awal, Sayr-i Takamul İslam Siyasi Dar Afganistan”, <https://8am.af/part-one-the-evolution-of-political-islam-in-afghanistan/> [10.7.2021].

³²⁷ Amin Tarzi, “Islam, Shari‘a, and State Building under ‘Abd al-Rahman Khan”, *Afghanistan Islam, From Conversion to the Taliban*, Der. Nile Green, (University of California Press, California: 2007), 129-133.

Tablo 3.1: Klasik Dönem, Emir Abdurrahman ile Başlayan Dönemde Afgan Toplumunda Siyasi Hiyerarşideki Değişiklik

Kaynak: (Olesen, *Islam And Politics In Afghanistan*, 64).

Emir Abdurrahman hukuk alanındaki değişiklikleri gerçekleştirdikten sonra ulema sınıfı için de bazı düzenlemelere gitti. 4 Mayıs 1883 yılında çıkan bir kanunda ulema sınıfı ile alakalı şöyle denmekteydi:

Emir Abdurrahman tarafından yukarıdaki tarihte imzalanan genelgeye göre, her molla devletin yaptığı imtihana girmeli, başarılı olması halinde devletin ona vermiş olduğu belgeye sahip olup beyaz cübbe giymelidir. Devletin belirlemiş olduğu koşulları yerine getiremeyen mollalar ise renkli cübbe giymelidir. Ayrıca soyu ve kökeni bilinmeyen mollalar ise ülkeden sürgün edilecektir.

Emir Abdurrahman ayrıca ileriki zamanlarda ülkenin ihtiyaç duyacağı din adamlarını ve müftüleri yetiştirmek üzere Kabil’de devlete ait bir medrese açtı. Ayrıca bu medreselerde okutulmak üzere yeni kitaplar hazırlandı ve bu kitapların bazısı bizzat Emir Abdurrahman tarafından kaleme alındı. Emir Abdurrahman kabileleri birleştirip merkezi hükümeti güçlendirmek için kullandığı yöntem için Osmanlı’nın “millet sistemini”³²⁸ örnek almaktaydı. Bu sayede, farklı mezheplere sahip kabileleri de Afgan milleti altında toplamaya çalışmaktaydı.1886 yılında yayınladığı *Sarrishta-yi Islamiyya-yi Rum* adlı eserinde şöyle demektedir: “Ey Afgan halkı, ister Durani ister Ghilja, Fars, Hazara ya da Türk olun; hepiniz Afgan ve Müslüman’sınız.”³²⁹

Emir Abdurrahman’ın çabaları sonunda, sınırları uluslararası arenada tanınan, siyasi olarak birliği sağlanmış temel kurumları oluşturulmuş bir Afganistan meydana gelmişti. Ancak bütün çabalara rağmen ülkedeki bütün dini gruplara, âlimlere hükmedebilen merkezi bir otorite kurulamamıştı. Ülkedeki dini otorite çoğunluk olarak yerel âlim ve müftülerin elinde bulunmaktaydı. Bunun temel sebeplerinden biri insanların yerel dini otoriteye güveninin daha fazla olmasıydı. Bazı araştırmacılar bu

³²⁸ Millet sistemi, Osmanlı Devleti’nin ülkede yaşayan gayrimüslim milletlere karşı ırk merkezli değil din ve inanç merkezli bir politika izlemesidir. Geniş bilgi için bkz. Konur Alp Demir, “Osmanlı Devleti’nde Uygulanan Adem-i Merkeziyetçi Bir Yönetim Modeli: Millet Sistemi”, (*Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C.9, S.17 (2019), 414-427), 415.

³²⁹ Tarzi, “Islam, Shari’a, and State Building under ‘Abd al-Rahman Khan”, 137.

durumun ortaya çıkmasının sebebinin Afganistan'ın sosyokültürel yapısındaki farklılık olduğunu iddia etmektedir.³³⁰

Özetle Emir Abdurrahman Dönemi'nde merkezileşme politikası birçok alanda büyük değişiklikler getirmiştir. Her şeyden önce Emir, yüzyıllardır Allah ve emir arasında yer alan kabile reisini ortadan kaldırmıştır. Emir aynı zamanda devlete meşruiyet veren ulema kısmını da kendi kontrolüne alıp kendi istediği tarzda istifade etmiştir. Dini alanda ise gerek şeriatın devletin eliyle uygulanmaya başlanması, gerek dini eğitimin resmi okullarda verilmeye başlanması ve ulema yahut mollaların çeşitli imtihanlara tabi tutulması yüzyıllardır devam eden din-siyaset ilişkisine yeni bir dönem getirmekle beraber din alanındaki merkezileşme istenen seviyede gerçekleşmemiştir.

3.3.2. Panislamist Politikaların Başlangıcı

Emir Abdurrahman'ın ölümünden sonra yerine oğlu Emir Habibullah geçti. Emir Habibullah babasının başlatmış olduğu politikaları devam ettirmekle beraber bazı değişiklikler de yapmıştı. Babası kadar muktedir olmayan Habibullah Han ulemanın desteğine ihtiyaç duymakta idi. Onun için babasının tersine mollalar ile iyi geçinip onların desteğini almayı çalışmıştır. Emir Habibullah bir yandan ülkede tedrici modernleşmeye dair çalışmalar başlatmış ve modern eğitimin temellerini atmıştır. Aynı zamanda babası tarafından ülkeden sürgün edilen kişilerin tekrar ülkeye girişlerine de izin vermişti. Ancak Emir'in zamanında din-siyaset adına gerçekleşen en önemli olay şüphesiz Panislamizm'in ülke siyasetinde kendini göstermeye başlamasıydı. Habibullah'ın Panislamist politikalara başvurması da yukarıda değinilen ulema kısmını hoşnut tutması sonucudur.

Panislamizm ya da ittihad-ı İslam düşüncesi, Osmanlı Devleti'nden kopan Müslüman milletlerin yine Osmanlı Devleti'nden siyasi beklentileri sonucu ortaya çıkmış bir düşüncedir. İlk olarak 19. yüzyılın ortalarında dile getirilen ittihad-ı İslam düşüncesiyle, Osmanlı Devleti'nin öncülüğünde Müslüman ülkelerin birleşmesi ve sömürgeci ülkelerin hâkimiyetinden kurtarılması amaçlanmaktaydı.³³¹ Sultan II.

³³⁰ Tarzi, "Islam, Shari'a, and State Building under 'Abd al-Rahman Khan", 144.

³³¹ Nazmi Özcan, "İttihâd-ı İslam", *DİA*, C. 23, 470.

Abdülhamit tarafından bir devlet politikası olarak uzun yıllar uygulanan bu düşünce İslam dünyasında da yakından takip edilmekteydi.

Panislamizm düşüncesinin Afganistan'a girişi 20. yüzyılın başlarında kurulan ve Osmanlı Devleti'ndeki Yeni Osmanlıların siyasi düşüncelerini benimseyen Ulusal Gizli Parti yahut Anayasa Partisi isimli hareket aracılığıyla olmuştur. Bu Parti tıpkı Osmanlı Devleti'nde olduğu gibi devlet idaresini monarşiden anayasal düzene geçirmek istemekteydi. Bu hareketin merkezi Habibiye Okulu olmakla beraber birbirinden habersiz farklı gruplardan oluşmaktaydı ve Emir Habibullah'ın düşüncelerine karşı hareket etmekteydi. Ulusal Gizli Parti üyeleri, Emir Habibullah'ın özel hayatını eleştirmekte ve Emir'in, İngilizlerle mücadele etmek ve ülkenin sorunlarına çözüm bulmak yerine yüzlerce cariye arasında hareminde zevk içinde yaşadığını iddia etmekteydi.³³²

Ulusal Gizli Parti hareketi faaliyetlerini gizli yürütmekteydi. Ancak bu hareket, 1909 yılından itibaren Emir Habibullah'ın baskılarına maruz kalmaya başladı. Bunun sebebi ise Emir'in yakınlarından bazılarının da bu harekete katılması ve Emir'in bundan haberdar olmasıydı. Ancak baskılara rağmen bu hareket her seferinde tekrar toplanıp çalışmalarını daha gizli bir şekilde devam ettirmekteydi. Ulusal Gizli Parti hareketi Panislamizm düşüncesine sahip bir hareketti ve bir taraftan Batı sömürmesine karşı dururken diğer taraftan bilim ve teknolojik ilerlemeyi desteklemekteydi. Ayrıca o dönem için İslam dünyasının yakından takip ettiği Cemalettin Afgani ve Mahmut Tarzi gibi yenilikçi fikirlere sahip düşünürlerin fikirlerini benimsemekteydi.

Bu noktada Mahmut Tarzi üzerinde durmak Afganistan Panislamizm'i açısından önem arz etmektedir. Mahmut Tarzi, Emir Abdurrahman tarafından sürgüne gönderilmiş, o da İstanbul'a gelmiş ve burada 20 sene boyunca kalmıştı. Burada kaldığı süre boyunca gerek Yeni Osmanlılar gerekse Cemalettin Afgani'nin fikirlerinden etkilenmiş, Afganistan'a döndükten sonra da bu fikirleri oraya ulaştırmıştı. Mahmut Tarzi, bir taraftan çıkardığı *Siraju'l-Akhbar* isimli gazeteyle ve yazdığı kitaplarla Panislamizm düşüncesini Afganistan'da yaymaya çalışmaktaydı. Mahmut Tarzi, ayrıca Yeni

³³² Bezhn, "Pan-Islamism in Afghanistan in the Early Twentieth Century: From Political Discourse to Government Policy, 1906–22", 194.

Osmanlılar ile ilişkisine devam etmekte ve Afganistan'daki Ulusal Gizli Parti ile Yeni Osmanlılar arasındaki bağlantıyı sağlamaktaydı.³³³

1915 yılında Kabil'i ziyaret eden Türk-Alman heyeti, Emir Habibullah ile görüşüp İngilizlere karşı cihat ilan etmesini talep etmişti. Ülkenin farklı yerlerinden çağrılan âlimlerle yapılan görüşmede bazı âlimler Afganistan'ın tarafsız olması yönünde görüş bildirince Emir, kayınpederi olan ve aynı zamanda muteber bir âlim olan Saaddin Han'dan Emir'e karşı çıkanın İslam'a karşı çıkacağına dair görüş yaymasını istemişti. Emir Habibullah farklı zamanlarda İngilizlere karşı söylemler yapmakla beraber gerçek manada İngiliz karşıtı bir tutum benimseyip benimsemediği şüpheli bir durumdur. Ancak yine de Emir, Türk-Alman heyetinden yardım olarak 100.000 silah, 300 top ve 20 milyon pound destek almıştır.³³⁴

Afganistan'da Panislamizm'in öncüsü sayılan Ulusal Gizli Parti 1919-1929 yılları arasında fikirlerini açıktan yayma fırsatını yakaladı. Ancak bu dönemde hareketin fikirlerinde bazı değişiklikler ortaya çıkmaya başlamıştı. Bu fikrîsel değişim ise temelde üç sebebe dayanmaktaydı. Bu sebepler; hareketin fikir öncüsü olan Mahmut Tarzi'nin artık hareketin başında olmayışı, başta Hindistan olmak üzere hareketi dışarıdan destekleyen grupların desteğini çekmesi ve hareketin içinde bulunan kişilerin Batı demokrasisi yahut Sovyet komünizmi fikirlerini benimsemeleri şeklindeydi.³³⁵

³³³ Bezhani, "Pan-Islamism in Afghanistan in the Early Twentieth Century: From Political Discourse to Government Policy, 1906–22", 199.

³³⁴ Olesen, *Islam And Politics In Afghanistan*, 108.

³³⁵ Bezhani, "Pan-Islamism in Afghanistan in the Early Twentieth Century: From Political Discourse to Government Policy, 1906–22", 200.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

EMANULLAH HAN DEVRİ (1919-1929): HIZLI MODERNLEŞME

Emir Habibullah, Şubat 1919 yılında, Kabil'den 100 mil ötede bulunan Celalabad şehrinde öldürüldükten sonra küçük kardeşi Sardar Nasrullah kendisini emir olarak ilan etmişti. Nasrullah Han, bazı mollaların desteğini almış ve Emri Habibullah'ın cenaze işlemleri için Celalabad'a gitmişti. Mollalar, Emir Habibullah'ın şehit edildiğini bu yüzden de kıyafetleriyle beraber gömülmesi gerektiğinin daha uygun olacağını söylemiş ve nitekim böyle de yapılmıştır. O dönemde Kabil'de Şah'a vekâlet eden ve ordunun başında bulunan Emir Habibullah'ın üçüncü oğlu Emanullah Han ordunun desteğini alarak kendisini emir ilan etmiş, Sardar Nasrullah olası bir savaşın önüne geçmek için ona biat etmeyi tercih etmiştir.³³⁶ Emanullah, ordunun desteğini almak için yoksul durumda bulunan askerlerin maaşlarını yükseltme sözünü vermiş, bu da onun emir olarak kabul edilmesini kolaylaştırmıştır.³³⁷ Emanullah Han'ın elini güçlendiren diğer bir faktör ise hazinenin kontrolünü elinde bulundurması idi.³³⁸

Emanullah Han rakiplerine karşı üstünlük sağladıktan sonra ilk faaliyet olarak Afganistan'ın mutlak bağımsızlığı için mücadele kararı almış ve İngilizlere karşı cihat çağrısında bulunmuştur. Bu çağrısının temelinde önemli iki sebep ön plana çıkmaktadır. Bunlardan birisi, ülke içinde birliği sağlamak ve Abdurrahman Dönemi'nden beri oluşum içinde olan modernistler ve gelenekçilerin desteğini almak, diğeri ise Hintli Müslümanların İngilizlere karşı yürüttükleri bağımsızlık mücadelesinde Hintli Müslümanlara destek vermek ve Afganistan'ı İngiliz baskısından kurtarmak idi. Daha sonra değinileceği üzere Emanullah her iki hedefinde de başarılı olmuştur. Emanullah Han tahta çıkınca Afganistan fiili olarak işgal olmasa da dış politikasında İngilizlere bağımlıydı. Bu yüzden Emanullah Han her şeyden önce ülkenin tam bağımsızlığını hedef olarak belirleyip Afganistan'ın istiklalini ilan etmiş ve dış politikasında önemli değişiklikler meydana getirmiştir.

³³⁶ Asta Olesen, *Islam And Politics In Afghanistan*, (Routledge, Londra: 1995), 112.

³³⁷ Mohammad Ali, *Progressive Afghanistan*, (Lahore: Punjab Educational Electric Press, 1933), 2.

³³⁸ Attai, *De Afganistan Pa Muasır Tarih Yava Landa Katana*, 170.

Emanullah Han Dönemi I. Dünya Savaşı'nın bitimine denk gelmiştir. I. Dünya Savaşı'ndan sonra gerek bölgesel gerek küresel çapta birtakım değişiklikler meydana gelmiştir. Meydana gelen bu değişimlerin bir kısmı Afganistan'ı etkilerken Afganistan'da meydana gelen bazı gelişmeler bölge ülkelerinde etkisini göstermiştir. I. Dünya Savaşı'ndan önce, savaşın taraflarından biri olan Almanya'nın güçlenmesi Orta ve Güney Asya üzerine Rus ve İngilizlerin rekabetini sonlandırmıştır. Fakat bir asır süren bu rekabetin sonunu getiren tek neden Almanya'nın güçlenmesi değildir. Rusya'da 1905-1917 yılları arasında meydana gelen hadiseler de aynı şekilde Rus-İngiliz rekabetini zayıflatmıştır. I. Dünya Savaşı'ndan sonra ise sömürge altında olan ülkelerde emperyalizme karşı bağımsızlık mücadeleleri ortaya çıkmıştır. 1917'de SSCB'nin meydana gelmesiyle, Rusya bahsedilen bağımsızlık hareketlerini desteklemeye başlamıştır. Rusya bu minvalde Emanullah Han'ın İngilizlere karşı başlattığı bağımsızlık hareketine de destek vermek istemiş fakat kendisi de Orta Asya İslam ülkelerini işgal ettiği için bu hususta çekingen davranmıştır. Zira Emanullah Han, Afganistan'ın bağımsızlığını isterken İslam ve Doğu toplumlarının bağımsızlığını da sürekli dile getirmekte idi.³³⁹ Savaş sonrasında kazanan grupta bulunan İngiliz Krallığı ve Fransa yeni sömürgeler üzerine rekabet içine girmiştir. Rusya ise bu durumu fırsat bilerek kendi iç sorunlarını çözmekle uğraşmıştır. İngilizler, Hindistan başta olmak üzere birçok bölgede ulusal bağımsızlık hareketleriyle mücadele etmek zorunda kalmıştır. Savaşta yenilen Almanya'nın yanında yer alan Osmanlı Devleti topraklarının birçoğunu kaybetmiş ve yerini Türkiye Cumhuriyeti'ne bırakmıştır. Bu süreçte içinde Cemal Paşa ve arkadaşları dâhil olmak üzere siyasi ve askeri birtakım liderler Afganistan'a gidip siyasi faaliyetlerini burada sürdürmüştür. Aynı şekilde Kabil'de daha önce ilan edilmiş "Geçici Hindistan Devleti" de bu dönem faaliyetlerini hızlandırmıştır. Sonuç olarak uzun dönem uluslararası arenada kenarda kalmış olan Afganistan uluslararası siyasetin merkezlerinden birisi haline gelmiştir.

³³⁹ Farhang, *Afganistan Pa Warostayo Panzo Perrya ke*, 548-550.

Şekil 4.1: Emanullah Han, Afgan Ordunun Güçlendirmesi İçin Özellikle Türkiye'den Gelen Osmanlı Bahriye Kökenli Olan Cemal Paşa ve Onun Arkadaşları³⁴⁰

Emanullah Han, babasının döneminde bile meşrutiyetçiler ile yakınlığıyla tanınan, genç ve reformist bir şehzade olarak bilinmekteydi. Onun için tahta çıkar çıkmaz Habibullah Han Dönemi'nde hapsedilen, II. Meşrutiyet Hareketi'nin üyelerini serbest bırakmıştır. Şah, hapisten çıkan birçok kişiyi devlet içinde önemli yerlere getirmiş ve onların yeteneklerinden faydalanmıştır.³⁴¹

³⁴⁰ Emanullah Han, Afgan ordunun güçlendirmesi için özellikle Türkiye'den gelen Osmanlı bahriye kökenli olan Cemal Paşa ve onun arkadaşlarından istifade etmiştir. Paykar, *Zohor ve Sokut-i Emanullah Han*, 148.

³⁴¹ Jawan Shir, *Afghan Nationalism: State-Elites and Historiography, 1901-1929*, (James Madison University, History Department, 2010), 4.

4.1.Siyasi, İdari ve Anayasal Modernleşme Çabaları

Emir Emanullah, Afganistan modernleşmesinin en önemli temsilcilerinden biri olarak görülmektedir. Modernleşme hareketleri her ne kadar ilk olarak onun döneminde başlamamış olsa da onun ilk defa hayata geçirdiği birçok reform bulunmaktadır. Emanullah Han Dönemi modernleşmeye geçmeden önce modernleşme hareketinin temelinde yatan düşünceyi ele almak gerekmektedir.

Daha önceki bölümlerde de değinildiği üzere Afganistan'daki modernleşme hareketi içinde Mahmut Tarzi'nin katkısı önemli bir yer tutmaktadır. Mahmut Tarzi, Suriye ve daha sonra İstanbul'da sürgünde bulunduğu yıllarda yenilikçi Jön Türklerin fikirlerinden etkilenmişti. Afganistan'a dönüşünde bu fikirler çerçevesinde etrafında entelektüel bir grup toplamayı başarmıştı. Emir Emanullah Han'ın da aralarında bulunduğu ve Genç Afganlar adı verilen bu grup hem Afganistan'da ulusal kimliğin oluşmasında hem de Afganistan'ın modernleşmesi için çalışmalar yapmaktaydı.³⁴² Genç Afganlar, hem Panislamizm düşüncesini hem de ulusalcılık fikrini savunmaktaydı. Onlara göre farklı etniklere sahip Afganistan toplumunu bir arada tutmak ulusalcı bir anlayış benimsemek ile mümkün olabilir ve bu durum Panislamizm ile hiçbir şekilde çatışmamaktaydı. Özellikle Mahmut Tarzi, millet oluşumuna Kur'anî bir yaklaşım getirmişti ve Afganistan toplumundaki her bireyin Afgan *ümmetinin* bir parçası olduğunu savunmaktaydı. Ayrıca sık sık "Vatan sevgisi imandandır." hadisini dayanak olarak göstermekteydi.³⁴³ Afganistan modernleşmesinin fikir öncüsü sayılan Mahmut Tarzi'ye göre, Batılı sömürgeci devletler ile mücadele etmek yalnızca güçlü bir orduya sahip olmakla yetinilecek bir durum değildir. Çünkü Batılı devletleri üstün kılan şey, sahip oldukları ekonomi, bilimsel, teknolojik ve kültürel gücü. Müslüman toplumlar, Batı ile mücadele etmek istiyorlarsa toplumlarını yeniden inşa etmeli, bilimsel ve teknolojiye adapte olmalı ve kendi endüstrilerini kurmalıydı. Ancak Müslüman toplumlardaki modernleşme Avrupalı devletleri bire bir taklit ederek değil; Rusya, Japonya benzeri Asya ülkelerinde olduğu gibi bilimsel ve teknolojik gelişimleri

³⁴² Andrew Chua, "The Promise and Failure of King Emanullah Han's Modernisation Program in Afghanistan", *The ANU Undergraduate Research Journal*, C.5 (2013), 35-49, 36.

³⁴³ Thomas Ruttig, *Afghanistan's Early Reformists Mahmud Tarzi's ideas and their influence on the Wesh Zalmian movement*, Afghanistan Analysts Network, 2011, 1.

olarak kendi kültür ve geleneklerine sahip çıkararak olmalıydı.³⁴⁴ Mahmut Tarzi, bu düşünce ve fikir çerçevesindeki yazı ve makalelerini *Siracû'l-Ahbar* dergisinde yayınlamaktaydı. Afganistan modernleşme faaliyetleri temelde Emanullah ve Genç Afgan hareketi tarafından yürütülmekle birlikte Batı, Türkiye ve Hindistan'daki gelişmeler de yakında takip edilmekteydi. 1923 yılında ilk defa hayata geçirilen anayasal düzen, Afganistan'da merkezi hükümeti güçlendirmek amacıyla Türkiye'den alınan danışmanlık desteğiyle hayata geçirilmiştir.

1923 Anayasası, siyasi alanda yapılmış en önemli reform hareketi olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim siyaset alanında gerçekleşen tüm faaliyetler söz konusu anayasaya dayandırılmaya çalışılmıştır. Anayasa eski siyasi ve hukuki düzenden yeni bir düzene geçişin sembolü olmuştur. Yeni siyasi düzende şah ailesinin siyaset içindeki rolü zayıflamıştır. Bana karşı, devlet işleri şah tarafından vazifelendirilmiş olan kabine ve uzman kadrolara havale edilmiştir. Emanullah Han, Osmanlı Devleti'nde yetişmiş kadroların yardımıyla meşrutiyet üzerine bina olmuş anayasal monarşik bir yapıyı inşa etmiştir.³⁴⁵ Dolayısıyla meşrutiyetçilerin de en temel taleplerinden olan anayasal monarşi, Kanun-i Esasi ve devlet otoritesinin hukuk yoluyla kullanılması, Şah Emanullah Han Dönemi'nde yerine getirilmiştir.

Afganistan siyasetinin önemli ayaklarından birini temsil eden Loya Cirga sistemi Emanullah Dönemi'nde daha da önem kazanmıştır. Meşrutiyet Hareketi'nin içinden gelen ve meşrutiyetçilerin birçok önemli simasını yanında bulunduran Şah, istişare mekanizmasını güçlendirmek için Loya Cirga toplantılarından istifade etmiştir. Parlamento ve benzer bir kurumun olmadığı Şah Emanullah Han Dönemi'nde halkın taleplerinin şaha ulaşmasında Loya Cirga'nın etkisi büyük olmuştur. Reformcu Şah, reformlarını onaylatmak ve ülkenin farklı kesimlerden destek toplamak amacıyla dönem dönem Loya Cirga toplantıları gerçekleştirmiş ve her ne kadar Cirga'ya katılanların bazıları Şah'ın taleplerini kabul etmese de Şah yine de bu toplantılardan vazgeçmemiştir.³⁴⁶ Siyasi alanda meydana gelen diğer bir değişiklik ise *Şura-yı Aliye-*

³⁴⁴ Vartan Gregoria, "Mahmud Tarzi And Saraj-Ol-Akhbar: Ideology Of Nationalism And Modernization in Afghanistan", *Middle East Journal*, C.21, S.3 (1967), 63.

³⁴⁵ Chua, *The Promise and Failure of King Amanullah's Modernisation Program in Afghanistan*, 37.

³⁴⁶ Farhang, *Afganistan Pa Warostayo Panzo Perrya ke*, 596.

i Devlet adında bir kurumun ortaya konulması olmuştur. Söz konusu şura Osmanlı Devleti'nde 1876 Anayasası ile meydana gelen meclise benzemektedir. Şuranın en temel amacı halk temsilcilerinin Kabil'de Şah yanında bulunması ve bu vesile ile devlet-toplum arasındaki ilişkilerin yakınlaşmasıdır. Bunun yanında üyeleri Şah tarafından atanan *Şura-i Devlet* kurulmuş ve söz konusu bu kurum Şah'a danışmanlık görevi üstlenmiştir. Şura, devlet işlerinde tavsiye, uyarma ve kontrol görevi yerine getirmekte idi. Nitekim yıllık bütçenin *Şura-i Devlet* onayından geçmesi gerekmektedir.³⁴⁷

İdari reformlar çerçevesinde Şah, farklı feodal yapıların etkisi altında olan kabine anlayışına son vermiştir. Bağımsızlığını ilan eden Şah Emanullah, hızlı bir şekilde modern devlet anlayışına uygun bir şekilde hükümetini kurarak kabinesini ilan etmiştir. Şah, kabinesinde Meşrutiyet Hareketi'nin önde gelen ve devlet işlerinde deneyimli kişilere yer vermiştir. Emanullah Han'ın kurduğu hükümetin yapısı yasama, yürütme ve yargı şeklinde üçe ayrılmıştır. Şah kabineyi yönetmek amacıyla Abdul Kudüs Han'ı sadrazam olarak atamıştır. Fakat bu makam geçici olmuş, Şah kabineyi toplama ve başkanlık etme görevini kendisi icra etmiştir. Harbiye bakanı olarak Salih Muhammed Han ve hariciye bakanı olarak da Mahmut Tarzi atanmıştır. Benzer şekilde, içişleri bakanı, maliye bakanı, maarif bakanı, adliye bakanı, ziraat bakanı, ulaşım bakanı, sağlık bakanı ve devlet şura reisi atanmıştır.³⁴⁸

Daha önce de belirtildiği üzere Emanullah Şah Dönemi'nde yargı ve yasama organları çerçevesinde de birtakım reformlar yapılmıştır. Şah, Mevlevi Abdolvâsi Kandahari'nin başkanlığında yargı organını yetkilendirmiştir. Bu organ her şeyden önce ülkedeki yargı işlerinin yürütülebilmesi için önde gelen fıkıh âlimlerinin yardımlarıyla düzenli ve şeriat kanunlarına uygun taslak hazırlayıp iki kitap şeklinde yayınlamıştır. *Tamsk Al-Kaza Al-Amniye* adlı bu iki kitap daha sonra kadılar ve mahkemelerde çalışanların faydalanması için dağıtılmıştır. Yeni yargı kanunlarına göre kadıların bağımsızlığı esas sayılmıştır. Kanuna göre her türlü ceza ve yargı işlemleri konusunda tek yetkili organ devlet mahkemeleri olmuştur. Mahkemeler yargılama süreci ve duruşmaları halka açık şekilde yapmalı ve şah dâhil hiç kimse yargı ve mahkeme işlerine karışamaz ilkesi getirilmiştir. Bu dönem kaza organı,

³⁴⁷ Paykar, *Zohor ve Sokut-i Emanullah*, 134.

³⁴⁸ A.g.e, 133.

ülkenin önde gelen fıkıh âlimlerinin çabalarıyla ceza kanunu da yapmıştır. Tüm kadılar yargı işlemlerini *Tamsk Al- Kaza Al Amniye* taslağına uygun şekilde yapmak zorundaydı.³⁴⁹

Şah yasama organı olarak da seleflerinden farklı olarak yetkili bir şura kurumu kurmuştur. *Şura-i Has* adı verilen bu şura kısa zaman sonra *Şura-i Devlet* olarak ismini değiştirerek Emanullah Dönemi'nin sonuna kadar görevine devam etmiştir. Şuranın bir kısmı seçim yoluyla bir kısmı ise doğrudan şah tarafından atanmaktaydı. Şura genel anlamda İslami ilimlerde ve modern hukuk konusunda uzman kişilerden oluşmaktaydı. Şuranın en önemli görevlerinden biri devletin icraatlarını izlemesi ve kanunların şeriata uygun olup olmamasını denetlemesiydi.³⁵⁰

Diplomasi alanında önemli reformlara imza atan Şah, bölgedeki devletlerden Buhara başta olmak üzere İran ve Türkiye'ye diplomatik temsilciler göndermiştir. Suudi Arabistan, Mısır ve Yemen ile de diplomatik ilişkileri kurmuştu. Rusya, İran ve Türkiye ile dostluk antlaşmaları imzalamıştır. Emanullah Han, Batı devletlerinden Fansa, İtalya, Almanya ve Türkiye'den başlattığı modernleşme reformları konusunda yardım talep etmiştir. Dış politikada bağımsızlığı amaçlayan Emanullah, bölgede güçlü ülkelerden Rusya ile iyi ilişkiler sürdürme konusunda çaba göstermiştir.³⁵¹ Daha sonra detaylı bir şekilde değinileceği gibi Şah 1927'de dünyanın farklı ülkelerine diplomatik seferler düzenlemiştir. Şah bu çerçevede Hindistan, Mısır, Rusya, Türkiye, Almanya, Fransa, İngiltere ve birçok diğer Avrupa başkentine ziyarette bulunmuştur. Söz konusu bu ziyaretler Şah'ın başlattığı modernleşme hareketi konusunda bir kırılma noktası olarak değerlendirilmektedir. Gelişmiş Avrupa başkentlerini yakından gören şah Batı modernleşmesi anlayışını benimseyip ülkede benzer yönde reformlar yapmaya girişmiştir. Afganistan'ın geleneksel toplumsal yapısıyla uyuşmayan Batı modernleşmesi tarzı politikaların uygulanması Şah'ı başarısızlığa sürüklemiştir.

Güçlü bir merkezi hükümetin aynı zamanda güçlü bir orduya da ihtiyaç duyduğunun farkında olan Emanullah Han, ordunun yapısını yeniden şekillendirme yoluna gitmiştir. Temelleri dedesi Abdurrahman Han tarafından atılan mevcut ordu, kabile şefleri tarafından seçilen askerlerden oluşmakta ve bu askerler emir ve merkeze bağlı

³⁴⁹ Peygam, *De Şaleme Peray pa lomrayo drayo lasizo ke*, 140.

³⁵⁰ A.g.e., 142.

³⁵¹ Paykar, *Zohor ve Sokut-i Emanullah Han*, 103.

olsa da kabile şeflerine de bağlılık hissetmekteydi. Üçüncü Afgan-İngiliz Savaşı'nda Vezir ve Mahsut kabilelerinin direnişi olmasaydı ordu İngilizlere karşı büyük bir kayıp verebilirdi. Bu sebeple Emnullah Han, hem Mahmut Tarzi'nin tavsiyelerini dikkate alarak hem de Türkiye'den aldığı danışmanlık desteğiyle, Afganistan'ın her tarafından seçilen, merkezi hükümete bağlı zorunlu askerlik sistemini getirdi. Ordu mensuplarına has kıyafetler tasarladı.³⁵² Ayrıca Sovyet Rusya'nın desteğiyle ilk hava kuvvetleri oluşturulmuş, Sovyet Rusya'dan 13 uçak satın alınmakla beraber pilotların eğitimi de sağlanmıştır.³⁵³

Emanullah Han, ıslahat hareketleri çerçevesinde Habibullah Han Dönemi'nde hapse atılan Meşrutiyet Hareketi'nin önde gelenlerini serbest bırakmış ve onların siyasi faaliyetlerine izin vermiştir. Serbest bırakılanların içinde daha sonra sert nasyonalist grubun başına geçen Abdurrahman Han ve orta çizgide durmayı tercih eden meşrutiyet savunucularının başına geçen Abdülhadi Han gelmektedir.³⁵⁴ Nasyonalist sol grubu Tac Muhammed, Gulam Muhammed Gubar, Faiz Muhammed Han, Gulam Mukayyettin Han, Muhammed Enver Han, Sadedin Han teşkil ederken ılımlı sağcı grup da Mir Kasım Han, Fakir Muhammed Han, Gulam Ahmet Han ve arkadaşlarından oluşmakta idi. Her ne kadar bu iki gruptan hiçbiri güçlü bir siyasi parti tesis edememiş ise de devlete ve devlet memurlarına yönelik eleştirme kültürünü yaygınlaştırma konusunda çabaları olmuştur. Her iki siyasi grup devletin icraatlarını takip etme, bu yolda gençleri yetiştirme ve genel olarak halkın uyandırılmasına yönelik siyasi faaliyetlerde bulunmuştur. Şah siyasi eylemleri olan bu ve benzer gruplara karşı son derece toleranslı olmaya çalışmıştır.³⁵⁵

Şah Afgan pilotları yetiştirmek amacıyla belli sayıda Afgan genci Fransa, Rusya ve İtalya'ya eğitim için göndermiştir. Aynı zamanda Türkiye, Almanya ve Rusya'dan askeri reformlar konusunda yardım talebinde bulunmuştur. Genel olarak Şah'ın ilk başta uyguladığı askeri reformlar ordunun güçlendirilmesi konusunda yararlı olmuş

³⁵² Chua, *The Promise and Failure of King Amanullah's Modernisation Program in Afghanistan*, 39.

³⁵³ A.g.e, 39.

³⁵⁴ Aşırı Solu temsil eden Abdurrahman ve ılımlı sağcıları temsil eden Abdülhadi, Habibullah Han döneminde Siracül Ahbar grubundan olup her ikisi Derginin yazarlarından idiler.

³⁵⁵ Farhang, *Afganistan Pa Warostayo Panzo Perrya ke*, 596.

ise de sonraki aşamalarda yaptığı birtakım reformlar orduyu zayıflatmıştır. Şah ıslahat adı altında ordudan tecrübeli bazı generalleri uzaklaştırmıştır. Eski askerleri ordudan uzaklaştırmak için asker maaşlarını düşürmüştür.³⁵⁶ Şah'ın bu ve benzeri uygulamalarının uzun vadede menfi neticelerinin olduğu görülmüştür. Nitekim Şah'ın diplomatik seferler çerçevesinde gerçekleştirdiği Türkiye ziyareti ve Mustafa Kemal Paşa ile görüşmesi de bu anlamda önem arz etmektedir. Bu ziyaret sırasında Mustafa Kemal Paşa'nın, modernleşme hareketinin başarılı olabilmesi için güçlü bir ordunuzun olması elzemdir tavsiyesi kilit rol oynamıştır. Nitekim daha sonra Emanullah Han bu hususu ciddiye almadığı için ülkede meydana gelen ayaklanmaları kontrol edememiştir.³⁵⁷

4.2.Afgan Ulus Kimliğinin İnşası

Emanullah Han Dönemi'nde meydana gelen ulus inşa faaliyetlerinin kökenlerini 1850'lere kadar geri götürmek mümkündür. İlk olarak Batı'da başlayan ulus ve ulus devlet inşası diğer modern unsurlar gibi hızlı bir şekilde dünyanın diğer noktalarına da yayılmıştır. Modernleşme tecrübesi yaşayan pek çok Doğu toplumunda modern ulus devlet inşası ve ulus inşası sürecinin birlikte yürüdüğü görülmektedir. Farklı ülke ve toplumların ulus inşası sürecinde sembolik hayvanlar, damak zevki, tipik bir manzara gibi görünüşte basit öğelerden başlayarak ulusun ortak değerlerini sürdürülebilir bir mekanizma çerçevesinde nesilden nesile aktaran eğitim sistemi, ortak dil, milli tarih, kültür, kurucu atalar ve benzer temel, ortak milli değerler önemli rol oynamıştır.³⁵⁸

Modern ulus devletin önemli özelliklerinden biri homojen bir toplumun meydana getirilmesidir. Zira modern devlet, etnik ve dini farklılıklara sahip organize olmuş gruplardan huzursuzluk duymaktadır.³⁵⁹ Daha önceki bölümlerde de zikredildiği üzere

³⁵⁶ Ordunun maaşlarının azaltılması ve eski asker subaylarının ordudan çıkarılması uzun vadede Şah'ın yaptığı stratejik bir hatta olmuştur. Gerek maaşların azaltılması gerek yetişmiş tecrübeli, üst düzey komutanların uzaklaştırılması, dedesi ve babasından Emanullah Han'a miras kalan güçlü orduyu zayıflatmıştır. Tarihçilere göre, Emanullah Han'ın başarısızlığının önemli nedenlerden birisi ordusunun zayıflaması olmuştur. Geniş bilgi için bkz; Misdaq, *Afganistan siyasi kamzori aw Bahrany Mudahale*, Çev. Nisar Ahmad Samad, (Kandahar: Alama Rashad Yayınları, 2011), 152.

³⁵⁷ Misdaq, *Afganistan siyasi kamzori aw Bahrany Mudahale*, 152.

³⁵⁸ Durgun, *Ulus İnşası ve Milliyetçilik*, 46.

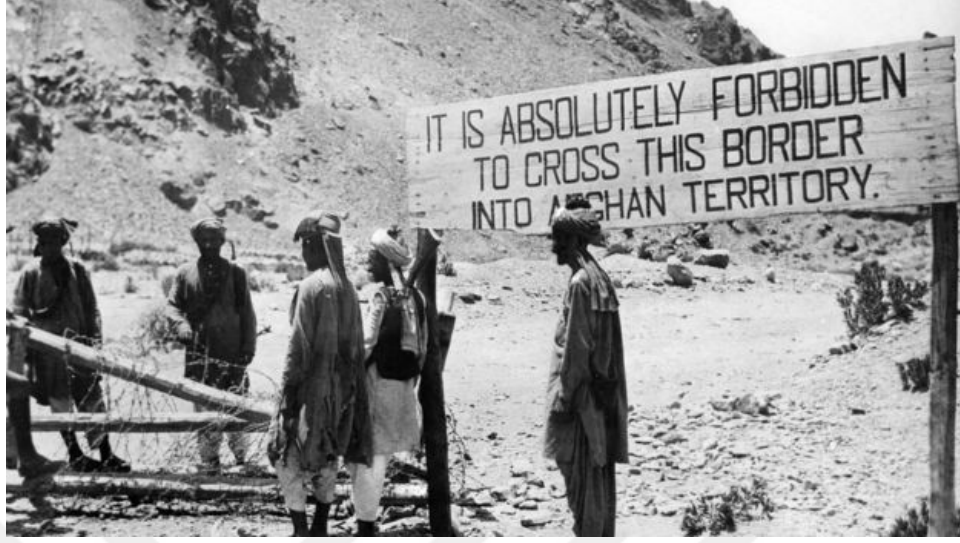
³⁵⁹ Durgun, "Modern Devlet Olmanın Zorunlu Koşulu Ulus-Devlet Midir", 113.

Afganistan yüzyıllar boyunca kabile yapısıyla ön plana çıkan farklı milletlerden meydana gelmekteydi. Kabile yapısının yanında ülkedeki eğitimi elinde bulunduran mollalar önemli bir gücü temsil etmekteydi. Kabile yapısının kırılması, merkezi idarenin güçlendirilmesi ve dolayısıyla modern bir ulus devletin kurulması için Emanullah Han'ın selefleri çeşitli reformlar gerçekleştirmiştir.³⁶⁰ Ancak bu reformlar Afgan toplumunu dönüştürmek için yeterli olmamıştır.

Yirminci yüzyılın başında dünya genelinde nasyonalizm yükselmiş ve milliyetçi akımlar yaygınlaşmıştır. Türkiye'de Mustafa Kemal, İran'da Rıza Şah liderliğinde Türk ve Fars milliyetçiliği yükselişe geçtiği gibi Afganistan'da da Emanullah Han'ın önderliğinde milliyetçi akımlar baş göstermiştir. Emanullah Han, Afganistan'da ortaya

³⁶⁰ Afganların bir millet olarak bir araya gelmesi Emanullah Han dönemine bağlamak eksik olacaktır. Zira 1747'de meydana gelen Ahmet Şah dönemi, Afganların tek bir siyasi çatı altında birleştirme çabası olarak görmek mümkündür. Benzer şekilde Ahmet Şah'tan yaklaşık yüz sene sona Emir Abdurrahman Han döneminde modern Afgan ulus devlete yönelik belirgin çabalar söz konusu olmuştur. Daha önce işaret edildiği gibi Emir Abdurrahman Han ülkede Afgan ulus inşası amacıyla merkezi otoritenin yapısını güçlendirmenin yansıra ülkede mevcut olan farklı milliyet, dil ve geleneklerin aynı çatı altında birleştirmeye çalışmıştır. Afganistan'da ulus inşası sürecinde ülkenin ekseriyeti oluşturan Peştunlar dâhil diğer azınlık grupları da merkezi otoritenin ciddi baskılara maruz kalmıştır. Nitekim Abdurrahman Han kendi döneminde Kandahar ve Celalabat başta olmak üzere ülkenin güney ve doğusunda yaşayan ve merkezi devlete boyun eğemeyen Peştunları Kuzeye göç ettirme konusunda zorlamışlardır. Benzer şekilde Emir'in politikalarına uymayan Hazaraları da yerinden ettirmişlerdir. Emir'in söz konusu bu politikalarının sonucunda bir yandan yerel kabilelerin güçleri kırılırken bir yandan da millet inşası sürecine katkısı olacaktı. Habibullah Han döneminde ise ulus kimliği inşa çerçevesinde toplumda bazı hareketlerin meydana gelmesi söz konusudur. Genç Afganlar ve meşrutiyetçilerin içinden birçoğu milliyetçi duygulardan beslenen fertler ortaya çıkmıştır. Modernleşme yanlısı bu İslamcı gençler bir yandan İslam Birliğini ileri sürerken bir yandan da vatan sevgisinin yaygınlaştırmasını misyon edinmişlerdi. Habıbye kolejinde öğretmen ve öğrenci olarak bulunan söz konusu aydın gruplar modern ulus yanlısı gençlerden oluşuyordu. Nitekim Genç Afgan akımı millet ve ümmet öğeleri arasında bir tezatın olmadığını savunmaktaydı. Dolayısıyla Afganistan'daki ulus inşası faaliyetlerinin Emanullah Han döneminde başlaması söylemi eksik ve yanlış olacaktır. Bkz: Arslan, "Abdurrahman Han Reformlarından 2015'e Afgan Modernleşmesi", 318.

çıkan milliyetçi akımları fırsata çevirmiş ve İngilizlere karşı verdiği İstiklal savaşında bu milliyetçi fikirlerden yararlanmışır.

Şekil 4.2: 1928 Yılında Afganistan, Hindistan Sınıırında Çekilen ve Üzerinde “Bu Sınıırdan Afgan Topraklarına Geçmek Yasaktır” Yazan Tablo (BBC Farsça, 08.11.2021)

Emanullah modern bir ulus devlet meydana getirmek, ulus kimliğine sahip homojen bir toplum oluşturmak için gayret göstermiştir. Bu süreç içerisinde özellikle İngilizlere karşı kazanılan zaferler onun elini güçlendiren önemli bir unsur olmuştur. Nitekim savaş boyunca kabilecilikten ziyade Afgan kimliği ön plana çıkmış savaş sonrasında kazanılan zafer ise bütün Afgan halkına mal edilmiştir. Yine savaşta gösterilen kahramanlıklar gerek yazılı olarak gerek sözlü olarak insanlar arasında yayılmış ve ortak milli duyguların oluşması sağlanmıştır.³⁶¹ İngilizlerle yapılan savaşlar aynı zamanlarda Afganlarda ortak bir tarih bilincinin yerleşmesinin de önünü açmıştır. Şah, Afganistan’da azınlık olarak bulunan diğer dini grupları da devlete katkı sağlamaları için teşvik etmiştir. Örneğin ülkede bulunan Hindu ve Sihleri askeri okullarda eğitmiş ve üst rütbelere gelmelerini sağlamıştır.³⁶²

Habibullah Han Dönemi’nde başlayan ve Emanullah Han Dönemi’nde zirveye çıkan eğitim alanındaki yenilikler de ulus inşa süreci açısından önem arz etmektedir.

³⁶¹ Sungur, *Articulation of Tribalism into Modernity; The Case of Pashtuns in Afghanistan*, 49.

³⁶² Abdulbari Jehani, Azam Sistani, İhsanullah, “Gazi Emanullah Han De Afghanistan De Azadi Story”, 4.

Milliyetçi fikriyatların tesirleri altında oluşan eğitim sistemi tüm dünyada olduğu gibi Afganistan'da da milleti birleştirme amacına hizmet etmiştir. Ulusal değerler olarak öne çıkartılan konular eğitim sistemi vesilesiyle yeni nesle aktarılmaya çalışılmıştır. Nitekim 1924 yılında yürürlüğe konulan zorunlu eğitim politikası ulus kimliğinin oluşturulması açısından en önemli adım sayılabilir. Zira gerek kabile düşüncesini kırmak gerek homojen bir toplum meydana getirmek ancak eğitim ile gerçekleşebilirdi. Bu noktada eğitimin zorunlu hale getirilmesi kadar eğitimin içeriği de önem arz etmekteydi. Nitekim daha önce mollaların kontrolünde olan eğitim, klasik medrese sistemi üzerine bina edilmiş ve İslami ilimlerin öğretildiği bir yapıya sahipti. Ayrıca farklı bölgelerde farklı müfredatlar takip edilebilmekteydi ve bu durum homojen bir toplum fikrini daha da zorlaştırmaktaydı.³⁶³ Emanullah Han, eğitimi mollaların tekelinden almakla yetinmeyip İslami ilimler yanında seküler bilimlerin öğretildiği ve kızların da okula gidebildiği yeni bir dönem başlatmıştır. Ulus kimliği inşası için ulusal eğitimi zorunlu bir araç gören Emanullah Han, devlet okulları dışındaki yapıların gücünü kırmak için yetişkinler için de akşam eğitim veren okullar açmıştır.

Ulus kimliği inşasında diğer önemli bir unsur ise vatandaşların yaşadıkları ülkeye (vatan, ana yurt) duydukları aidiyet hissidir. Modern ulus devlette ulus ve ülke iç içe geçmiştir. Ulus ve ülkenin arasındaki bağı, ana yurdun fiziksel ve kültürel bağı ve bütünlüğü sağlamaktadır.³⁶⁴ Daha önceki bölümlerde de değinildiği üzere Afganistan'ın kabile yapısı nedeniyle insanlar merkezi idareden ziyade yaşadıkları kabileye bağlılık göstermekteydi. Söz konusu kabilerin gelenek, görenek ve çıkarları olduğunda devletin yasaları geri plana atılabilmekteydi. Emanullah Han'ın selefleri kabile şeflerinin gücünü kırmak için bazı politikalar izlemiş ve yer yer de başarılı olmuştu. Emanullah Han, da iş başına geldiğinde aynı yolu izlemiş, meclisin açılması, anayasanın çıkarılması ve kanunnamelerin yayınlanması ile kırsaldaki kabile şeflerinin gücünü kırmayı dolayısıyla halkın devlete olan bağlılığını güçlendirmeyi amaçlamıştır. Yine devlete bağlılığın önemli bir göstergesi olan vergilerin ödenmesini Emanullah Han tarafından düzenlenmiş ve vergiler doğrudan devlete ödenmeye

³⁶³ Chua, "The Promise and Failure of King Amanullah's Modernisation Program in Afghanistan", 66.

³⁶⁴ Durgun, "Modern Devlet Olmanın Zorunlu Koşulu Ulus-Devlet Midir", 114.

başlanmıştır.³⁶⁵ Daha önce vergiler düzenli bir şekilde toplanamadığı gibi vergi memurları rüşvete karışabilmekteydi.

Ulus kimliği oluşmasında diğer önemli bir araç ise ortak bir dildir. Farklı milletlerden oluşan yapısı nedeniyle farklı birçok dilin konuşulduğu Afganistan'da ortak bir dilin yaygınlaştırılması modern bir ulusun inşası için zorunlu bir adımdır. Bu sebeple Şah, 1923'te Celalabat'ta topladığı Loya Cirga'da Peştucanın yaygınlaşması isteğini dile getirmiştir. Bu olaydan kısa bir süre sonra da Şah'ın emriyle "Peştü Maraka" adıyla Peştucanın gelişmesi ve yaygınlaşması için bir topluluk kurulmuştur.³⁶⁶ Emanullah Han bu hususta Mahmut Tarzi'nin tecrübesinden istifade etmiştir. Mahmut Tarzi *Sirâcü'l-Ahbâr* üzerinden ulusal dil olarak Peştucanın yaygınlaşması için çaba sarf etmiş, hem de sonraki dönemde bu dilin resmi dil olarak kabul edilmesini sağlamıştır. Okullarda Peştuca eğitim yapıldığı için, resmi göreve gelebilmek için de Peştucanın bilinmesi avantaj olarak görülmüştür. Tek dil olarak Peştucanın yaygınlaşması sağlamıştır.³⁶⁷ Peştucanın yaygınlaştırılması Afganistan'da ortak bir edebiyatın oluşmasının da önünü açmıştır. Yine Emanullah Han, Hindistan-Afganistan sınırının iki tarafında bulunan Peştun kabilelerinin arasını düzeltmek ve bu kabileler arasında milliyetçi fikirler yaymak için Nadir Han'ı ülkenin doğusuna göndermiştir. Nadir Han, Peştunlar arasında birliği sağlamak ve onları İngilizlere karşı kıskırtmak amacıyla *İttihad-i Meşriki* ve *El- Mücahit* adında iki dergi yayınlamıştır.

4.3. Eğitim, Hukuk Alanında Modernleşme ve Nizamnameler

Emanullah Han öncesi Afganistan modernleşme faaliyetleri daha çok askeri, siyasi ve idari alanları kapsamakta idi. Emanullah Dönemi'nde eğitim ve hukuk alanında önemli reformlar gerçekleştirilmiştir. Bu döneme kadar ülkedeki eğitim mollaların kontrolünderken, eğitim mollaların etkisinden çıkarılıp devlet kontrolüne alınmıştır.

Emanullah Han, merkezi bir eğitim sisteminin kurulması için reformlar hayata geçirdi. Daha önce babası tarafından Afganistan'daki ilk modern okul (Habibiye Lisesi) kurulmuş ancak ülkede okuma yazma oranı yine de yüzde iki civarındaydı ve eğitim

³⁶⁵ Sungur, *Articulation of Tribalism into Modernity; The Case of Pashtuns in Afganistan*, 50.

³⁶⁶ Farhang, *Afganistan Pa Warostayo Panzo Perrya ke*, 596.

³⁶⁷ Christopher M. Wyatt ve Mohammed J. Gulzari, "Afganistan: The Failure To Integrate Din, Daulat, Watan And Millat And The Fall Of King Amanullah", *Asian Affairs*, C.5, S.2 (2021), 86.

faaliyetlerinin büyük çoğunluğu klasik medreselerdeki mollalar tarafından icra edilmekteydi. Emanullah Han'a göre ulusalcı bir kimlik oluşturma'nın temelinde ulusal bir eğitim sistemi yatmaktaydı. Bu yüzden ülke genelinde, dini ilimlerin modern ilimlerle beraber okutulduğu yeni okullar açılmıştı. Ayrıca 1924 yılında, her ne kadar kısıtlı imkânlar nedeniyle bütün ülkede uygulanamasa da zorunlu eğitim yasası çıkarılmıştır. Bu dönemde orta ve lise düzeyinde okullar açılmakla beraber okuma yazma bilmeyenler için akşam okulları da hizmete açılmıştır.³⁶⁸ Emanullah Han, ülkedeki eğitim reformlarına ek olarak ilk defa Avrupa ülkelerine eğitim almaları için burslu öğrenciler göndermiştir. Eğitim alanında yapılan değişimler Afganistan modernleşmesi açısından en önemli adım olarak görülmektedir. Emanullah Han, özellikle ulusalcı bir entelektüel sınıf oluşturmak için çaba göstermekteydi. Ruttig'in de belirttiği gibi Emanullah Han'ın başlatmış olduğu eğitim seferberliği sayesinde her bölgede ortaokul ve liseler açılmış ve bu okullarda okuyan öğrenci sayısı 40.000'e kadar yükselmişti. Bu dönemde ilk defa kadınlar da eğitim hayatına katılmıştı. Eğitim alanında yapılan bütün bu reformlar sonraki dönemde Afgan toplumunda eğitilmiş bir sınıfın oluşması için önemli bir adım olmuştur.³⁶⁹

Emanullah Han, babası döneminde açılmış olan Habibiye Lisesinin başarısını bildiği için 1923'te İstiklal, 1924'te Amani ve 1928'de ise Gazi liselerini açmıştır. Söz konusu okullarda Fransızca, Almanca ve İngilizce ders verilmeye başlanmıştır. Her üç okul Afganistan'ın modernleşme sürecinde önemli yer edinmiştir. Nitekim daha sonra Afganistan yöneticilerinin büyük bir kısmı bu liselerden mezun olmuşlardır. Şah Avrupa seferindeyken Almanya ve Fransa yetkilileriyle Afganistan'daki eğitim konularını da görüşmüştür. Bu görüşmeler sonucunda Almanya ve Fransa, Amani Lisesinin diplomalarına tanınırlık verip söz konusu liselerden mezun olan Afgan öğrencilerin Fransa ve Almanya'daki üniversitelerde okumasına izin vermiştir.³⁷⁰ Nitekim Emanullah Han, söz konusu liselerden mezun olan öğrencilerin bir kısmını alanlarında uzmanlaşmaları için yurt dışına göndermiştir. Eğitim reformları sürecinde Şah'ın eşi Süreyya'nın etkisi de önemli bir yer tutmaktadır. Özellikle kızların eğitim

³⁶⁸ Chua, "The Promise and Failure of King Amanullah's Modernisation Program in Afghanistan", 28.

³⁶⁹ Ruttig, "Afghanistan's Early Reformists Mahmud Tarzi's ideas and their influence on the Wesh Zalmian movement", 3.

³⁷⁰ Farhang, *Afganistan Pa Warostayo Panzo Perrya ke*, 579.

konusunda Süreyya Tarzi'nin rolü ve desteği belirgin olmuştur. Şah döneminde gündeme gelen kız ve erkeklerin karma eğitim konusu büyük tartışmalara neden olmuştur. Eğitim alanında Şah'ı zor durumda bırakan en önemli iki mesele karma eğitim ve Afgan kızların yurt dışına eğitim için gönderilmesi meselesi olmuştur.³⁷¹

Şah 1928'de gerçekleştirdiği yurt dışı ziyaretinden sonra, 16'sı kız, 100'ü erkek olmak üzere 116 kişilik bir öğrenci gurubunu Ankara'ya eğitim için göndermiştir. Öğrencilerin veda programında konuşan Şah:

Ben Ankara'da dostum Mustafa Kemal Paşa'dan Afganistan'da kadın doktor ve hemşireleri yetiştirmek üzere bir grup kadın doktor ve hemşirelerin göndermelerini rica ettim. Fakat Kemal Paşa ve İsmet Paşa acil bir çözüm olarak 12 yaşından küçük bir grup Afgan kızın Ankara'ya gönderilmesinin daha uygun olacağını belirtmiştir. demiştir.

Söz konusu 16 kişilik Afgan kızların Ankara'ya gönderilmesinin sebebi Afganistan'da doğum sırasında kadınların ölüm oranının yüksek olması olarak gösterilmiştir. Şah merasimde bu konudan dolayı çok rahatsız olduğunu ve bu amaçla en kısa zamanda Kabil'de kadınlar için bir hastanenin de kurulacağını dile getirmiştir.³⁷²

Şah dönemi Afganistan'da eğitim alanında önemli reformlar gerçekleştirilmiştir. 1928 yılında sadece kabilde sekiz yüz civarında kız öğrenci okula gitmekteydi. Bununla birlikte sayısı çok olmasa da Afgan kızların bazıları Ankara, İsviçre ve Fransa'da eğitim görmeye başlamıştır. Şah döneminde Kabil'de ilk kez kadın doğum hastanesi kurulmuştur. Şah'ın kardeşi tarafından yönetilen hastanede iki kadın doktor, İtalyan ve Alman asıllı iki tane de hemşire çalışmakta idi.³⁷³

³⁷¹ Misdaq, *Afganistan siyasi kamzori aw Bahrany Mudahale*, 150.

³⁷² Popalzai, *Safarhai Gazi Emanullah Han Şah*, (Gazi Emanullah Han'ın Ziyaretleri), 81-82.

³⁷³ Paykar, *Zohor ve Sokut-i Emanullah Han*, 115.

1307'de Amanullah tarafından Türkiye'ye gönderilen kız öğrenciler

Şekil 4.3: Hicri 1307 Yılında Emanullah Tarafından Türkiye'ye Gönderilen Kız Öğrenciler (Pamir Paykar, Zohor ve Sokut-i Emanullah Han, 117)

Şah Emanullah Dönemi'nde hukuk ve anayasa çerçevesinde yeni reformlar gerçekleştirilmiştir. Şah döneminden önce Afganistan'da İslami ve örfi hukukun üstünlüğü ve uygulanması söz konusuydu.³⁷⁴

³⁷⁴ Afganistan hukuk tarihine baktığımızda Ahmet Şah (1747-1773) döneminde yazılı olmayan geleneksel kurallar (Peştunvali)³⁷⁴, şeri hüküm ve mahkemeler çerçevesinde kaza işlemleri icra edilmiştir. Şeri hukukun temeli Hanifî fıkıh usullerine göre olup toplumun ulema tabakası tarafından uygulanmaktaydı. Şer'i hukuk dışında örfi hukuk ve hâkim olan geleneksel Cirga sistemi de hukukun bir parçasını teşkil etmekteydi. Ahmet Şah'ın oğulları(1773-1850) döneminde ise var olan düzen devam etmiştir. 1850'lerden sonra özellikle Emir Şer Ali Han döneminde hukuki alanda bir takım yeni düzenlemeler söz konusu olsa da ciddi bir değişiklik yapılmamıştır.³⁷⁴ Abdurrahman Han Dönemi (1880-1901) ise hukuk açısından en karanlık dönem olarak bilinmektedir.³⁷⁴ Bu dönem boyunca hukuka dair her şey emir ve onun meydana getirdiği denetim gruplarının tasarrufuna kalmıştı. Habibullah Han döneminde (1901-1919) kanunlar yapan bir şura meydana getirilmiş ancak bu şura sınırlı sayıda kanun yapabilmıştır. Bu dönem, hukuk alanında kölelik yasası ve benzeri yeniliklere imza atılmasına rağmen mahkeme kararı olmadan idamların gerçekleştirildiğine de şahit olunmuştur. Bkz: Peygham,

Meşrutiyet fikri içinde yetişen Emanullah Han, modern devlet anlayışına mutabık hukukun üstünlüğü prensibine uyarak onlarca kanun, anayasa ve nizamname hayata geçirmiştir. Emanullah Han Dönemi hukuk ve kanunlar açısından yeni bir dönem olarak kabul edilebilir. Emanullah Han'ın kurduğu meşruti monarşi sayesinde hukuk genişleme imkânı bulmuştur. Şah, tarafsız bir anayasasının mevcudiyetinde devletin gücünün anayasa ve hukukla sınırlandırılması, ülkede yaşayan tüm vatandaşlarının eşit olması, *Şura-i Devlet* kurumunun teşkil edilmesi ile yasama organının aktif olarak bulundurulması ve devletin, tebaalarının hak ve özgürlüklerine sadakat göstermesi modern hukuk devletinin temel birtakım özelliklerini oluşturmuştur. Bu bağlamda 1923 Anayasası önemli bir adım olmuştur. Anayasa 29 Şubat 1923'te Celalabat'ta 872 kişinin katıldığı bir Loya Cirga'da tasvip ve Kabil'in Pagman ilçesinde toplanan 1052 kişilik Loya Cirga'da teyit edilmiştir.³⁷⁵ Bu dönemde ilk kez ülkede yaşayanların temel hak ve hürriyetleri anayasal güvence altına alınmıştır.³⁷⁶

Söz konusu anayasa çerçevesinde hayvanları korumaya yönelik nizamnameler de çıkarılmıştır. Sokak hayvanlarına şiddet, bahisle hayvan dövüşürme ve binek

De Şaleme Peray pa lomrayo drayo lasizo ke, Afganistan De Siyasi aw Farhangi Bahir Sarana, 35.

³⁷⁵ Attai, *De Afganistan Pa Muasır Tarih Yava Landa Katana*, 181.

³⁷⁶ Nizamname-i Esas-i Devlet'in (Kanun-i Esasi) içerdiği en önemli maddelerinden bazıları şu şekilde sıralanabilir:

- Afganistan Devleti iç ve dış işlerinde bağımsız bir ülkedir.
- Devlet dini İslam, başkenti ise Kabil'dir.
- Ülkede yaşayan herkes eşittir. Kimsenin diğerinden herhangi bir üstünlüğü yoktur.
- Şah, Afgan milleti ve İslam dininin hadimi ve hamisidir.
- Devlet işleri, Şah'a karşı sorumlu olan bakanlar tarafından yerine getirilir ve Şah'ın doğrudan sorumluluğu yoktur.
- Ülkede yaşayan fertlerin hürriyeti, başkalarının hürriyetini ihlal etmediği müddetçe güvence altındadır.
- Matbuat ve yayın özel nizamname çerçevesinde özgürdür. Dış matbuatlar ise izne tabidir.

Tebaanın hane ve meskenine her türlü izinsiz giriş yasaktır. Anayasaya göre kölelik, zorla çalıştırma ve işkence yasaklanmıştır. Bkz: Haşmat, *Az Junbişi Maşruta Ta Davleti Maşruta Dar Afganistan*, 288-291.

hayvanlara fazla yük taşıtmayı yasaklayan kanunlar da çıkarılmıştır. Bu dönemde birçok alana yönelik yüze yakın nizamname onaylanmıştır. Bu kanun ve nizamnameler Afganistan'da sonraki dönemde hukukun temeli olmuştur. Anayasal sistemle beraber ülkede din, konuşma ve basın özgürlüğü gibi düzenlemeler hayata geçirilmiştir.³⁷⁷ Ayrıca, bu dönem şer'î mahkemeler kısmen devam etmekle beraber Türkiye'den örnek alınarak sivil mahkemeler kurulmuş ve daha önce ulemanın elinde olan yargı sistemi merkezi yönetimin idaresine geçmiştir.

4.4. Toplumsal Alanda Modernleşme ve Kadın Meselesi

Emanullah Han Dönemi'nde yapılan önemli ve tartışmalı reform hareketlerinden bir tanesi de kadınlara verilen haklardı. Afganistan tarihinde ilk defa kadına evleneceği kişiyi seçme, miras konusunda erkekle eşit haklara sahip olma ve evlenme yaşına gelmeden evlenilmesinin önüne geçme gibi haklar tanınmıştı. O dönemde hem kadınlar hem erkekler için evlenme yaşı 13 olarak belirlenmişti. Kadınlara verilen haklar da şüphesiz Mahmut Tarzi ve kızı Süreyya'nın önemli etkisi olmuştur. Çünkü kadın hakları konusunu Afganistan'da ilk olarak dile getiren kişi Mahmut Tarzi idi.

³⁷⁷ Emanullah Han döneminde çıkarılan kanunların önemine binaen bazı nizamnamelerinin isimlerini vermekte fayda var; Daru'l- Aman belediye nizamnamesi, Gümrük ve vergi nizamnamesi, Şura-i Millî seçimleri ve belediye nizamnamesi, Umumi bütçe nizamnamesi, Darülmüallimin ve Darümuallimat programının uygulanması nizamnamesi, Nüfus Kimliği, pasaport ve sürgün usulleri ile ilgili nizamname, İdari Meclis Nizamnamesi, Sivil Memurların İstifa Nizamnamesi, Eğitim Bakanlığı Nizamnamesi, Kaza işlerini düzenleyen ve memurların yargılaması hakkında nizamname, Asker elbisesi Nizamnamesi, Yetim Çocuklarının Yetiştirme Nizamnamesi, Esasi Teşkilat Nizamnamesi, Sanayi Teşvik Nizamnamesi, Memurların vazifeleri düzenleyen Nizamname, İmar işleri ile ilgili Nizamname, Harbiye Nizamnamesi, Ticaret Nizamnamesi, Askeri yargı Nizamnamesi, Umumi yargı Nizamnamesi, Devlet Hazine Nizamnamesi, Posta Hizmetleri Nizamnamesi, Askeri Rütbeler Nizamnamesi, Resmi tatil ve memurların tatili hakkında nizamname, Ziraat, Toprak ve Su Nizamnamesi, İmar Şirketi Nizamnamesi, Afganistan Konsolosluklar Nizamnamesi, Yerleşim Yerleri İdaresi Nizamnamesi, Maliye Nizamnamesi, Şer'î Mahkemeler Nizamnamesi, Hariciye Bakanlığı Nizamnamesi, Rüşdiye Mektepleri Nizamnamesi, Ziraat Mektepleri Nizamnamesi, Matbuat Nizamnamesi, Ev Okulları Nizamnamesi, Muhacirler Nizamnamesi, Devletin Sembolleri Nizamnamesi, Evlenme ve Nikâh Nizamnamesi, Harp Bakanlığı Nizamnamesi, Adliye Nizamnamesi. Geniş bilgi için Bkz: Paykar, *Zohor ve Sokut-i Emanullah Han* 154-157.

Mahmut Tarzi, İslam'ın ilk dönemlerinde kadınların hemen hemen toplumun bütün kesimlerinde çok aktif olduklarını ancak bu durumun daha sonra değiştiğini ve kadınların eğitimsiz bırakılıp toplumsal hayattan dışlandıklarını söylemekteydi. Mahmut Tarzi yine Şah ve idarecilerin birden fazla kadınla evlenmeleri ve doğan bütün erkek çocukların taht için hak iddia etmeleri sebebiyle toplumun çatışmaya sürüklendiğini vurgulamaktaydı. Eğitimli bireylerin yetişmesi eğitimli bir anne ile mümkün olacağından kadının mutlaka eğitim hayatına katılması gerekmektedir.³⁷⁸

Emanullah Han Dönemi'nde, kız kardeşi ve eşi Süreyya'nın çabaları sonucunda Kabil'de kadınlara mahsus bir hastane açılmıştır. Ayrıca sosyal alanda kadınların rolünü artırmak maksadıyla birtakım adımlar atılmıştır. Süreyya Tarzi, bu amaçla Kabil'de kızlara mahsus bir medrese açıp medresede bizzat öğretmen olarak görev almıştır. Emanullah Han 1924 yılında Loya Cirga'yı toplamış ve kadınların zorunlu tesettür meselesini gündeme getirmiştir. Emanullah, Afganistan genelinde kadınların zorunlu tesettürünün kaldırılması konusunda tavsiyede bulunduysa da Cirga'ya katılanlar buna karşı çıkmıştır.³⁷⁹

Emanullah Han, modernleşme reformları üzerinde önemli etkisi olan yurt dışı ziyaretine çıkmadan önce Kandahar şehrini ziyaret edip sosyal meseleler konusunda halka hitaben önemli birtakım açıklamalarda bulunmuştur. 1925'te gerçekleşen 35 günlük ziyaret öncesinde Emanullah Han, halka verdiği hutbede modern Afganistan için düşündüğü reformları saymıştır. Şah Emanullah yaptığı konuşmada, Afgan mollaların anlattığı İslam'ın gerçek yüzü olmadığını dile getirmiş ve halkı, mollaları dinlememeye teşvik etmiştir. Şah, halka: “İslam size uyanık olup hakkınızı

³⁷⁸ Valentine M. Moghadam, *Modernizing Women: Gender and Social Change in the Middle East*, (Lynne Rienner Publishers, 2003), 237-238.

³⁷⁹ Misdaq, 151. Emanullah Han'a göre Afgan kadınların tesettür şekli abartılmış ve İslam diniyle uyuşmamaktaydı. Emanullah Han, Kabilde kız öğrencilerin okuduğu medreseye ziyaret sırasında fikirlerini şöyle aktarmıştır: ...Siz ata binme ve buna benzer sanatları öğrenin. Hatta fırsatınız olursa Avrupalı kadınlar gibi uçak kullanmayı da öğrenin. Hicap meselesi abartılı bir şekilde size dayatılmıştır. Hicap eğer iyi bir şekilde uygulanırsa iyi bir gelenektir. Fakat asıl hicap kadının kalbinde ve ruhundadır. Toplumun geri kalmasına sebep olacak şekilde görünüşteki hicaba izin verilmemelidir. Geniş bilgi için bkz. Paykar, *Zohor ve Sokut-i Emanullah Han*, 118.

savunmanızı ve aileleriniz ile iyi geçinmenizi emretmektedir. Kadınlar konusunda insaflı olmanız ve İslam'ın onlara verdiği hakları vermeniz gerekiyor.” demiştir. Emanullah Han, reformlarını eleştirenleri muhatap alarak; bazıları bizim uygulamayı çalıştığımız eğitim sistemimizi bilmeyip incelemeden bizi tekfir ediyorlar diye ifade etmiştir.³⁸⁰ Emanullah Han'ın hutbede değindiği diğer önemli bir konu ise kadın konusu olmuştur. Yaptığı konuşmada bir kadın ile evlenmeyi teşvik edip daha az çocuk yapılması gerektiğini dile getirmiştir. Emanullah Han, Batı'ya planladığı geziye değinip şöyle devam etmiştir:

Ben sizin efendiniz değil,, hizmetkârınızım. Böyle olmadığım sürece boşuna itaat etmeyin. Sizin ve Afganistan'ın daha iyi bir geleceği amacıyla yurt dışına bir gezi niyetindeyim. Geziden benim asıl amacım modern dünyayı görüp Afganistan'ın modernleştirilmesi ve ilerlemesi için daha iyi birtakım işler yapmaktır... İslam'da kadınlara tam ve yeterli ölçüde hak verilmiştir, onun için onlar da sizin gibi insandırlar. Kadınların kendine has birtakım hakları da vardır ki siz bu hakları vermek zorundasınız. Bir kadın ile evlenin, az çocuğunuz olsun ki onları iyi bir şekilde yetiştiresiniz. ... Siz mollaların değil, Allah ve Resul'ünün dediklerini yapın.³⁸¹

Emanullah Han Dönemi'nde toplumsal reformlar çerçevesinde erkeklerin kıyafet konusu da gündeme gelmiştir. Daha çok Kabil'e münhasır kalsa da erkeklerin Avrupa tarzı kıyafetler giymeleri yönünde çabalar görülmüştür. Fakat dönemin Afganistan toplumunun kültürel ve ekonomik olarak bu ve benzer reformlara hazır olmadığı bir gerçektir. Nitekim Emanullah Han eğitim konusunda olduğu gibi toplumsal alanda yapmaya çalıştığı ıslahatlar konusunda da direnişle karşılaşmıştır.³⁸²

Emanullah Han Dönemi'nde, matbaanın gelişimi, gazete ve dergilerin yaygınlaşması, yabancı dillerden kitapların çevrilmesi, dönemin bilgin insanları tarafından kitap yazma faaliyetlerinin çoğalması gibi müspet eylemlere tanık olunmuştur. Nitekim önemli dergilerden biri olan *Aman Afgan Dergisi* dışında Kandahar'da *Tulu Afgan*

³⁸¹ Abdulbari Jehani, Azam Sistani, İhsanullah, *Gazi Emanullah HanHan, De Afganistan De Azadi Story*, (Afganistan kültürü Geliştiren topluluk, Almanya: 2005), 3.

³⁸² Farhang, *Afganistan Pa Warostayo Panzo Perrya ke*, 581.

Gazetesi, Celalabat'ta *İttihad-ı Maşriki*, Herat'ta *İttifâk-ı İslam* ve Kabil'de *Hakikat* isimli gazete bu dönemde yayın hayatına başlamıştır. Emanullah Han Dönemi'nde ilk kez devlet, dil konusunda politikalar yürütmüştür. Emanullah ve edebiyat alanında ileri gelenlerden biri olan Mahmut Tarzi, Peştucanın yaygınlaşması konusunda çaba göstermiştir. Emanullah Han Dönemi'nde Kabil'de *Anis* isiminde Peştuca gazete çıkarılmaya başlanmıştır. Mahmut Tarzi, *Siracü'l-Ahbar dergisinde* Peştucanın yaygınlaşması için makaleler yazıp halkı kendi dilinde yazıp okumaya teşvik etmiştir.

Emanullah Han, babası Habibullah Han Dönemi'nde inşa edilmiş olan Kabil-Celalabat, Kabil- Kandahar ve Kandahar- Çaman otoyollarını onarıp ülkede ticaretin canlandırılması için güvenlik önlemlerini artırmıştır. Şah Emanullah Afganistan'ın kuzeyini merkeze bağlamak amacıyla Salang tünelleri inşa ederken yeni bir yolun inşasını da planlamıştır. Fakat kaynak yetersizliği nedeniyle bu önemli projeyi tamamlayamamıştır. Emanullah Han Dönemi'nde Kabil-Kandahar arasında tren hattı inşa etme planı ve haritası üzerine çalışılmıştır. Fransız bir şirket projeye sıcak baksa da farklı sorunlardan dolayı bu proje de hayata geçirilememiştir. Şah döneminde merkez ve vilayetler arasında telefon hattı aktifleştirilmiş, başkent Kabil, telgraf vasıtasıyla dünyanın diğer noktalarına bağlanmıştır. Sanayi alanında bazı fabrikaların inşası için Avrupa'dan birçok teknik malzeme ve teknisyen getirilmiştir. Gündelik hayatta halkın temel ihtiyacı olan birtakım malzemeler (şeker, tekstil malzemesi, çimento vs.) Kabil'de üretilmeye başlanmıştır. Emanullah, halkı yerli malların kullanılmasına teşvik etmiştir. Bu anlamda yurt genelinde birtakım uygulamaları da icra edilmiştir. Bu dönemde dış ticaret hacmi artırılmıştır. Rusya, Hindistan ve diğer komşular ile olduğu gibi Afganistan'ın İngiltere ve Almanya ile de doğrudan ticareti bu dönemde başlamıştır.³⁸³

4.5.Emanullah Han'ın Yurt Dışı Ziyaretleri ve Sonrası

Emanullah Han 1927 yılının sonlarında eşi Süreyya, Dışişleri Bakanı Sadık Han, Vali Ali Ahmed Han, Şura Reisi Şer Ahmet Han ve bazı diğer devlet erkânıyla birlikte Hindistan, Mısır, İtalya, Fransa, Almanya, Polonya, İngiltere, Rusya, Türkiye ve İran'a resmi ziyaretlerde bulunmuştur.³⁸⁴ Hindistan'dan geçerek deniz yoluyla gerçekleşen

³⁸³ Farhang, *Afganistan Pa Warostayo Panzo Perrya ke*, 607.

³⁸⁴ Azizuddin Wakili Papolzai, *Safarhai Gazi Emanuulah Şah*, (Kabil: Mayvand Yay., 2012), 248.

bu ziyaret farklı ülkelerde farklı amaç ve sonuçları ile tamamlanmıştır. Hindistan'da Müslümanlara yönelik ateşli konuşmalar yapan Şah Emanullah daha da popüler hale gelmiştir. Şah Hint Müslümanlarına, Sih ve Hindular ile birlik beraberlik içinde yaşamayı tavsiye etmiş, İngilizlere karşı birlik halinde mücadeleye teşvik etmiştir. Emanullah Han'ın gerçekleştirdiği bu uzun dönemli ziyaret Almanya Hindistan, Mısır ve Türkiye gibi İngilizler ve Batı ile savaşmış ve siyasi mücadele geçmişi olanlar için bir prestij ve siyasi itibar meselesi olarak görülmüştür. Nitekim İngilizlere karşı cephe almış, vatanını kurtarıp bağımsızlığını kazanmış olan bir lider olarak son derece sıcak karşılanmıştır.³⁸⁵

İngiltere, İran ve Rusya ise Afganistan'a komşu oldukları için Emanullah Han'ın ziyaretine sıcak bakmıştır. Şah'ın bu ziyaretleri neticesinde söz konusu ülkeler ile daha yakın ve sağlıklı temaslar kurulmuştur. Modernleşme programlarını yürütmeye çalışan Emanullah farklı ülkelere destek talebinde bulunmuştur. Şah Emanullah'ın taleplerinin bir kısmı karşılık bulmuş, bir kısmı ise sonuçsuz kalmıştır. Örneğin Stalin ile görüşmesi esnasında Rusya ve üç İslam ülkesi (Afganistan, Türkiye ve İran) arasında ortak bir antlaşma imzalama teklifinde bulunmuş ancak olumlu netice alamamıştır. Fakat bu dönem Rusya'da Afgan pilotların eğitim görmesi ve Rusya'dan uçakların satın alınması konusunda mutabakata varılmıştır.³⁸⁶ Avrupa'da Emanullah'ın modern reformları için destek verilmiştir. Türkiye'de sıcak karşılanmış, Mustafa Kemal Paşa ile görüşüp yakın dostluklar kurmuştur. Mustafa Kemal Paşa, Şah'a modern reformları konusunda daha ihtiyatlı davranmayı tavsiye etmiş, sağlıklı bir süreç izlemesi için her şeyden önce güçlü bir ordunun kurulmasının önemini vurgulamıştır.³⁸⁷

Söz konusu diplomatik görüşmelerden sonra yurda dönen Emanullah, daha kararlı bir şekilde modern reformların uygulamasını başlatmıştır. Ziyaret sırasında gördüğü modern Batı toplumlarının yaşadığı gelişmelerden etkilenen Şah daha radikal adımlar atmaya karar vermiştir. Emanullah Han, yeni reform planlarını duyurmak amacıyla 1928'de Loya Cirga'yı çağırmıştır. Cirga'ya katılmak üzere gelen devlet erkânı ve kabile reislerinin geleneksel kıyafetleri yerine Avrupalı tarz kıyafet ve şapkaların

³⁸⁵ Farhang, 579.

³⁸⁶ Papolzai, *Safarhai Gazi Emanuullah Şah*, 251.

³⁸⁷ Farhang, 580.

giyilmesi istenmiştir. Afganistan'da adet olmayan hatta nasıl giyileceği konusunda fikir sahibi olmayan insanlara Batı tarzı kıyafetlerin giydirilmesi uzak bölgelerden gelen aşiret başlarını rahatsız etmiştir. Nitekim Şah Emanullah'ın bu ve benzeri eylemlerinden rahatsızlık duyan aşiret liderleri reformları konusunda Şah'a destek vermemiştir.³⁸⁸

Emanullah Han, Loya Cirga'da Avrupa'da gördüklerini anlatarak modern medeni toplum, toplumda kadının rolü üzerine konuşma yapmıştır. Şah, 150 kişilik parlamentonun açılması, iki yıllık askeri hizmet döneminin üç yıla yükseltilmesi kararını ilan etmiştir. Aynı zamanda Avrupa'dan modern silahların satın alınabilmesi için herkesten beşer Afgani toplanması ve her devlet memurunun bir aylık maaşını devlete bağışlaması konusundaki fikirlerini meclise bildirmiştir. Şah, katılımcılardan eşi Süreyya'yı, resmi olarak ülkenin prensesi ilan etmelerini ve oğlu Rahmatullah Han'ın da ondan sonra yerine geçecek veliaht olarak tanımalarını istemiştir. Cirga'ya katılanlar Emanullah Han'ın taleplerinin çoğunu desteklemişse de evlilik için kadın sayısı ve evlilik yaşı konusunda diretmışlerdir. Kabil'den vilayetlere giden kabile liderleri, önerilen düzenlemelerden rahatsız olmuşlar ve Şah'ı dinsizliğe teşvik ve bidatçılıkla suçlamışlardı.³⁸⁹

Sarayda kadın meselelerini konuşmak üzere Kabil'in önde gelen kadınları ve yüksek rütbeli kadın memurlarla konuşan Şah, eğer Afgan bir kadın kocası tarafından hapsedilip hak ettiği özgürlüğe kavuşturulmuyorsa kadın da kocasına vurma hakkına sahiptir demiştir. Emanullah eğer bir kadın bu amaç için silaha ihtiyaç duyarsa kendini işaret ederek (ben) ona silah vermeye hazırım diye ifade etmiştir. Şah Emanullah'ın geleneksel Afgan toplumunun değerleriyle uyuşmayan bu ve benzeri açıklamaları ciddi sorunların doğmasına neden olmuştur. Nitekim modern reformlarını başarıya götürmek için çabalayan Şah Emanullah, verdiği mesajlarıyla halkı devletten uzaklaştırmış, insanların nefretini kazanmıştır.

Ziyaret sonrası Kabil'e dönen Emanullah, diğer alanlarda olduğu gibi idari alanda da birtakım yeni reformlar yapmaya başlamıştır. Batı'yı gören Şah görünüşte dört sene evvel 1924'te Pağman'da topladığı Loya Cirga'da yaptığı reformlar karşısında sergilediği yumuşak tutumu için pişman görünüyordu. Nitekim bu kez daha kuvvetli

³⁸⁸ Papolzai, *Safarhai Gazi Emanuulah Şah*, 277-279.

³⁸⁹ Sadik Farhang, *Afganistan Pa Warostayo Panzo Perrya ke*, 582.

ve kararlı bir şekilde hareket ederek kafasındaki reform planlarını icra etmek istemiştir. Bilindiği üzere 1919'da Abdül Kudüs Han'ı sadrazam olarak atasa da onun görev ve etkisi sembolik olmuştur fakat kendisi daha çok modern ıslahatların yürütülmesiyle meşgul etmek düşüncesiyle, devlet kabinesini yönetmek üzere sorumlu bir sadrazamın atanmasını kararlaştırmıştır. Emanullah Han her ne kadar kafasındaki plana göre bir sadrazam atamışsa da sarayda etkili sol ve sağ olarak bilinen cenahlardan birinden olmadığı için etkisi zayıf olmuştur. Zaten bu dönem Şah giderek yalnızlaşmıştır. Şah'ın özellikle ilk dönem reformlarında Tarzi ve benzeri kişilerin fikriyatı ve düşünceleri yatarken son dönem reformları daha çok kendi fikrinin ürünü olarak ortaya konmuştur. Tedrici modernleşme sürecinden yana olmayan Şah kısa sürede büyük toplumsal değişimlerin gerçekleşmesini istemiştir. Fakat Afganistan'ın geleneksel toplumsal düzeni buna müsaade etmemiştir.³⁹⁰

³⁹⁰ Paykar, *Zohor ve Sokut-i Emanullah Han*, 133-135.

Şekil 4.4: Ankara Ziyaret Sırasında Süreyya, Emanullah Han ve Atatürk, Diğer Devlet Erkânıyla Beraber (Bu Resim Tarafımca Afganistan Ankara Büyükelçiliğinde Asılan Panodan Çekilmiştir)

4.6. Modernleşme Politikalarına Tepkiler ve Ayaklanmalar

Emanullah Han Dönemi'nde yapılan modernleşme reformları toplumun bütün kesimini kapsamak amacıyla hayata geçirilmeye çalışılmıştır. Bununla beraber Afganistan'da uygulanan modernleşme o dönemde Türkiye'de uygulanan modernleşmeden çok daha farklıydı. Türkiye'de Mustafa Kemal Paşa, tamamıyla seküler olan bir modernleşme hareketi uygulamıştır ve yaptığı reformlar dini çevreden ciddi eleştirilere sebep olmakla beraber reformlara karşı gelen kesimler izole edilmiştir.³⁹¹ Ancak Afganistan için durum aynı değildi. Ülkede nüfuz sahibi olan güçlü bir âlimler kesimi bulunmaktaydı. Bu yüzden Emanullah Han'ın, yaptığı her reform hareketi için dini kesimi ikna etmesi gerekmektedir. Nitekim Afgan modernizminin fikir öncülerinden sayılan Mahmut Tarzi, yapılan bütün değişim ve inkılapların İslami temelli olmasını ve Batı sekülerizminden farklı olmasını savunmaktaydı.

Tüm bunlara rağmen Emanullah Han'ın yapmış olduğu reformlar belli bir kesimin tepkisini uyandırmıştır. Hatta devletin içinde bile özellikle 1928 sonrasında reformlara

³⁹¹ Seyfettin Aslan, Mehmet Alkış, "Osmanlı'dan Cumhuriyete Geçişte Türkiye'nin Modernleşme Süreci: Laikleşme ve Ulusal Kimlik İnşası", *Akademik Yaklaşımlar Dergisi*, C.6, S. 1 (2015), 30.

karşı muhalif sesler yükselmeye başlamıştır. Zaten Mahmut Tarzi ve çevresinin fikirleri de bu yönde değişmiştir. Emanullah Han'ın yapmış olduğu reformlarda modernleşme şu dört alanda ön plana çıkmaktaydı:

- Kurumsal modernleşme, dinin kurumsallaştığı alanlarda modernleşmeye gitmesi ve İslam'ın kurumsal boyutunu değiştirmesini ifade etmektedir. Özellikle bürokrasi kademesinde bulunan bazı İslami kademelerin kaldırılması ulema sınıfını rahatsız etmekteydi. Emanullah Han, bu değişimleri yaparken Türkiye'de yapılan, halifelğin kaldırılması, şeyhülislamlık kurumunun feshedilmesi gibi reformları örnek almaktaydı.
- İşlevsel modernleşme, din ve devlet kurumlarının özgünlüğündeki işlevsel değişiklikleri ifade etmektedir. Buna örnek olarak da eğitim sisteminde yapılan değişimler verilebilir. Emanullah Han, yönetime geldiğinde ülkede dini eğitim baskın haldeydi ve Emanullah Han dini eğitim yerine asri bir eğitim getirmek için yoğun çaba sarf etmişti. Yalnız eğitimde yapılan yenilikler, Afganistan'da, Türkiye'de olduğundan daha fazla tepkiye neden olmaktadır.
- Yasal modernleşme, toplumun yasal yapısında meydana gelen değişim önerileri de modernleşmeyi temsil etmektedir. Afganistan daha önceki bölümlerde de değinildiği gibi şeriat ile idare edilen bir ülkeydi ve Emanullah Han ilk defa şer'î mahkemelerle beraber sivil mahkemeleri de kurmuştu. Ancak sivil mahkemeler kurulduğunda ülkede bu mahkemelerde görev alacak hâkimler bir yana, Emanullah Han'a bu konuda danışmanlık yapacak birileri dahi bulunmamaktaydı. Ayrıca daha önce de bahsedildiği üzere, evlilik, kadın hakları gibi bazı düzenlemeler toplumun tepkisine neden olmaktadır.
- Sembolik modernleşme, İslam ile sembolik özdeşleşmeye sahip ulusal kültür veya sosyal yaşamdaki değişim önerileri modern değişimi ifade etmektedir. Cuma günü olan tatil gününün perşembe gününe alınması, kılık ve kıyafette değişiklik yapılması gibi hususlar toplumda hoşnutsuzluğa sebebiyet vermekteydi.³⁹²

Şah Emanullah öncesi modernleşme reformlarının en önemli özelliği tedrici ve ılımlı yenileşme hareketleri olmasıdır. Fakat Şah döneminde yapılan reformların en önemli özelliklerinden biri hızlı ve ani olmasıdır. Geleneksel Afgan toplumunun

³⁹² Olesen, *Islam And Politics In Afghanistan* ,127-130.

hassasiyetlerini gözetmeyen bu reformlar kısa sürede özellikle kırsal kesimde yaşayan halkın tepkisine neden olmuştur. Söz konusu tepkilerin ve genel olarak Şah Emanullah'ın başlattığı modernleşme hareketinin başarısızlığı konusunda çeşitli fikir ve düşünceler bulunmaktadır. Bunlardan biri olan Victor Grigwich Kargon'a göre Afganistan ve bölge içinde hâkim olan şartlar Emanullah Han'ın başlattığı hareketin ilerlemesine izin vermemiştir. Ülke içinde meşrutiyetçilerin yürütmüş olduğu yanlış politikalar ve muhaliflerin gücünü doğru tespit edememeleri Emanullah'ın başarısızlığına neden olmuştur. Afganistan'da gerek siyasi gerek toplumsal alanda burjuvazinin zayıf olması, çiftçiler ve kırsal alanın genelinde mollaların etkin olması, hareketin ilerlemesine esas engel olarak tezahür etmiştir.³⁹³

Afgan tarihçi Fazal Gani'dir ona göre asıl sorun toplumda değil, devletin içindeydi. Afganlar, Şah'a gereken desteği vermişlerdir. Fakat Emanullah Han ve etrafındakiler reformların uygulama şeklinde hata yapıp başarısızlığa sürüklenmiştir. Onlar devletin zayıf idari sistemini onarmak ve reformları başlatmak yerine toplumu ıslah etmeye çalışmışlardır. Ayrıca siyaset içinde olup reformların uygulanmasından sorumlu olan devlet mercileri arasında düşünce birliği ve bütünlüğü meydana gelmemiştir. Emanullah Han etrafında bulunan ve devletin en üst kademelerinde nüfuz sahibi olan, Nasrullah Han,³⁹⁴ Muhammed Vali Han³⁹⁵, Nadir Han³⁹⁶ ve Gulam Nabi Çarhi'nin³⁹⁷

³⁹³ Haşmat, *Az Junbişi Maşruta Ta Davleti Maşruta Dar Afganistan*, 442.

³⁹⁴ Sardar Nasrullah Han, Abdurrahman Han'ın küçük oğludur, Her ne kadar modern reformlara karşı olsa da İngilizlere karşı olduğu için Emanullah Han'ı desteklemiştir, Geniş bilgi için bkz: Paykar, *Zohor ve Sokut-i Emanullah Han*, 235.

³⁹⁵ Muhammed Vali Han, Habibullah Han döneminde sarayda yetişmiş meşrutiyetçilerden birisidir. Emanullah Han döneminde onun sağ kolu olup devletin önemli kademelerinde görevler icra etmiştir. Kendisi saraya yakın meşrutiyetçilerin, cumhuriyetçilerin ve sosyalistlerin siyasi temsilcisi konumundaydı Geniş bilgi için bkz: Paykar, *Zohor ve Sokut-i Emanullah Han*, 236.

³⁹⁶ Muhammed Nadir Han'ın ailesi, Abdurrahman Han döneminde Hindistan'a sürgüne gönderilmiş ve Habibullah Han döneminde geri dönmüştür. Nadir Han, Emanullah Han döneminde İstiklal savaşında başarılı bir general olarak ün kazanmıştır. Nadir Han Emanullah Han'dan sonra iktidara gelmiştir. Geniş bilgi için bkz; Kudretullah Hadad, *De Afgan Milli Tarih*, (Kabil: Safi Yay., 1383), 14-518.

³⁹⁷ Nabi Han Çarhi, dönemin üst düzey generallerden birisidir. Uzun zaman ülkenin doğusunda görev yapmış ve aşiretlerin içinde sevilen biri haline gelmişti. Emanullah Han onu

tarafтары ayrı ayrı gruplar şeklinde çalışmalarını yürütmüştür, her bir grup kendi düşüncelerini en ideal yol olarak savunmakta idiler.³⁹⁸

Pamir Paykar ise meşrutiyet yönetiminin ve ıslahatların başarısızlığını Emanullah'ın kişiliğine bağlamaktadır. Ona göre Şah Emanullah her ne kadar Meşrutiyet Hareketi'nin içinden gelip modern bir devletin kurulması hayaline sahip olsa da kendisini geleneğin tesirinden kurtarabilmiş değildi. Emanullah geleneksel olarak bağlı olduğu aşiret ve aile gibi faktörlerin etkisi altındaydı. Onun içindir ki Şah tüm bu faktörlerden bağımsız ve gerekli ciddiyet sahibi biri olarak hareket edememiştir. Devlet işleri ve reformların uygulanması konusunda gerekli ciddiyete sahip olmayan Şah, dost ve düşmanını tespit konusunda da iyi sayılmazdı. Paykar, Şah'ı tecrübesiz ve bir devlet adamı için gerekli vasıf ve faktörlere (bilgi, tecrübe ve güçlü istihbarat ağı) sahip olmayan biri olarak tanıtmaktadır. Tüm bu nedenlerin, Şah Emanullah'ın başlattığı hareketin ve meşrutiyetçilerin hayallerinin boşa çıkmasına sebep olduğunu öne sürmektedir.³⁹⁹

Kısaca Emanullah Han'ın 1919-1924, 1924-1928, 1928-1929 arası gerçekleştirdiği ve gerçekleştirmek istediği modernleşme reformları farklı çevrelerden ciddi tepkilere maruz kalmıştır. Şah'ın 1919-1924 yılları arasında yaptığı reformlar, klasik vergi toplama sistemine alternatif olarak merkezi vergi toplama düzenlemesine gitmesi, vergileri yükseltmesi ve benzeri reformlar hayata geçirmesi halkın karşı tavır sergilemesine sebep olmuştur.⁴⁰⁰ Benzer şekilde merkezi devletin güçlenmesi, doğal olarak kabile şeflerinin gücü ve inisiyatiflerini kaybetmesine sebep olmakta idi. Bu durum da devlete karşı özellikle kırsalın direncini artırmıştır. Tüm bunlar, yukarıda zikredilen modernleşme reformlarına karşı ülke genelinde protesto ve ayaklanmalara sebebiyet vermişti. Emanullah Han'ın reformlarına karşı ilk protesto 27 Kasım 1923 tarihinde Kandahar'da meydana gelmiştir. Ağırlıklı olarak Peştunların katıldığı bu protestolarda, zorunlu askerlik yasasının kalkması istenmiştir. Protestolar daha sonra doğu bölgelerindeki şehirlere de yayılmıştır. Ancak 14 Mart 1924 tarihinde Host

uzaklaştırmak için Fransa'ya elçi olarak göndermiştir. Geniş bilgi için bkz: Paykar, *Zohor ve Sokut-i Emanullah Han*, 240.

³⁹⁸Haşmat, *Az Junbişi Maşruta Ta Davleti Maşruta Dar Afganistan*, 442

³⁹⁹ Paykar, *Zohor ve Sokut-i Emanullah Han*, 152-155.

⁴⁰⁰A.g.e, 184.

şehrinde bir grup molla, Emanullah Han'ın reformlarının şeriata aykırı olduğu gerekçesiyle açıktan halkı kışkırtmaya başlamıştır. Daha sonra ayaklanmaya dönen bu olay tarihe “Host Ayaklanması” diye geçmiştir.⁴⁰¹ Host Ayaklanması ile ilgili detaylı bilgiler bir sonraki bölümde ele alınacaktır.

Afganistan'ın modernleşme serüvenini önemli bir konuma taşıyan Şah Emanullah Han'ın ıslahatları, 1919-1925 ve 1925-1927 şeklinde dönemlendirilecek olursa birinci dönem reformlar, nispeten sakin bir ortamda gerçekleşmiş olup toplumun genelinden destek görmüştür. Bu dönemde Hosta, Paktiya ve Kandahar'da reformlara karşı ayaklanmalar olmuşsa da devlet kısa sürede müdahale edip kontrolü sağlayabilmiştir. Bu dönem reformlarının özelliği ikinci döneme göre daha tedrici olmasıdır. Aynı zamanda Şah'ın, İngilizlere karşı kazandığı istiklal savaşı ve sonrasında yürüttüğü Panislamizm siyaseti onu halk nezdinde sevilen bir lider haline getirmiştir. Şah'ın gerçekleştirdiği reformların ikinci dönemine bakıldığında ise daha aceleci ve hızlı tarzda bir ıslahat süreci görülmektedir. Bu durum gerek saray içerisinde gerek toplumun muhafazakâr kesiminde tepkilerin artmasına sebep olmuştur.

1928'den sonra ülke geneline yayılan isyanların tek sebebi Şah'ın uyguladığı modernleşme reformları olmayıp diğer bazı faktörlerin de öne çıktığı ve isyanları tetiklediği görülmektedir. Bunlar, daha önce işaret edildiği gibi, Emanullah Han'ın etrafında siyasi birliğin olmaması, yurt genelinde vergilerin yükseltilmesi, ordu maaşlarının azaltılması, Şah'ın Asya, Afrika ve Avrupa'nın bazı ülkelerine altı ay süren diplomatik bir ziyaret vesilesiyle uzun zaman ülkeden uzak kalması olarak karşımıza çıkmaktadır. Yine Şah tarafından hayata geçirilen birtakım imar projeleri (Örn; Darul Aman Sarayı)⁴⁰² ve bu projeler için harcanan çok yüksek miktarda para

⁴⁰¹ Nawid, “The Khost Rebellion: The Reaction of Afghan Clerical and Tribal Forces to Social Change”, 314.

⁴⁰² *Daru'l-Aman Sarayı* (1927), Emanullah Han döneminde yapılmış modernleşme döneminin sembolüne dönüşen bir yapıdır. Dönemin Kabil'deki Alman Büyükelçisi hatıratında “*Maliye Bakanlığı mali sorunlar ile uğraşmasına rağmen Şah, imar projelerini özellikle Daru'l-Aman Sarayını tamamlamak için (üç milyon Afgani) tahsis etmelerini istedi. Maliye bakanlığı bu parayı kabul etti ancak fakir halkın tepkisine neden oldu*” diye aktarmıştır. Daru'l-Aman Sarayı, mücahitler döneminde (1993-95) iç savaş sürecinde ağır hasarlar görmüş ancak Eşraf Gani döneminde tekrar onarılmıştır. Bkz: Paykar, *Zohor ve Sokut-i Emanullah Han*,184.

yurt genelinde tepkilerin artmasına sebep olmuştur.⁴⁰³ Saydığımız tüm bu nedenler ve Şah'ın etrafını sarmış idarecilerin reformlar meselesi hakkında halkı ikna edememesi ve isyanların çoğalması Şah'ın döneminin kapanmasına sebep olmuştur.⁴⁰⁴

Bu tartışmada modernleşme politikalarının derecesi ve kullanılan araçlar açısından 1928 öncesi ve sonrasını iki dönem halinde değerlendirmek daha gerçekçi olacaktır. Yukarıda işaret edildiği gibi 1919'da tahta geçen ve Afganistan siyasi tarihinde reformist kişiliğiyle öne çıkan Emanullah Han, selefleri tarafından uygulanan “*tedrici modernleşmeyi (gradual modernization)*” terk ederek “*hızlı modernleşme (rapid modernization)*” yaklaşımını benimseyip uygulamıştır. Kendisi Afganistan'ın sosyokültürel ortamını dikkate almadan (yahut yeteri kadar önemsemeden) beklenmeyen bir hızla hayalindeki Afganistan için modernleşme reformlarını gerçekleştirmeye çalışmıştır. Özellikle 1919-1927 arasında zaman zaman geri adım atmak durumunda kalsa da tüm hızıyla kapsamlı bir reform hareketini gerçekleştirme arayışında olmuştur. Nitekim Emanullah Han yukarıda detaylı olarak değinildiği gibi bir toplum için olmazsa olmaz olan hukuk alanından siyaset, ekonomi, eğitim ve kültüre kadar tüm alanları kapsayacak geniş bir reform hareketi uygulamaya çalışmıştır. Emanullah Han tüm bunları yaparken bir yandan geleneksel odakların (mollalar, kırsal kesim) baskısı altında kalmış ise de kendisinin savunduğu tez, modernleşmenin İslam ile çatışmadığı olmuştur. Nitekim kendisi hep dinden referanslar vererek reformlarının hakkaniyetini savunmaya çalışmıştır. Sadece bununla kalmayıp özellikle dış politikada İslam dünyası ve Müslümanları önemli bir etken olarak hep öne çıkarmaya çalışmıştır. Onun içindir ki özellikle dönemin Buhara ve Hint Müslümanları kendisini savunmuştur.

1928 sonrası döneme bakıldığında Emanullah Han'ın altı ay gibi uzun bir yurt dışı seferi bir kırılma noktası niteliğinde olmuştur. Avrupa, Rusya, İran, Mısır ve Türkiye'yi kapsayan bu ziyaretten sonra Şah modernleşme reformları konusunda daha radikal bir konuma doğru evrilmiştir. Bu çalışma her ne kadar Emanullah Han Devri Afganistan modernleşmesini tedrici ve radikal modernleşme arası orta bir yere koyup “*hızlı modernleşme (rapid modernization)*” olarak tanımlasa da 1928 sonrası Emanullah Han'ın gerçekleştirdiği reformlar radikalliğe giden bir seyir takip etmiştir.

⁴⁰³ Paykar, *Zohor ve Sokut-i Emanullah Han*, 185.

⁴⁰⁴ Misdaq, *Afganistan Siyasi Kamzori aw Bahrany Madahale*, 468-469.

Bir sene gibi kısa bir süre devam eden bu dönem özellikle askeri gücü zayıf ve siyasi birliğinde ciddi kırılmalar yaşayan Şah'ın, reformlarına son noktayı koymuş ve 1919'da başlatılan Afganistan modernleşme hareketini akamete uğratıp “*tamamlanmamış bir modernleşme*” deneyimi ortaya çıkarmıştır.

BEŞİNCİ BÖLÜM

EMANULLAH HAN DÖNEMİ DİN-SİYASET İLİŞKİSİ

Yirminci yüzyılın başlarında din-siyaset ilişkisinin önem kazanmasını, dinin toplumsal alandaki önem ve etkisinin artışına bağlamak mümkündür. Bir başka deyişle din üzerinden siyasi ve sosyal hakların aranması ve toplumsal meselelerin çözülmeye çalışılması din-siyaset ilişkisini ön plana çıkarmıştır.⁴⁰⁵ Bu da farklı İslami hareketlerin (İslamcılık vb.) ortaya çıkmasına ve canlanmasına sebep olmuştur. İslam siyasi geleneğinde iç içe olan din ve siyaset,⁴⁰⁶ yirminci yüzyılın başlarında daha farklı alt başlıkların da eklenmesiyle yeni birtakım toplumsal tartışmaların doğmasına sebep olmuştur. Siyaset bilimi ile din sosyolojisinin kesiştiği alanlardan olan din-siyaset ilişkisi din-insan, din-toplum, din-devlet ve din ile iktidar arasındaki ilişkiler daha geniş perspektifte ve toplumların hayatını doğrudan etkileyen konularla birlikte ele alınmaya başlanmıştır. İslam dinini farklı boyutlarıyla yorumlayan yeni dini ve fikri hareketlerin ortaya çıkması, bu düşüncelerin çerçevesinde farklı, tarihi, toplumsal ve kültürel konuların ele alınması din-siyaset ilişkisine giderek artan bir önem kazandırmıştır. Bu noktadan yola çıkarak Afganistan'daki modernleşme hareketi ve etkilerini, din-siyaset ilişkisini hesaba katmadan ele almak mümkün olmayan bir husustur. Bu anlamda Batı menşeli modernleşmenin İslam dünyasına girmesi ve yayılması açısından bir kapı mahiyetinde olan Türkiye ve dönemin Afganistan'ı arasında önemli benzerlikler bulunmaktadır.

Önceki bölümlerde de değinildiği üzere Afganistan, Türkiye ve diğer bazı İslam ülkelerinde modernleşme süreci dini bir mesele olarak ele alınmıştır. Modern tarih sürecine bakıldığında modernleşme olgusuna dini bir mesele olarak bakılması din-siyaset ve din-devlet ilişkilerini de etkilemiştir. Burada dikkat edilmesi gereken diğer önemli bir husus da modernleşme hareketinin toplumdan ziyade devlet eliyle

⁴⁰⁵ Münir Koştaş, *Üniversite Öğrencilerinde Dine Bakış*, TDVY, Ankara: 93.

⁴⁰⁶ Aryan Mawj Şerifi, "Kesmat-i Awal, Sayr-i Takamul İslam Siyasi Dar Afganistan", (Afganistan'da Siyasi İslam'ın Seyir ve Tekamülü), <https://8am.af/part-one-the-evolution-of-political-islam-in-afghanistan/> [28.11.2021].

yürütülmesi olmuştur. Nitekim modernleşme sürecinin tamamında devletin bekası, dinin bekası olarak tarif edilmiştir.⁴⁰⁷

Yirminci yüzyılda dünyanın birçok İslam ülkesinde modern ulus devletlerin kurulmasıyla beraber din-siyaset ilişkisi yeniden şekillenmiştir. Çünkü modern devlet denilen kavram özü itibarıyla, hayatın her alanına nüfuz etmek isteyen ve vatandaş kavramı çerçevesinde bireyin hayatını kontrol etme özelliğine sahiptir. Dünyanın geneline hızlıca hâkim olacak modern devletin, dini olanı bir kenara atmak yahut onları kendi sınırları içine alıp kontrol etme seçenekleri mevcut idi.⁴⁰⁸ Nitekim modern devlet tarzına geçmekle birlikte daha önce dinin yönettiği alana el uzatılmış ve devletin kontrol sınırlarına dâhil edilmiştir. Bu anlamda Emir Abdurrahman Han dini alanı devlet kontrolüne almak için yoğun çaba sarf etmiş ve kabile sisteminin devlet idaresi üzerindeki nüfusunu önemli ölçüde kırmıştır.⁴⁰⁹

Yirminci yüzyıl öncesi Afganistan'ın din-siyaset ilişkisine bakıldığında Afgan hükümdarların ülkeyi yönetmede dini kurallar yerine geleneksel kuralları ön plana aldığı görülmektedir. Özellikle Ahmed Şah Dürrani sonrası dönemde toplumsal ilişkilerde olduğu gibi devlet-toplum ilişkilerinde de “Peştunvali kuralları” hâkim konumda olmuştur. Başka bir deyişle devlet-toplum, devlet- tebaa arasındaki ilişkilerde mahalli kurallar dini kuralların önüne geçmiştir. Nitekim devletin başına geçen kişinin dindarlığından ziyade kabile mensubiyeti ve kabilelerin desteğini hangi ölçüde aldığı hususu ön plana çıkmıştır.⁴¹⁰ Benzer şekilde şahın siyasi politikasını belirlemede Afganistan siyasi kültüründeki “Loya Cirga” etkili olmuştur. Fakat tüm

⁴⁰⁷ Kara, *Din İle Modernleşme Arasında*, 33.

⁴⁰⁸ Daha sonraki dönemlere bakıldığında gerek dini olanı itme ve sistem dışına bırakmak gerek dini olanı alıp sistemin içinde kendi istediği şekilde kullanmak İslam ülkelerinde farklı sorunlara sebep olmuştur. Birçok yerde devlet ve dindar kısım arasında savaflara sebep olacak şekilde ihtilaflara sebep olmuştur. Bazı diğer noktalarda ise daha önce Müslüman olmayan güçlere karşı olan cihat İslami toplumların birbirine kırma vesilesine dönüşmüştür.

⁴⁰⁹ Aryan Mawj Şerifi, “Kısmat-i Duvam, Sayr-i Takamul İslam Siyasi Dar Afganistan”, <https://8am.af/part-ii-the-evolution-of-political-islam-in-afghanistan/> [18.10.2021].

⁴¹⁰ Attai, *De Afganistan Pa Muasır Tarih Yava Landa Katana*, 36.

bunlara rağmen ilahi (dini) meşruiyetini ve ehemmiyetini hiçbir zaman kaybetmemiş, şahların her biri, kendini Allah'ın yeryüzündeki gölgesi olarak nitelendirmiştir.⁴¹¹

5.1.Bağımsızlık Savaşı ve Din-Siyaset İttifakı

Afganistan siyaset ve kültür tarihinin dönüm noktası olarak karşımıza çıkan Emanullah Han Dönemi, ülkede din-siyaset ilişkileri açısından da yeni bir sayfa açmıştır. Bu dönemde meydana gelen gelişmeler din-siyaset ve din-devlet ilişkileri bağlamında daha önce mevcut olmayan birtakım yeni tartışmaları gündeme getirmiştir.⁴¹² Söz konusu bu tartışmalar, sonraki dönemde ülkenin en önemli gündem maddeleri haline gelmiştir. Emanullah Han Dönemi din-siyaset ilişkisi bağlamında sadece siyaset alanını değil, toplumsal ve kültürel alandaki değişimleri de tetiklemiştir.

Mayıs 1919 tarihinde Emir Emanullah, Müslümanların halifesi sıfatıyla Kabil'deki *Idgah* Camisi'nde "Ya ölüm ya istiklal!" diyerek İngilizlere karşı cihat ilan etmiştir.⁴¹³

⁴¹¹Loya Cirga Az Sunat-i Kabilayi Ta Sunati Siyasi, (لویه جرگه از سنت قبيله‌ای تا سنت سیاسی), [https://www.bbc.com/persian/afghanistan/2013/11/131124_k02-jerga-traditions-politics.amp\(31.01.2023\)](https://www.bbc.com/persian/afghanistan/2013/11/131124_k02-jerga-traditions-politics.amp(31.01.2023)).

⁴¹² Faiz Ahmad, *De Afganistan Oruj*, (Kabil: İnsan, 2017), 252.

⁴¹³ Din siyaset ilişkisi bağlamında incelendiğinde özellikle ilk dönem Mustafa Kemal Paşa dönemi (1919-1924) Türkiye'si ve Şah Emanullah Han dönemi Afganistan'ı arasında önemli benzerlikler görülmektedir. Her şeyden önce hem Mustafa Kemal Paşa hem de Emanullah Han ülkelerinin bağımsızlığı için mücadele vermiş ve bu mücadele de başarılı olmuş iki liderdir. Bu mücadele döneminde her iki lider daha çok ülkenin bağımsızlığını öncelikleri için herhangi bir reform hareketine girmemişlerdir. Ayrıca, Batılı devletlerle yapılan savaşlarda halkın bir bütün olarak desteğine ihtiyaç duyulduğu için halkın tepkisine neden olacak değişimlerden kaçınmışlardır. Örneğin Kurtuluş Savaşı döneminde Mustafa Kemal güçlü bir dini söylem geliştirmiş hem ülke içinde hem de ülke dışındaki Müslümanların desteğini almaya gayret etmiştir. Mustafa Kemal Paşa'nın Kurtuluş Savaşı sırasında kullandığı söylem, dini çevrelerin onu desteklemesinde önemli bir yeri bulunmaktadır. Özellikle Anadolu'da Kurtuluş Savaşı'na destek önemli ölçüde dini çevrelerden gelmiş ve din adamları var güçleriyle çalışmışlardır. Gerek Emanullah Han gerek Mustafa Kemal Paşa bu dönem boyunca devletin kurtuluşu için (dini bir mesele çerçevesinde) mücadele eden iki lider olarak görülmüştür. Mustafa Kemal'in Kurtuluş Savaşı boyunca kullandığı İslami söylem onun İslam mücahidi olarak tanınmasını sağlamıştır. Mustafa Kemal'in kullanmış olduğu bu yaklaşıma birçok örnek vermek mümkündür. Örneğin 1920 yılının 21 Nisan Çarşamba günü açılması

Cihat çağrısından sonra ülkenin farklı yerlerindeki dini liderler insanları Şah Emanullah'ı desteklemeye ve düşmana karşı birlik olmaya teşvik etmiştir.⁴¹⁴ Emanullah Han'ın İngilizlere karşı mücadelede "cihad"ı yani tamamıyla dini bir kavramı kullanması din-siyaset ilişkisi açısından önem arz etmektedir. Nitekim cihat çağrısı kısa süre içerisinde Müslüman Afgan halkının İngilizlere karşı ayaklanması için yeterli olmuştur. Şah'ın cihat ilanından sonra Afganistan camilerinden cihat sesleri yükselmeye başlamış, hatipler yeryüzünde bağımsız kalan tek İslam ülkesinin Afganistan olduğunu ve halife olarak da sadece Emanullah Han'ın kaldığını insanlara duyurmuştur. Ayrıca cihat ilanından sonra o zamana kadar bu anı bekleyen bazı komutanlar, emirlerindeki orduları savaş için hazırlamaya başlamıştır. Mir Sahib Can Badşah ve Şahnur Mulla emirlerindeki ordularla Dakka'daki İngiliz ordularına, Hazrat Sahib ise Kharlachi'de bulunan İngiliz ordularına saldırmıştır. Yine bağımsızlık savaşına dış destek bulmak isteyen Şah, ülkede sürgünde bulunan Hintli Müslümanlardan önemli ölçüde istifade etmiştir. Özellikle Mevlana Ubeydullah Es-

planlanan TBMM, Mustafa Kemal'in emriyle iki gün ertelenir ve cuma günü açılış yapılır. Cuma günü Hacı Bayram Veli Cami'sinde kılınan Cuma namazından sonra dualar eşliğinde meclisin açılışı gerçekleştirilir. Atatürk, burada yaptığı konuşmada da sıkı sık İslami söylemlere yer vermiş hatta bu denli İslami söylemler dönemin önemli paşalarından olan Kazım Karabekir tarafından eleştirilmiştir. Ayrıca bu dönem boyunca Mustafa Kemal, Batı devletlerine karşı sert bir tavır içerisinde olup tek kurtuluşun Müslüman milletlerin yanında yer almak olduğunu dile getirmektedir. Nitekim 25 Eylül 1920 yılında TBMM'nde yaptığı konuşma sırasında "Gayeye ulaşmak için birinci derecede ihtiyaç duyduğumuz kuvvetler, İslam dünyasıdır" demektedir.⁴¹³ Mustafa Kemal bununla da yetinmeyip askerlere moral olması için bütün ülke genelinde Kur'an-Kerim hatimlerinin yapılmasını emretmiştir. Mustafa Kemal'in Kurtuluş Savaşı sürecinde izlediği din siyasetinin benzerini Şah Emanullah Han'ın ilk döneminde de görmekteyiz. Nitekim Emanullah Han, Afganistan idaresine geçtiği zaman ilk yaptığı icraat İngilizlere karşı bağımsızlık mücadelesi vermek olmuştur. Bağımsızlık mücadelesi süresince toplumun bütün kesimlerinin desteğini almak için yoğun bir İslami söylem kullanan Şah, bu konuda başarılı olmuştur. Geniş bilgi için bkz. Taha Akyol, *Ama Hangi Atatürk*, (İstanbul: Doğan Yayıncılık, 2008), 138.

⁴¹⁴ Abdul Halik, Habibullah Rafi, *De İstiklal Salorama Jabha*, (İstikalal Savaşının Dördüncü Cephesi), (Peşaver: Daniş, 2005), 25.

Sindi'nin desteği sayesinde Hintli Müslümanlar bağımsızlık savaşı sürecinde Emanullah'a önemli destekler vermiştir.⁴¹⁵

Zikredilmesi gereken önemli bir nokta da Emanullah Han öncesi dönemde de dini grupların öncülüğünde İngilizlere karşı birtakım bağımsızlık hareketlerine şahit olunmuş ve söz konusu hareketlerin bazıları siyasi irade tarafından da desteklenmiştir. Fakat bu bağımsızlık hareketleri daha çok dönemin şahları tarafından İngilizlere karşı baskı aracı olarak kullanılmış, asıl amaç bağımsızlık kazanmak olmamıştır. Nitekim Habibullah Han, kendi döneminde İngilizler tarafından bağımsız bir devlet olarak tanınması için İngilizlere karşı olan mollaları desteklemiştir. Şah, İngilizlere yönelik baskı oluşturabilmek için otuz bin adet silah dağıtmıştır. Yine Habibullah Han Dönemi'nde *Siracü'l-Ahbar* dergisinde Hindistan *darü'l-küfür* olarak ilan edilmiştir. Fakat İngiliz yönetiminin sert tepkisi üzerine Habibullah Han doğu eyaletlerindeki mollalara verilen desteği kesmiş ve "cihadın, emirin iznini olmadan gerçekleşmeyeceğini söylemiştir". Emanullah Han ise babasının tersine, İngilizlerin tepkisinden çekinmeden bağımsızlık için mollalara ve dini liderlere tam destek vermiştir. Emanullah Han Dönemi'nde dini gruplara verilen destek onu hem İngilizcelere karşı zafere ulaştırmış hem de ülke içerisinde muhalif kesimin etkisini azaltmıştır.⁴¹⁶

Şah Emanullah'ın istiklal savaşında İngilizlere karşı kazandığı zafer onun, Afganistan ve bölgedeki etkin dini grupların desteğini almasını sağlamıştır. Ülkenin bağımsızlığının ilanından sonra "Gazi" lakabıyla anılan Şah, kendisine muhalif olan bazı ulemanın da desteğini kazanabilmiştir. Dünya çapında en büyük sömürgeci güç olarak bilinen İngilizlere karşı verilen mücadele Emanullah Han yönetimi için meşruiyet zemini oluşturmuştur.⁴¹⁷ Ayrıca Emanullah Han tahta çıkar çıkmaz babası

⁴¹⁵ Olesen, *Islam And Politics In Afghanistan*,113.

⁴¹⁶ Şuja Hüseyin Muhsini, "Emanullah Han Chi Roykardi Nisbat Ba İslam ve Kavmiyet Dasht?", (Emanullah Han'ın İslam ve Miliyete yönelik duruşu neydi?), <https://www.bbc.com/persian/afghanistan-49388262> [14.08.2021].

⁴¹⁷ Afganistan siyasi tarihinde gerek Emanullah öncesi gerek Emanullah sonrası dönem için geçerli en önemli hususlardan birisi ulemanın idarenin meşruiyetine destek vermesi konusu olmuştur. Ulemanın bu konumu, Emanullah Han'ın meşrutiyet ilanı ile beraber, etkisini biraz yitirse de istiklal savaşı ve Panislamcı politikalar ulemanın önemini yeniden arttırmıştır. Burada dikkat edilmesi gereken husus, Afganistan'da ulema her ne kadar önemli bir siyasi ve

ve dedesinin aksine Afganistan siyasetinin önemli ögelerinden sayılan mollalara ve kabile reislerine teveccüh göstermiştir. Örneğin Şah, dönemin önemli dini liderlerinden sayılan Paçayi İslampor'un oğlunu Konar vilayetine vali olarak atamıştır. Yine önemli ailelerden sayılan Mücadeedi'nin ailesine toprak bağışında bulunmuş ve kardeşlerine “Şemsü'l-Meşayih” (şeyhlerin güneşi) ve “Nuru'l- Meşayih” (şeyhlerin nuru) ünvanlarını takdim etmiştir. Benzer şekilde Molla Çeknahur'un savaştaki başarılarını takdir etmek için Kabil'de bizzat Şah'ın katılımıyla renkli merasimler düzenlenmiştir.⁴¹⁸

Bağımsızlık yolunda Şah'ın elini güçlendiren diğer önemli etkenlerden biri de Batı emperyalizmine karşı çıkan ve Panislamizm fikrini destekleyen, meşrutiyetçi grupların desteğini almak olmuştur. Kendisi de meşrutiyet hareketinin içinden gelen Şah Emanullah, Afgan, Türk ve Hintli genç ve aydın kişilerden oluşan Panislamcı gruplar tarafından desteklenmiştir.⁴¹⁹ Bu gruplar bölge ve dünya siyasetini yakından takip eden eğitilmiş ve aydın kişilerden oluşmaktaydı. Söz konusu meşrutiyetçilerin yönlendirmesiyle meşrutiyetin ilan edilmesi, ülkede yaşayan farklı kabile ve mezhep grupları arasında eşitliğin sağlanması Emanullah Han'a olan desteği arttırmıştır. Nitekim ülkede yaşayan Şiilere yönelik mezhep özgürlüğü ilan etmiş ve Şiiler de sonuna kadar kendisine destek vermiştir. Şiilere verilen fırsat ve özgürlükler ile onların gönüllerini alan Şah, onları istiklal savaşında İngilizlere karşı savaşa teşvik edebilmiştir. Nitekim Kandahar, Gazne ve güneyin genelinde savaşçı grupların komutanları Şiilerden oluşmaktaydı.⁴²⁰

İngilizlerle yapılan savaşın Afganlar için zaferle sonuçlanması Emir Emanullah'ın şöhretini daha da artırmıştı. O sadece Afganların gözünde değil, bütün Müslümanların

dini kesimi oluşturmuşsa da ülkenin yönetiminde doğrudan müdahil olmamışlardır. Nitekim sarayda yöneticilere danışmanlık yapan mollalar olmuştu ancak bu mollalar doğrudan ülkeyi yönetme hakkını kendilerinde görmemişlerdir. Fakat İslamcılık fikrinin güçlenmesiyle birlikte özellikle Afganistan'da ulemanın bir kısmı devlet yönetimini kendi kontrolüne alma çabası içerisine girmiştir. Nitekim daha sonraki aşamalarda bu çabaların bir kısmı başarıya ulaşmıştır.

⁴¹⁸ Şuja Hüseyin Muhsini, “Emanullah Han Chi Roykardi Nisbat Ba İslam ve Kavmiyet Dasht?” [14.08.2021].

⁴¹⁹ Ahmed, *Afghanistan Rising*, 89-90.

⁴²⁰ Şuja Hüseyin Muhsini, “Emanullah Han Chi Roykardi Nisbat Ba İslam ve Kavmiyet Dasht?” [14.08.2021].

gözünde bir kahraman olarak görülmeye başlanmıştır. Nitekim Batılı sömürgeci devletlerin Suriye ve Kuzey Afrika topraklarını işgal etmesi, İran topraklarının İngiliz ve Rus İmparatorluğu'nun etkisinde kalması, İngilizlerin Hindistan ve Mısır'da hâkimiyet kurması ve İstanbul'un dahi işgale uğraması karşısında Afganistan'ın bağımsız tek İslam ülkesi haline gelmesi, Şah'ın giderek artan popülerliğine sebep olmuştur.⁴²¹

Netice itibarıyla Şah Emanullah'ın kullanmış olduğu güçlü dini söylem, siyasi alanda ona büyük avantajlar sağlamıştır. Bağımsızlık mücadelesi boyunca din unsuru siyasetin temel odağını teşkil etmiştir. Bu nedenle din-siyaset ilişkisi açısından Emanullah Han'ın ilk dönemi yoğun dini propagandanın yapıldığı bir dönemdir. Bu dönem Mustafa Kemal Paşa'nın Türkiye Kurtuluş Savaşı döneminde izlediği siyasetle önemli ölçüde benzerlik göstermektedir. Bağımsızlık mücadelesiyle geçen ilk dönemi boyunca, her ne kadar modernleşmeye dair bazı söylemler dile getirilmişse de bu söylemler hayata geçirilmemiştir.⁴²²

5.2.Siyasette Din Etkisi: Halifelik ve Panislamizm

Emanullah Han'ın din siyaset ilişkisinde kullanmış olduğu diğer önemli bir unsur ise Panislamizm ve halifelik kavramıdır. İslam tarihi boyunca tartışmalı bir kavram olarak karşımıza çıkan halifelik Emanullah Han Dönemi'nin önemli konularından biri olmuştur. Osmanlı hilafetinin yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nde kaldırılması ve İslam dünyasında kendisini halife olarak ilan eden başka bir liderin olmayışı Emanullah Han için yeni bir fırsat doğurmuştur.

Halifelik İslam tarihi boyunca tartışılan önemli konulardan biridir. Hz. Peygamber'den sonra İslam devletinin başına geçen kişi için kullanılan "halife" ifadesi tarihi süreç içerisinde farklı uygulamalara tanıklık etmiştir.⁴²³ Osmanlı Devleti sultanlarının 16. yüzyıldan itibaren zaman zaman halife olarak anıldıkları olmuştur. Ancak halifelik Osmanlı Devleti'nde 18. yüzyıla kadar ön plana çıkmamıştır. 18. yüzyılın sonlarında Osmanlı Devleti'nin Müslüman halkın yaşadığı topraklarını kaybetmeye başlamasıyla

⁴²¹ Ahmed, *Afghanistan Rising*, 237.

⁴²² Gregorian, "Mahmud Tarzi And Saraj-ol-Akhbar: ideology Of Nationalisim And Modernization in Afghanistan", 139.

⁴²³ Casim Avcı, "Hilafet", *DİA*, C. 17, 539.

beraber Osmanlı padişahları halife kavramını ön plana çıkarmaya başlamıştır.⁴²⁴ Halife kavramını Osmanlı padişahlarından en çok kullanan Sultan II. Abdülhamit Han olmuştur. Nitekim Sultan II. Abdülhamit Panislamizm siyasetinin bir gereği olarak halifeliği yoğun bir şekilde ön plana çıkarmıştır. Ayrıca Mustafa Kemal Atatürk, Kurtuluş Savaşı'nın amaçlarından birini de “esir Halife'yi” kurtarmak şeklinde izah etmişti.⁴²⁵ Benzer hadise Emanullah Han Dönemi'nde yaşanmış ve Panislamizm politikasını izleyen Şah, İngilizlere karşı zafer kazandıktan sonra Avrupalı sömürgeci güçlerden bağımsızlığını kazanmış olan ilk İslam ülkesi olarak kendi halifeliğini ilan etmiştir. Bu ilandan sonra Emanullah Han, İngiltere Kralı V. George'a mektup göndererek kendi halifeliğini tanımalarını istemiştir. Yine Hindistan Dış İlişkiler Genel Sekreteri Sir Henry Dobbs'a da bir mektup gönderilmiş ve halifenin tanınması gerektiği vurgulanmıştır. Ancak Afganistan hükümeti her ne kadar ısrar etse de İngiliz hükümetinden herhangi bir cevap alamamıştır. Yine de Emanullah Han'ın gerçekten halife olma ihtimali onları endişelendirmekteydi. Hindistan hükümetinin, Dış İlişkiler Sekreteri Lord Curzon'a gönderdiği telgrafta bu durum şöyle ifade edilmektedir:

*Biz emirin “halife” seçilmesi ihtimalini artık daha fazla görmezden gelemeyiz... İnaniyoruz ki Hindistan'daki radikal Müslümanlar bir seçim olması durumunda emiri seçeceklerdir. Böyle bir ihtimalin Hindistan'a neler getirebileceğini söyleme gereği duymuyoruz. Bu yüzden emirin halife olarak seçilmesi ihtimalini engellemek için gerekli her adım atılmalıdır.*⁴²⁶

Emanullah'ın halifelik konusunu gündeme getirmesinde ve kendisini halife olarak ilan etmesinde İngiliz hâkimiyetinde bulunan Hintli Müslümanlar ve Rus hâkimiyetinde bulunan Orta Asya Müslümanları etkili olmuştur.⁴²⁷ Halifelik unvanını alan Şah Emanullah, Rus ve İngiliz hâkimiyetine karşı mücadele eden Müslümanlara destek vermiştir. Onun bu girişimleri Afganistan'daki dini kesimler tarafından olumlu karşılanmış ve Şah Emanullah'a 1920 yılında yine dini bir kavram olan “Gazi” unvanı

⁴²⁴ Adnan Ulutaş, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Hilafet ve Saltanat Müesseselerinin Hukuki Mahiyeti*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi 2007), 193.

⁴²⁵ Akyol, *Ama Hangi Atatürk*, 413.

⁴²⁶ Bezhan, “Pan-Islamism in Afghanistan in the Early Twentieth Century: From Political Discourse to Government Policy, 1906–22”, 202.

⁴²⁷ Barfield, *Afghanistan; A Cultural and Political History*, 181.

verilmiştir.⁴²⁸ Şah Emanulla'ın izlemiş olduğu Panislamizm politikası ona uluslararası alanda emperyalizme karşı mücadele eden Müslüman bir lider imajı getirdiği gibi ülke içerisindeki din önderlerin tam desteğini almasını da sağlamıştır. Dönemin meşhur şairlerinden Hindistanlı Muhammed İkbâl ve İranlı Vahid Datsgerdi gibi şairler bu dönemde Şah Emanullah'ı öven şiirler yazmıştır.⁴²⁹

Hindistanlı Müslümanların İngilizlere karşı yürüttüğü mücadele uzun süre boyunca Afganistan'da, *Cemaâtu'l-Mucahidin* teşkilatıyla idare edilmekteydi.⁴³⁰ Bu hareketin idaresini hem Hindistan'da hem de Afganistan'da Panislamizm'in önemli öncülerinden biri olan Ubeydullah Es-Sindi⁴³¹ yürütmekteydi. Hint asıllı Müslümanlar 20. yüzyılın başından itibaren Afganistan siyasetinde etkili olmaya başlamışlardı. Özellikle Anayasa Partisi üzerinde etkili olan Hint asıllı Müslümanlar, Afganistan'da Panislamizm'in yayılmasında kilit rol oynamışlardır. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Hint asıllı Müslümanlar, Osmanlı Halifesi'ni İngilizlere karşı desteklemek için Afganistan'da yoğun bir faaliyet içerisinde olmuşlardır. Afganistan'da bulunan Hintli Müslümanlar arasında önemli âlimler bulunmaktaydı. Bu âlimler Afganistan'da hem Emir'e yakın konumda bulunmuş hem de siyasi hayat içerisinde aktif görevler almıştır. Bu âlimler arasında ön plana çıkmış en önemli şahıs şüphesiz Mevlana Ubeydullah es-Sindi'dir.⁴³² Ubeydullah es-Sindi, Emir Habibullah Dönemi'nde Kabil'e yerleşmiş ve

⁴²⁸ A.g.e., 182.

⁴²⁹ Gregorian, "Mahmud Tarzi And Saraj-ol-Akhbar: ideology Of Nationalisim And Modernization in Afghanistan", 236.

⁴³⁰ Sana Haroon, *Competing Views of Pashtun Tribalism, Islam, and Society in the Indo-Afghan Borderlands*, Nile Green, *Afghanistan Islam, From Conversion to the Taliban*, (California: University of California Press, 2007), 147.

⁴³¹ Hindistan doğumlu olan ve Sih Dininden İslam'a geçen Ubeydullah es-Sindi dini ve siyasi önemli şahsiyettir. İngilizlere karşı sivil ve siyasi mücadele veren Sindi 1915'te Kabil'e gitmiştir. Kabil'deki resmi makamlardan destek gören Sindi birçok siyasi ve askeri eyleme imza atmış. İngilizler ile mücadele etmek hedefiyle ordu teşkil etmiş ve eğitim vermeye başlamıştır. Bununla da yetinmeyen Sindi, Kabil'de, geçici Hindistan Hükümeti ilan etmiştir. İlan edilen hükümet sonuç vermese de Afganistan İstiklal savaşı sırasında Sindi, İngilizlere karşı ciddi baskı aracı olarak rolünü üstlenmiştir. Sindi daha sonra Rusya ve oradan da Türkiye'ye gitmiştir. Bkz: <https://islamansiklopedisi.org.tr/ubeydullah-es-sindi> [20,03.2021].

⁴³² Bezhan, "Pan-Islamism in Afghanistan in the Early Twentieth Century: From Political Discourse to Government Policy, 1906–22", 198.

İngilizlere karşı mücadele etmek için faaliyetler yürütmekteydi.⁴³³ Ubeydullah es-Sindi, idareye geçmesinden kısa süre bir sonra Emanullah Han ile görüşmüş, bu görüşme sırasında Emanullah Han kendisine “Ben hala aynıyım.” diyerek kendisine Hintli Müslümanlara destek vereceğini ve Panislamizm düşüncesini devam ettireceğini belirtmiştir.⁴³⁴

Emanullah Han yürüttüğü Panislamizm politikalar çerçevesinde, Orta Asya Türki devletlerine yönelik de harekete geçmiştir. 1920 yılında meydana gelen Bolşevik İhtilali’ni fırsat bilen Emanullah Han, Orta Asya’ya doğru açılarak buraları da Afganistan’a katmak için harekete geçmiştir. Emanullah Han küçük bir birlik kurarak Buhara’ya göndermiş ayrıca Ruslara karşı mücadele eden diğer grupları da desteklemiştir. Rusların, Orta Asya’da genişlemesini durdurmak için İngilizlerden destek talep etmişse de İngilizler, Emanullah Han’ın Panislamizm siyasetini kendi çıkarlarına karşı tehlike olarak gördükleri için destek vermeyi kabul etmemiştir.⁴³⁵

Emir Emanullah Han’ın hilafet ilanından sonra bazı Müslümanlar, artık *darû’l-İslam*⁴³⁶ olan Afganistan’a göç etmeye başlamıştır. Şah Emanullah Han ilk aşamada kendisi bizzat bu göçleri desteklemekteydi. Mevlana Abdulbari ve Mevlana Abulkelam Azad tarafından verilen fetvada Müslümanların işgal altındaki *darû’l-harbi*⁴³⁷ terk ederek yeryüzünde *darû’l-İslam* kapsamına giren tek İslam ülkesi olan

⁴³³ Birişik, “Ubeydullah es-Sindi”, 27-29.

⁴³⁴ Olesen, *Islam And Politics In Afghanistan*, 113, Sindi, Emanullah Han ile ilişkilerini şöyle tarif etmektedir: *O (Emanullah Han) kendi bakanlarına nasıl davranıyorsa bize de aynı şekilde davranıyor. Her ne zaman onun özel toplantılarına katılsak bizi kendi ailesinden biri gibi saygı ile ağırlar. O, bugüne kadar ne bir dileğimizi geri çevirmiş ne de kendisine yaptığımız bir tavsiyeyi olumsuz karşılamıştır. Bu sebeple biz, onun hükümetinin güçlü ve bağımsız olması için elimizden geleni yapmaktayız. Geniş bilgi için bkz. Bezhan, “Pan-Islamism in Afghanistan in the Early Twentieth Century: From Political Discourse to Government Policy, 1906–22”, 201.*

⁴³⁵ A.g.e., 203.

⁴³⁶ Müslüman bir devletin hâkimiyeti altındaki topraklar için kullanılan fıkıh terimi, Geniş Bilgi İçin Bkz, Ahmet Özel, “Darûlislam”, *DİA*, C. 8, 541-543.

⁴³⁷ Müslüman olmayan bir devletin hâkimiyeti altındaki topraklar için kullanılan fıkıh terimi, Geniş Bilgi İçin Bkz, Ahmet Özel, “Darûlharb”, *DİA*, C. 8, 536-537.

Afganistan'a hicret etmeleri gerektiği söylenmekteydi. Bu fetvadan sonra on binlerce Müslüman Afganistan'a doğru yola çıkmış, ilk etapta 18.000 kişilik bir mülteci grubu Kabil'e yerleştirilmişti.⁴³⁸ Fakat Afganistan ekonomisinin, devam eden göçlere karşı yetersiz kaldığı anlaşılmış ve Şah hızla devam eden göçleri durdurmak için yeni politika izlemek zorunda kalmıştır.

Özetle Emir Emanullah Han, Panislamizm düşüncesini bir taraftan bir genişleme siyaseti olarak, diğer taraftan ülke içerisindeki idaresini güçlendirmek için kullanmıştır. Onun bu siyaseti İngiliz Krallığı ile yapılan savaşta başarılı olmasını sağladığı gibi hem içerden hem dışarıdan Müslümanların desteğini almasında da etkili olmuştur. Ancak Emir Emanullah Han'ın 1922 yılından itibaren Panislamizm siyasetinden uzaklaştığı görülmektedir. Bunun bazı sebepleri bulunmaktadır. Bu sebepler şu şekilde sıralanabilir:

Öncelikle Panislamizm faaliyetleri Emir Emanullah Han'ı bir taraftan İngiltere Krallığı ile diğer taraftan ise Sovyet Rusya ile karşı karşıya getirmekteydi. Bu durum uzun sürmesi halinde tahtına zarar verebilecek bazı faaliyetlere kapı açmaktaydı. Ayrıca ekonomi ve siyasi sebepler onu İngiliz Krallığı ile ilişkileri düzeltmeye zorlamaktaydı. Sovyet Rusya'nın Orta Asya'da uygulamış olduğu genişleme politikasına karşı İngilizlerin desteğine ihtiyaç duymaktaydı. Yine Panislamizm faaliyetleri için uzun dönem boyunca kullandığı bütçe zaten kısıtlı olan devletin bütçesine bir yük oluşturmaktaydı.⁴³⁹

İkinci bir sebep ise Afganistan'da uzun süre faaliyet gösteren Hindistanlı siyasi grupların bazısında Bolşevik Devrimi'nden sonra sosyalist düşüncelerin yaygınlaşması ve bu grupların Hindistan'daki faaliyetleri için Sovyet Rusya'dan destek almaya başlamasıydı. Emanullah Han bu grupların Afganistan'ı; Sovyet Rusya ve İngiliz Krallığı arasında bir kanal olarak kullandıklarından şüphelenmekteydi. Emanullah Han her ne kadar başlarda bu tür faaliyetleri göz ardı etse de ileriki dönemlerde bu faaliyetlerin ülkeye zarar vereceğini düşünerek Hintli Müslümanların Afganistan'daki faaliyetlerini kısıtlamaya başlamıştır. Yıl 1922'ye geldiğinde ise Şah, Hintli Müslümanların faaliyetlerini tamamıyla yasaklamış, Hintli Müslümanların bir kısmını ülkeden ihraç etmiştir. Gönderilen Hintli Müslümanlar arasında daha önce de

⁴³⁸ Olesen, *Islam And Politics In Afghanistan*, 115.

⁴³⁹ Haşmat, *Az Junbişi Maşruta Ta Davleti Maşruta Dar Afganistan*, 462.

zikri geçen ve Afganistan’da Panislamizm’in fikir öncülerinden sayılan Mevlana Sindi de bulunmaktaydı.⁴⁴⁰ Mevlana Ubeydullah Sindi Kasım 1922 yılında Afganistan’dan Rusya’ya sığınmıştır.⁴⁴¹ Hintli Müslüman grupların Afganistan’dan ihraç edilmesini İngiliz Krallığı ile ilişkilerin düzeltilmesi için atılmış bir adım olarak da görmek mümkündür.

Emanullah Han’ın Panislamizm siyasetini bırakmasının arkasındaki diğer bir sebep ise ülkede uygulamak istediği modernleşme faaliyetleriydi. Bu faaliyetleri hayata geçirmek için de ekonomik desteğe ihtiyaç duymaktaydı. Bu sebeple Panislamizm siyasetini sonlandırması gerekmektedir. 1923 yılında toplanan büyük mecliste (Loya Cirga), Emir Emanullah’tan dünyadaki bütün Müslüman önderleri bir araya toplamak için izin isteyen âlimlere Emir şöyle cevap vermiştir:

Tabiî ve mantiki olarak halife, kendi yönetimi altında olmayan Müslümanların sorunlarına dâhil olmamalıdır. Şayet böyle olursa İranlılar, Hindistanlılar yahut Mısırlılar kendi çıkarlarına ters düştüğünde halifenin sözünü dinlerler mi? Hayır! Asla bunu yapmazlar. Benim âcizane görüşüm halife, bugünkü dünya sisteminde kendisi ve ülkesi için sorun yaratmaktan başka bir şey yapamaz. Eğer Türklere, “Neden halifeliği bıraktınız?” diye sorsanız onlar da size aynen benim cevabımı vereceklerdir.⁴⁴²

Emanullah Han Panislamizm siyasetini bıraktıktan sonra ülke içerisinde hızlı bir şekilde bazı reformları hayata geçirmeye başlamıştır. Tabi daha önce de bahsedildiği gibi bu reformların hayata geçirilmesi için iki komşusu olan İngiltere Krallığı ve Sovyet Rusya ile ilişkilerin önemi büyük olmuştur. Şah her iki güç ile dengeli siyasi ilişkiler içinde olmaya gayret etmiştir. Ayrıca bu reformlar için ülkede ulema sınıfından ziyade eğitimli sınıfın desteğine ihtiyaç duymaktaydı.

Bu noktada 1921 yılında dışişleri bakanı olarak atanan Mahmut Tarzi’nin, hem dış siyasette Panislamizm politikasının uygulanmasında hem de bu politikanın terk edilmesinde önemli bir rol üstlenmesine dikkat çekmek gerekiyor. Tarzi’nin

⁴⁴⁰ Bezhan, “Pan-Islamism in Afghanistan in the Early Twentieth Century: From Political Discourse to Government Policy, 1906–22”, 204.

⁴⁴¹ Abdülhamit Birışık, “Ubeydullah es-Sindi”, 28.

⁴⁴² Bezhan, “Pan-Islamism in Afghanistan in the Early Twentieth Century: From Political Discourse to Government Policy, 1906–22”, 204.

düşünceleri dönemin din-siyaset ilişkilerinin şekillenmesinde önemli rol oynamıştır. Gerek İslam birliği, hilafet makamının ehemmiyeti gerek ulemanın toplumdaki rolüne yönelik görüşlerinin Emanullah Han Dönemi Afganistan din-siyaset münasebetleri üzerine etkileri büyük olmuştur.⁴⁴³

5.3.Modernleşme ve Din-Siyaset İlişkisinde Değişen Paradigmalar

Bağımsızlık savaşı boyunca din unsuru Afganistan siyasetinin merkezinde yer almış, iç siyaset cihat söylemleri, dış siyaset ise Panislamizm fikriyle şekillenmiştir. Ancak Emanullah Han kafasında modern bir Afganistan planlamaktaydı. Bağımsızlık savaşı modern bir ulus devlete giden ilk adımı oluşturmaktaydı. Çünkü Şah Emanullah'ın Afganistan için düşündüğü modernleşme adımlarını atması için tam bağımsızlık gerekmektedir. Bu yüzden bağımsızlıktan sonra Şah hızlı bir şekilde söylem değiştirmiş ve Şah'ın söylemlerindeki dini kavramlar yerini modern söylemlere bırakmıştır.⁴⁴⁴

Şah Emanullah'ın politika ve söylem değişikliğinde etkili olan belli unsurlar bulunmaktadır. Öncelikle İngilizlerle yapılan savaş her ne kadar Afganların galibiyetle sonuçlansa da devlet bütçesinde büyük hasara sebebiyet vermişti.⁴⁴⁵ Bu durum daha önce de belirtildiği üzere Panislamizm politikasına ayrılan bütçenin kesilmesinin ve halka yönelik yeni vergi kanunlarının çıkarılmasının önünü açmıştır. Emanullah'ın

⁴⁴³ Mahmut Tarzi'ye göre İslam ülkelerinde mevcut olan istibdadın ortadan kaldırılması ve İslam birliğinin sağlanması mevcut sorunların esas reçetesidir. Bu hedef için Müslümanların gerçek anlamda dini idrak etmesi gerekiyor ki bunda en önemli görev ulemaya düşmektedir. Tarzi, Siracü'l-Ahbar dergisinde yazdığı bir yazıda konu ile ilgili; "*İslam toplumlarında hâkim olan liderler, din ve hakikati beyan etme konusunda kimseden çekinmeyip korkmayan ulemayı ortadan kaldırıp ulema kıyafetinde kendi ve menfaatlerine hizmet eden kişileri ulema olarak istihdam ettiler*" demektedir, bkz: Sirac-ül Ahbar, Cilt-8, (06.06.1917). Emanullah Han döneminde dış işleri bakanı olarak atanan Tarzi bu görüş ve düşüncelerini bizzat uygulamaya geçirme fırsatı bulmuştur. Nitekim gerek İngilizlerden bağımsızlığın alınması hususunda gerek Afganistan'ın bölgedeki İslam devletleriyle yakınlaşması hususlarında çaba sarf etmiştir. Özellikle Panislamizm politikaları çerçevesinde Hint Müslümanlarının ve Bolşevik Rusya'sının hudutlarında bulunan Müslümanları destekleme meselelerini gündeme getirmiştir. Bkz; Haşmat, *Az Junbişi Maşruta Ta Davleti Maşruta Dar Afganistan*,223-227.

⁴⁴⁴ Misdaq, *Afganistan siyasi kamzori aw Bahrany Mudahale*, 150-151.

⁴⁴⁵ Attai, *De Afganistan Pa Muasır Tarih Yava Landa Katana*,192.

Panislamizm politikasını bırakmasının bütçe dışında başka sebepleri de vardı. Bunlar arasında Orta Asya'da desteklenen grupların Rus hâkimiyetine girmesi ve modernleşme reformlarına destek almak için İngilizlerle ilişkilerin yeniden düzeltilmesi gibi sebepler vardır. Panislamizm siyasetini ve halifelik söylemlerini bırakan Şah, en fazla Afganistan'da bulunan Hintli Müslüman grupları hayal kırıklığına uğratmıştır. Uzun süre boyunca Hindistan'da İngilizlere karşı yapılan mücadelede Afganistan'dan destek alan bu gruplar Şah Emanullah'ın izlemiş olduğu politikayı değiştirmesi sonrasında alternatif destek aramaya başlamışlardır.

Şah Emanullah'ın bu dönemde oluşturduğu söylem İslam dininin modernleşmeye karşı olmadığına dair söylemdir. Bu söylem 20. yüzyılın başlarında İslamcı entelektüel ve siyasilerin kullanmış olduğu önemli ifadelerden biridir. Ayrıca bu ifade İslamcı siyaset takip eden politikacıların modernleşmeye karşı değil, aksine modernleşmeyi destekleyen bir tavır almasının da temelini oluşturmaktadır. Nitekim İsmail Kara'nın da belirttiği gibi İslamcılarının modernleşmeyi bir kurtuluş yolu olarak görmesinin temel sebebi, devletin ihyasını dinin ihyası, devletin çöküşünü dinin çöküşü olarak görmelerinden kaynaklanmaktadır.⁴⁴⁶ İslamcılarının bu düşüncesi onların, dine aykırı unsurlar taşısalar dahi devleti kurtarmak için modernleşmeye dair öğeleri kabul etmelerine ve meşru görmelerine sebep olmaktadır.⁴⁴⁷ Şah Emanullah Han'ın Afganistan'ı modernleştirmesinin temelinde de bu fikir yatmaktaydı. Ancak bu düşünce sadece onun değil, onu destekleyen entelektüel kesimin de benimsediği bir fikir idi.

Mahmut Tarzi, Şah Emanullah Han'ın modernleşme fikirlerinin toplum tarafından kabul edilmesi için yoğun çaba sarf etmekteydi. Tarzi bu çabayı dini söylem üzerinden gerçekleştirmekteydi. *Siracu'l-Ahbar* dergisi bu hususta Mahmut Tarzi'nin halkla buluştuğu bir ortam sağlamaktaydı. *Siracu'l-Ahbar* dergisi üzerinden yayımlanan makale ve yazılarla modernleşmenin olumlu taraflarından bahsedilmekteydi. Örneğin gençlere yönelik yazdığı bir makalede Mahmut Tarzi, modern bilimlerini öğrenmenin gençlerin bilgi birikimini artıracığını ve bu bilgi sayesinde yaratıcıyı ve dünyayı daha

⁴⁴⁶ Kara, "Türkiye'de Din ve Modernleşme (Modernleşme Teşebbüslerinin Dinileşmesi) Metodolojik Temel Problemler", 190.

⁴⁴⁷ A.g.e., 191.

iyi tanıyacaklarını söylemekteydi.⁴⁴⁸ Mahmud Tarzi modernleşmeye dair yapılacak inkılapların toplumsal alt yapısını hazırlarken Şah Emanullah hızlı bir devrim niteliğinde kanunlara imza atmaktaydı. Eğitim alanında yapılan modernleşme ve modern okulların açılması, kız çocuklarının eğitime katılması, klasik medrese eğitimi veren kurumların diplomalarının iptal edilip mollalar için devlet idaresinde okullar açılması, modern hukukun icraata geçirilip şer'î hukukun ikinci plana atılması gibi hususlar sonradaki dönemde halkın tepkisine neden olacaktır. Ayrıca cuma günü olan resmi tatilin perşembe gününe alınması ve kılık kıyafet gibi Müslüman Afgan halkı için simgesel değeri olan hususlar değişimler arasında yer almaktaydı.⁴⁴⁹

Konu ile ilgili öne sürülen diğer önemli bir nokta ise Şah ve reformlarına karşı yapılan eleştirilerin çoğu dinden ziyade siyasi temelli eleştirilerdi. Nitekim Şah'a ve reformlara karşı çıkan mollalar, hicap, eğitim ve benzeri reformlar konusunda kırsalda Şah'a karşı propaganda yapmaktaydılar ancak kırsal bölgelerde kadınların çoğu tarlalarda çalıştığı için mollaların bahsettiği hicaptan zaten söz etmek mümkün değildi. Dolayısıyla mollalar, Şah'ın reformlarını muhalefetleri için birer araç haline getirmiştir. Mollalar ve kırsal bölgelerde etkili olan diğer feodal grupların asıl sorunu merkezi devletin güçlenmesi ve bu grupların etkinliğinin azalması olmuştur. Nitekim merkezi yapının güçlenmesi ve mevcut olan düzenin bozulması, geleneksel yapıların çıkarına ters düşmekteydi.⁴⁵⁰

Emanullah'ın modernleşmeye yönelik attığı adımlara ilk tepki 1923 yılında meydana gelmiştir. Celalabat şehrinde Afganistan'ın İngilizlerden bağımsızlığının yıl dönümü kutlamaları sırasında Afganistan'ın farklı bölgelerinden gelen delegeler ile görüşen Şah Emanullah, onlara geleceğe yönelik toplumsal, kültürel ve özellikle eğitim ve sosyoekonomik alanlarda tasarladığı inkılapları anlatmıştır. Bu görüşme sırasında delegeler, modern Batı eğitiminin mevcut İslami eğitimin önüne geçmesi hususunu eleştirmişlerdir.⁴⁵¹ Nitekim ülkedeki sayılı Batı tarzı okul dışındaki bütün eğitim merkezleri mollaların kontrolündeki medreselerdi. Bununla beraber Şah Emanullah Han ülkedeki mollalar üzerindeki kontrolü tam sağlayamamıştı. Emir Abdurrahman

⁴⁴⁸ A.g.e., 357.

⁴⁴⁹ İbrahimi, *Atatürk Dönemi Türk- Afgan İlişkileri*, 112-116.

⁴⁵⁰ Hashmat, *Az Junbişi Maşruta Ta Davleti Maşruta Dar Afganistan*, 464.

⁴⁵¹ Olesen, *Islam And Politics In Afghanistan*, 134.

Dönemi'nde muhalif davranan mollalar ya sürgün ediliyor ya da idam ediliyordu. Ancak Emanullah Han mollalar üzerinde, onlar açıktan isyan edene kadar baskı kurmamıştır. Bu durum ülkede mollaların rahat davranmasına sebebiyet vermiştir.⁴⁵² Ayrıca Şah Emanullah Han ve onun seleflerinin çabalarına rağmen aşiret reislerinin kırsal alanlardaki nüfuzu kırılmış değildi. Bu yüzden de Şah, önemli ölçüde aşiretlerin desteğine ihtiyaç duymaktaydı. İngilizlerle yapılan savaş Şah'ın, kabile reisleri nezdinde itibarını arttırmıştı ve doğudaki aşiretler onu desteklemekteydi. Ancak Hazrat ve Şor Bazaar gibi bazı aşiret mensuplarının Şah'ı ne derece destekledikleri konusunda soru işaretleri bulunmaktaydı.⁴⁵³

Daha önce de bahsedildiği üzere ülkede dini eğitimi elinde tutan ve halk üzerinde önemli ölçüde etkili olan mollalar Şah Emanullah'ın modernleşme reformlarını hayata geçirmesiyle beraber yine Şah'a karşı tutum sergileyen aşiret ağalarıyla iş birliği yapmışlardır. Aşiret ağaları zorunlu askerlik, vergi gibi düzenlemelerden rahatsız olduğu gibi merkezleşme politikaları, kırsalda nüfuz sahibi iki gücü temsil eden mollaların ve aşiret ağalarının etki alanını daraltmıştı. Onların bu rahatsızlığı ve mollaların Şah Emanullah'a karşı taraf alması ülkede söz sahibi iki geleneksel gücün iş birliğine gitmesine sebep olmuştur.⁴⁵⁴ Mollaların, aşiret ağalarını desteklemesi ise Şah Emanullah'ın bir anda din karşıtı biri olarak gözükmeye sebep olmuştur. Şaha karşı oluşan bu tepki Host İsyanı'nın patlamasının ve modernleşmeye dair paradigmalardan değişmesinin de temel sebebini oluşturmuştur. Haziran 1924 yılında Molla Abdullah bir grup arkadaşıyla beraber ayaklanmış ve Kabil ile Gardiz şehirleri arasındaki telgraf tellerini kesmişti.

Host İsyanı her ne kadar İngilizlerin kendi çıkarlarını korumak için başlattığı bir ayaklanma olarak gösterilse de ayaklanmanın asıl sebebini, mollaların Şah Emanullah'ın modernleşme siyasetine tepkisi oluşturmaktaydı. Nitekim isyanın başını

⁴⁵² Chua, "The Promise and Failure of King Amanullah's Modernisation Program in Afghanistan", 44.

⁴⁵³ Olesen, *Islam And Politics In Afghanistan*, 135.

⁴⁵⁴ Chua, "The Promise and Failure of King Amanullah's Modernisation Program in Afghanistan", 45.

çeken Molla Abdullah, bu ayaklanmanın İslam adına yapıldığını ifade etmekteydi.⁴⁵⁵ Molla Abdullah ve onu destekleyen grup, Şah'ı dinsizlikle suçlamakta ve kültürel alanda yaptığı reformların geri çekilmesini talep etmekteydi. Bu istekleri içeren bir mektubu Kabil'e gönderen mollaların istekleri yerine getirilmeyince ayaklanma büyümüştür. Molla Abdullah'ın ayaklanması Şah'a karşı ilk silahlı ayaklanma girişimi olmuştur.⁴⁵⁶ Merkezi hükümet, önce ayaklanmayı ciddiye almamış ancak mart ayının sonuna doğru durumun vahametini kavramıştır. Nisan ayında kuzeyde bulunan bölgelerin çoğu ayaklanmaya dâhil olmuştur. Hükümet başta sorunu barışçıl yollarla çözmeye çalışmış ve isyancılarla görüşmek üzere âlimlerden oluşan bir heyet göndermiştir. Ancak yapılan görüşmede herhangi bir sonuç alınamamıştır. Haziran 1924 tarihinde ise isyan yeni bir boyut kazanmış ve 1879 yılından beri Hindistan'da sürgünde bulunan saltanat ailesinden Abdülkerim Han, ayaklanmaya destek vermeye başlamıştır. Abdülkerim, daha ileri giderek yapılan reformların görüşülmesi için genel Loya Cirga'nın toplanmasını talep etmiştir.⁴⁵⁷ Bu durum İngilizlerin de işin içinde olduğu iddialarını güçlendirmiştir. Fakat aynı yıl Emanullah'ı başından beri destekleyen dini grupların çoğu Şah'tan desteğini kesmiştir. Söz konusu dini grupların içinde sarayda olup da Şah'a karşı propaganda yapanlar bile bulunmaktaydı. Dini grupların Şah'a arkasını dönmesi ve onu dini gerekçelerle suçlaması devlet için pahalıya mal olmuştur.⁴⁵⁸

Bu dönem Afganistan basınında, İngiliz hükümetinin isyanı desteklediğine dair haberler yapılmıştır. Aynı dönemde Sovyet Rusya'da da isyanın İngilizler tarafından desteklediğine dair haberler yapılmaktaydı.⁴⁵⁹ Nitekim Ruslar, ayaklanmaları bastırmak için Emanullah Han'a destek teklif etmiştir. Teklifi kabul eden Şah, ilk etapta Rus savaş uçaklarının müdahalesine izin vermiş, daha sonra ise Ruslardan askeri yardım almıştır. Dönemin SSCB Kabil büyükelçilik çalışanı Aqabkof, hatırat

⁴⁵⁵ Nawid, "The Khost Rebellion, The Reaction of Afgan Clerical and Tribal Forces to Social Change", 314.

⁴⁵⁶ Paykar, *Zohor ve Sokut-i Emanullah Han*, 226.

⁴⁵⁷ Nawid, "The Khost Rebellion, The Reaction of Afgan Clerical and Tribal Forces to Social Change", 315.

⁴⁵⁸ Paykar, *Zohor ve Sokut-i Emanullah Han*, 234.

⁴⁵⁹ Olesen, *Islam And Politics In Afghanistan*, 161, Nawid, "The Khost Rebellion, The Reaction of Afgan Clerical and Tribal Forces to Social Change", 317.

kitabında durumu şöyle izah etmektedir; “*Host Ayaklanması sırasında son derece gergin olan vaziyet içerisinde SSCB Büyükelçisi Astark, Afgan yetkililere hava güçlerimizin desteğini teklif etti. Afganistan Devleti de bunu hemen kabul etti ve bunun üzerine Rus uçakları isyancıların merkezlerini bombaladı.*”⁴⁶⁰

Host İsyanı'nın kısa sürede büyümesinde şüphesiz aşiret reislerinin ve din önderlerinin modernleşme siyasetine karşı kullanmış oldukları söylem önemli bir yer tutmaktadır. Bu söylem halkı bir taraf seçmeye zorlamaktaydı. Örneğin Kabil'de bulunan İngiliz yetkilisi ayaklanmayı Londra'ya gönderdiği bir telgrafta şöyle ifade etmektedir:

*İsyancılar bir tarafta modern kanunların ve diğer tarafta Allah'ın kitabının olduğunu ve insanlardan bir tarafı seçmelerini istemektedirler. Allah'ın kanunları mı yoksa bir insanın koymuş olduğu kanunlar mı? İsyancılar insanlardan erkeklerini zorunlu askerlik ile köleleştiren ve kızlarını Batı'ya gönderen zihniyete karşı direnmelerini istemektedirler.*⁴⁶¹

Şah Emanullah, İslam adına başlatılan bu ayaklanmayı bastırmak için halk tarafından kabul gören âlimlerden bir heyeti isyancılarla görüşmek üzere göndermişse de bir sonuç alamamıştır. Daha sonra toplanan Loya Cirga ise geleneksel ulemanın zaferiyle sonuçlanmıştır. Meclis kurulunda Emanullah Han'ın özellikle evlenme, boşanma, miras, eğitim gibi konularda yaptığı yenilikler tartışılmış ve şeriata uymadıkları gerekçesiyle bazı kanunlar iptal edilmiştir. Tek eşlilik ve kızlarda evlenme yaşı gibi kanunlar düzenlemeden önceki haline geri getirilmiş, ticaret hukukuna ait düzenlemelerin şariat kanunlarına göre uygulanmasına karar verilmiştir. Ayrıca anayasadaki din-devlet ibaresi şu şekilde tanımlanmıştır; “İslam Afganistan'ın resmi dinidir. Hanefilik ise devletin resmi mezhebidir. Ülkede bulunan Hindu ve Yahudiler cizye ödemek koşuluyla devletin koruması altındadır.” Yine başka bir madde de “Bütün Afganistan vatandaşları şariat kanunları ve devletin koymuş olduğu kanunlara uyarak özgürce yaşayabilir.” denmekteydi. Yeni yapılan düzenleme sayesinde Emanullah Han, İslam'ın savunucusu ve şeriatın da uygulayıcısı haline gelmiştir.⁴⁶² Ancak Afganistan ordusunun Host İsyanı'nı bastırmada yetersiz kalması Şah

⁴⁶⁰ Paykar, *Zohor ve Sokut-i Emanullah Han*, 229.

⁴⁶¹ Senzil Nawid, “The Khost Rebellion, The Reaction of Afgan Clerical and Tribal Forces to Social Change”, 314.

⁴⁶² A.g.e., 316.

Emanullah Han idaresini de zor durumda bırakmıştır. Loya Cirga'dan istediğini alan ulemanın isyancılar aleyhinde fetva yayınlaması ve isyanın yine ulemanın desteğiyle sona erdirilmesi Şah Emanullah'ın dini çevrelerin gücünün etkisini kıramadığının önemli bir göstergesidir. Nitekim Şah Emanullah Han her ne kadar görmezden gelse de ulema açık bir şekilde kendi istedikleri yerine getirildiği sürece devleti destekleyeceklerini ortaya koymuş olmaktadır.⁴⁶³ Haziran-Aralık 1924 yılında isyancıların devlete karşı ayaklandıkları gerekçesiyle fetvalar yayınlanmış ve isyancılara karşı cihat ilan edilmesi gerektiği vurgulanmıştır. Neticede isyancılar destek bulamamış, böylece isyan da son bulmuştur. Molla Abdullah ve yanındaki elli kişi tutuklanıp idam edilmiştir. Ayrıca Şah Emanullah Han Loya Cirga'da alınan karar gereği daha sonraki süreçte yapılacak olan düzenlemelerin İslam dinine uygunluğunu kontrol etmek üzere ulemadan bir komisyonun kurulmasını kabul etmiştir.⁴⁶⁴

Emanullah Han, 1924 yılında yapılan Loya Cirga'da çıkan karar gereği Kabil'de ulemadan oluşan elli kişilik bir danışma kurulu meydana getirdi. Meclisten çıkan tüm kanun teklifleri önce ulemaya danışılacak, ulemadan olumlu yanıt geldikten sonra uygulamaya konulacaktı.⁴⁶⁵ Emanullah Han, yabancı ülkelere kız öğrencilerin gönderilmesi, Afganistan'a Hindistan Diyobend Medresesi mezunlarının gelişlerinin yasaklanması, mollalara diploma şartı getirilmesi gibi muhafazakâr kesimin tepkisine neden olan konularda açıklamalarda bulunmuştur. Bunlardan biri şu şekildedir:

Kimileri Afgan kızlarımızı Müslüman olmayan ülkelere göndermemizi eleştiriyor. Fakat ben kızlarımızı tıbbi ilimlerde yetiştirmek üzere Müslüman bir ülke olan Türkiye'ye gönderdim. Hatta ben Türkiye'ye gittiğimde onların eğitim aldığı yerleri bizzat gördüm. Orda sadece kız öğrenciler eğitim almaktadır. Kızlarımızla Ankara'daki sefirimizin eşi yakından ilgilenmektedir. Tüm bunlara rağmen millet hala bu duruma olumsuz bakıyorsa ben de kızlarımızı geri çağıracağım. Dini ilimleri öğrenen birine diploma şartı getirilmesi de işi ehline teslim etmek amacıyla idi. Fakat halk, buna iyi bakmadığı için bu şartı kaldırıyoruz. Diyobend Medresesinden mezun olan tecrübesiz birtakım gençlerin, harici güçlerin hizmetine girip ülkemize

⁴⁶³ Barfield, *Afghanistan; A Cultural and Political History*, 188.

⁴⁶⁴ Olesen, *Islam And Politics In Afghanistan* 140.

⁴⁶⁵ Ahmed, *Afghanistan Rising*, 278.

*gönderildiğini biliyoruz. Buraya gelenler daha çok farklı mezhepler arasında fitne sokup milletimizin arasında ihtilafa sebebiyet vermektedir. Bu durumlara engel olalım diye girişlerini yasakladık.*⁴⁶⁶

Bütün bu süreçler nedeniyle Host İsyanı Afganistan tarihinde din-siyaset ilişkisi bağlamında önemli bir kırılma noktası olmuştur. Ayrıca bu döneme kadar Şah Emanullah'ın modernleşme siyasetini destekleyen toplumun benimsediği bazı âlimler, itibarı kaybetme endişesi sebebiyle taraf değiştirmek durumunda kalmışlardır. Bu bağlamda Şah Emanullah Han Host İsyanı ve sonrasında ulemanın baskısını önemli ölçüde hissetmiştir. Yine de Şah Emanullah Han ulemanın desteğini aldıktan sonra Afganistan tekrardan istikrarlı bir döneme girmiştir.

5.4.Din Hürriyeti Meselesi

Şah Emanullah Han Dönemi'nde din siyaset ilişkisini belirleyen diğer önemli bir husus ise din özgürlüğü meselesidir. Şah Emanullah Han ülkede din özgürlüğü için bazı düzenlemeler yoluna gitmiş ancak mollaların baskısı nedeniyle bunu hayata geçirememiştir. Şeriat kanunlarının geçtiği ve Hanefi mezhebinin tatbik edildiği ülkede putperestlik ve Kadiyanilik⁴⁶⁷ tamamıyla yasaklanmış, bu dinlere mensup olanların öldürülmesi anayasa maddeleri içerisine eklenmiştir.⁴⁶⁸ Örneğin, 1924 yılında Loya Cirga toplanması öncesinde, Loya Cirga'nın lider kadrosunda olan iki molla, Molla Abdulhalim ve Molla Nimetullah, Kadiyani tarikatına mensup oldukları gerekçesiyle tutuklanmışlardır. Bu iki molladan Molla Abdulhalim serbest bırakılmış, Molla Nimetullah ise taşlanarak infaz edilmiştir. Kadiyaniliğe yönelik yapılan baskılar, Kadiyani taraftarlarının Host İsyanı'nı desteklemesinden sonra artarak devam etmiştir. Yine 5 Şubat 1925 yılında iki Kadiyani taraftarı taşlanarak infaz edilmiştir.⁴⁶⁹

Emanullah Han'ın iktidara gelmesiyle beraber Afganistan topraklarında yaşayan Hindu ve Sihlerin devlete vereceği vergiler kaldırılmıştır. Şah'ın birçok konuşmasında

⁴⁶⁶ İhlas, *De İstiklal Salorama Cabha*, 74.

⁴⁶⁷ Kadyanilik, yakın dönemde ortaya çıkan mezheplerden birisidir. 1900 yılında, Mirza Gulam Ahmed tarafından Hindistan'da ortaya çıkmıştır. Fazla bilgi için bkz: <https://islamansiklopedisi.org.tr/kadiyanilik> [10.11.2021].

⁴⁶⁸ Gregorian, *The Emergence of Modern Afghanistan Politics of Reform and Modernization, 1880-1946*, s. 250.

⁴⁶⁹ Olesen, *Islam And Politics In Afghanistan*, 142.

Afganistan'da yaşayan herkesin eşit olduğu, birinin diğerine üstünlüğü olmadığı vurgusu ön plana çıkmaktadır. Bu doğrultuda gerek Müslüman olmayan Hindu, Sih ve diğer dinlere mensup olan gayrimüslimler gerek mezhep olarak Sünni olmayan Afgan Şii'lere yönelik uygulanan vergiler ve yükümlülükler kaldırılmıştır. Fakat 1924'te ülkenin doğusunda Şah'ın reformlarına karşı başlatılan isyanlar, eğitim ve kültür alanında gerçekleştirilmiş ıslahatları olduğu gibi, din ve mezhep alanındaki özgürlükleri de etkilemiştir. İsyancuların büyümesini önlemek amacıyla Şah tarafından çağırılan 1924'teki Loya Cirga'da Hindulara yönelik vergi muafiyeti kaldırılmıştır. Benzer şekilde Ahmediye ve Brilevi mezheplerine yönelik birtakım sınırlamalar getirilmiştir.⁴⁷⁰

Farklı dini fikir ve mezheplerden oluşan Afganistan toplumunda Emanullah Han'ın meydana getirdiği din ve mezhep özgürlüğü alanındaki ıslahatlar uzun vadede toplumun yararına olmuştur. Özellikle mezhepsel olarak Sünnilerden sonra en büyük mezhebi grup oluşturan Afgan Şii'ler, Emanullah Han Dönemi'nde huzur içinde yaşamaya başlamış ve daha önce mevcut olan engel ve baskılardan kurtulmuşlardır. Tarih boyunca Afgan siyasi eliti ile sorunlu ilişkileri sürdüren Şii'ler Emanullah Han Dönemi'nde merkezi devleti savunan tabakadan olmuşlardır. Nitekim Emanullah Han ülkeden ayrılmak istediğinde çoğu Şii mezhebine mensup olan Afgan Hazaralar Emanullah Han'ı destekleyip ülkede kalmasını talep etmiştir.

5.5.Modernleşmede Israr ve Geleneksel Ulemanın Zaferi

Birinci Dünya Savaşı'nın doğurduğu liderler arasında yer alan Emanullah Han, çok genç yaşta iktidara çıkma fırsatı bulmuştur. Habibullah Han'ın Siracû'l-Havatin lakaplı ilk eşinden olan Emanullah, Habibiye Mektebindeki hocaları ve annesi tarafından yetiştirilmiş ve devlet terbiyesini almış bir şehzade olarak karşımıza çıkmaktadır. Daha sonra reformist bir kişilik olarak ön plana çıkan Emanullah'ın şah ailesinden gelen bir şehzade olması önem taşımaktadır. Onun şehzade olması daha sonraki hayatında modernleşme alanında verdiği mücadele, fikriyatı ve devlet yönetme tarzını doğrudan etkilemiştir. Rıza Şah ve Mustafa Kemal Paşa ile aralarındaki en temel fark, Emanullah Han'ın bir şehzade olarak bu mücadeleye başlaması, diğer iki liderin ise asker kökenli olmasıydı. Nitekim Rıza Şah ve Kemal

⁴⁷⁰ Firdavs, "Emanullah Şah-i Peşrav", <https://8am.af/amanullah-the-king-of-progress/>, [25.11.2021].

Atatürk'ün verdiği mücadelede ordunun rolü fazlasıyla belirgin olmuştur. Atatürk'ün konu ile ilgili Emanullah Han'a sarf ettiği bu sözler önem arz etmektedir: “Modern reformlar gerçekleştirebilmek için güçlü bir orduya sahip olmanız şarttır, gerekirse ben ordumuzun en iyi subaylarını Afgan ordusunu yetiştirmek amacıyla Afganistan'a yollayacağım.”⁴⁷¹

Dolayısıyla Emanullah Han'ı diğer iki liderden ayıran özellik ıslahat hareketini ayakta tutabilmek için güçlü bir orduya başvurmamasıdır. Nitekim kendisi Afganistan İstiklal Savaşı'ndan sonraki dönemi asr-ı kalem (kalem dönemi) diye isimlendirmiştir.⁴⁷² Hiç şüphesiz Emanullah Han Afganistan'ın modernleşmesi yolunda çabalayan ilk ve tek lider değildir. Afganistan'ı geleneksel toplum ve siyaset düzeninden çıkartma eylemi dedesi Abdurrahman Han tarafından başlatılmıştı. Babası Habibullah Han her ne kadar sürece çok katkı sağlamasa da modernleşme seyri devam etmişti. Fakat Emanullah Han 19. yüzyılda Afganistan'da başlatılan modernleşme çabalarına yön verebilen bir lider olarak karşımıza çıkmaktadır. Emanullah Han'ın başlattığı mücadelenin bir birikim üzerine inşa edilmiş olması önemli bir husustur. Zira bu Afganistan modernleşmesi sürecinde onu güçlü kılan yönlerden biri olmuştur. Emanullah Han'ın başlattığı hareket sonuç itibarıyla kısa vadede başarılı olmasa da ülkenin geleceği açısından modernleşme alanında bir referans noktası haline gelmiştir.

Emanullah Han bir yandan Batı'yı örnek alarak ülkesinde modernleşme reformlarını uygulamaya çalışan, diğer taraftan emperyalist Batı düşmanı biri olarak bilinmekteydi.⁴⁷³ Meşrutiyet Hareketi'nin içinde yetişmiş olan Şah, gerek kayınpederi olan Tarzi gerek Habibiye Mektebinde onu yetiştiren İslamcı hocaların etkisiyle İngilizler başta olmak üzere İslam topraklarını işgal eden emperyalistlerle mücadele ruhuna sahipti. Ancak Şah aynı zamanda Batı'da siyasal ve toplumsal alanda devam eden modernleşme hareketlerine de olumlu bakmaktaydı. Şah, Avrupa ziyareti öncesi devlet erkânına yaptığı konuşmasında şöyle diyordu:

Bu ziyaretlerim bana Avrupa uygarlığının keşfettiklerinin en iyi olanlarını
ülkeme getirme fırsatı verecektir. Ben isterim ki ülkemi kitaplarda okuduğum

⁴⁷¹ Misdaq, *Afganistan siyasi kamzori aw Bahrany Mudahale*, 152.

⁴⁷² “Emanullah Han, İstiklal, Naw Garayi ve Tabiez”, <https://8am.af/amanullah-khan-independence-modernism-and-discrimination/> [26.11.2021].

⁴⁷³ Attai, *De Afganistan Pa Muasır Tarih Yava Landa Katana*, 193.

Avrupa uygarlığının seviyesine çıkarayım. Artık okuduklarımı Avrupa’da bizzat yerinde müşahede etmek ve tecrübelerle tekmil etme zamanı gelmiştir.⁴⁷⁴

Emanullah Han’ın uzun Avrupa seferinden sonraki konuşmalarına bakılırsa onun Batı hayranı biri olduğunu söylemek yerinde olacaktır. Nitekim Avrupa seferinden sonra, modernleşme konusunda Şah’ın görüşleri eskiye nazaran daha radikal hale gelmiştir.⁴⁷⁵ Afganistan modernleşme serüveni sürecinde din siyaset ilişkisi belli dönemlerde Türkiye ile benzerlik göstermiştir. Daha önce de belirtildiği üzere Afganistan’ın bağımsızlık sürecinde izlediği siyasetin ve Mustafa Kemal’in Kurtuluş Savaşı döneminde izlediği politikanın birçok ortak noktası bulunmaktadır. Ancak bu durum daha sonraki süreçte değişmiş ve din-siyaset bağlamında iki liderin izlediği politika farklılaşmıştır. Nitekim Şah Emanullah Han modernleşme politikasını hayata geçirebilmek için ülke siyasetinde önemli bir konuma sahip olan ulemayı ikna etme yoluna gitmiş ve ancak ulemanın desteğini alabildiği politikaları uygulamaya koymuştur. Mustafa Kemal ise özellikle Lozan Antlaşması’ndan sonra temel siyasetini Batılılaşma üzerine kurmuş ve kademeli olarak modernleşme politikaları başlatmıştır. Mustafa Kemal Paşa modernleşmeye karşı çıkan kesimleri, sahip olduğu güçlü ordu sayesinde bertaraf edebilmiştir.⁴⁷⁶ Bu bağlamda güçlü bir orduya sahip olması Mustafa Kemal Paşa’nın modernleşme politikasının başarılı olmasında önemli bir rol oynarken

⁴⁷⁴ Pamir, *Zohor ve Sokut-i Emanullah Han*, 120.

⁴⁷⁵ Attai, *De Afganistan Pa Muasır Tarih Yava Landa Katana*, 195.

⁴⁷⁶ Bu noktada Şeyh Said İsyanı, Afganistan’da meydana Host İsyanına önemli ölçüde benzeşmektedir. Nitekim 1925 yılında başlayan Şeyh Said ayaklanmasının liderliğini yapan Şeyh Said’in temel talebi Atatürk’ü inkılapları hususunda geri adım atmaya zorlamaktı. Şeyh Said, idamından önce çıkarıldığı İstiklal Mahkemesinde, Diyarbakır’ı ele geçirdikten sonra hükümetle görüşüp şartlarını bildireceklerini söylemektedir. Bu şartların başında ise ülkede şeriatın geri getirilmesi, içki yasağı konulması ve medreselerin açılması gibi koşullar bulunmaktaydı. Geniş bilgi için bkz. Uğur Mumcu, *Kürt İslam Ayaklanması 1919-1925*, (Ankara: Tekin Yayınevi, 1993), 134. Bu yönüyle Afganistan’daki Host İsyanı ve Türkiye’deki Şeyh Said İsyanı arasında önemli benzerlikler bulunmaktadır. Ancak Afganistan’daki Host İsyanı belli bir ölçüde başarıya ulaşmış ve Emanullah Han geri adım atmak durumunda kalmıştı. Türkiye’de ise Şeyh Said İsyanı bastırılmış bu durum modernleşme siyasetinde Kemal Atatürk’ün elini güçlendirmiştir.

zayıf bir orduya sahip olan Emanullah Han modernleşme politikaları hususunda geri adım atmak zorunda kalmıştır. Bu durumu Türkiye ziyareti sırasında Mustafa Kemal'in kendisine güçlü bir ordu kurmasını tavsiye etmesinden de anlamak mümkündür.⁴⁷⁷

Şah Emanullah Han'ın yurt dışına yaptığı geziden sonra gittiği ülkelerde gördükleri onun modernleşme konusunda daha ısrarlı olmasını sağlamıştır. Afganistan'a dönüşünden sonra hızlı bir şekilde yeni reformları hayata geçirmek için çalışmalarına başlamıştır. Şah Emanullah ülkedeki dini grupların nüfuzlarını kırma konusunda kararlıydı. Bu sebeple kendisiyle görüşmek isteyen ulemadan hiç kimseyi kabul etmemiştir. Emanullah'a göre Afganistan'daki cahillik ve çıkarıcılığı ülkede hurafeler ve geleneksel tabularla karışmış dini yaşam oluşturmaktaydı.⁴⁷⁸ Bu sebeple bu dini inanışın değiştirilmesi gerekmektedir. Yeni bir modernleşme planı hazırlayan Şah, kendisine yakın ve modernleşme taraftarı kişilerin tavsiyelerini dahi dinlememiştir. Nadir Han ve Mahmut Tarzi gibi kişiler yapılacak değişimlerin sadece ekonomi gibi belirli alanlarda yapılmasına, sosyal alanda yapılacak değişimlerin ise uzun bir zaman sürecine yayılması gerektiğine inanmaktaydı. Ayrıca yurt dışında bulunduğu süre içerisinde ülkede yozlaşma ve rüşvet arttığı gibi halk da Şah Emanullah Han Dönemi'nde iki katına çıkan vergilerden şikâyet etmekteydi.⁴⁷⁹

Emanullah Han'ın kendisine yapılan uyarıları dikkate almadan hızlı bir şekilde uygulamaya koyduğu yeni reformlar, onun döneminin sonunu getiren isyanlara sebep olmuştur. Bu dönemde meydana gelen tepkilerin öncekinden farkı, izlenen siyasetin sadece geleneksel dini gruplar tarafından değil, aynı zamanda modernleşme taraftarı İslamcılar tarafından da eleştirilmesi idi. Bu durum Şah Emanullah'ın daha da yalnızlaşmasına sebebiyet vermiştir. Şah Emanullah Han ise halkın kılık kıyafetinde Batılılaşması ve kadınların burka giymeyi terk etmesi gerektiğini ısrarla vurgulamaktaydı.⁴⁸⁰ 1928 yılında toplanan Loya Cirga'dan sonra delegelere yaptığı konuşma sırasında hanımların yüzlerini kapatma âdetini bırakması gerektiğini

⁴⁷⁷ Chua, "The Promise and Failure of King Amanullah's Modernisation Program in Afghanistan", 46.

⁴⁷⁸ Barfield, *Afghanistan; A Cultural and Political History*, 189.

⁴⁷⁹ A.g.e, 190.

⁴⁸⁰ Paykar, *Zohor ve Sokut-i Emanullah Han*, 152-155.

söyleyen Şah Emanullah'ın yanında duran eşi Süreyya âdeti üzere her zaman tül ile kapattığı yüzünü açmıştır.⁴⁸¹ Bu hadise her ne kadar orada olanların alkışlarına sebep olsa da sonraki süreçte muhalifler tarafından suiistimal edilen bir durum haline gelmiştir. Yine muhalifler tarafından Şah'ın eşinin Avrupa'da peçesiz basılan resimlerinin çoğaltılıp halka dağıtılması halk arasında büyük öfkeye sebep olmuştur. Şah Emanullah Han her ne kadar peçe takmanın dinin koştığı bir şart olmadığını söylese ve planladığı reformların dine aykırı olmadığını dile getirirse de ulema bunu farklı şekillerde yorumlamaktaydı.⁴⁸² Şah her halükârda ikna dilini kullanmıştır. Nitekim mevcut ordunun, ulemanın destekleyeceği bir isyana karşı başarılı olma ihtimali düşüktü ve Şah da bunun farkındaydı.

Netice itibarıyla denilebilir ki Emanullah Han Dönemi'nde Afganistan, din-siyaset ilişkilerinde meydana gelen birtakım değişiklikler ve uygulamalarla yepyeni bir döneme girmiştir. Bu dönemde siyasetin dine olan bakışı ve dinle olan münasebetleri daha farklı boyutlara taşınmıştır. Nitekim söz konusu bu değişiklikler, siyasal, toplumsal birtakım sonuçları da beraberinde getirmiştir.

Emanullah Han Dönemi'nde din-devlet ilişkilerinde önemli bir unsur olarak karşımıza çıkan ulemanın toplum ve devlet üzerindeki etkisi giderek azalmıştır. Emanullah Han öncesi, ulema ve tarikat liderlerinin toplumdaki etkisi hem çok fazla hem de devletin meşruiyet kaynağı sayıldığı için siyasetin birçok konuda ulemaya muhtaç olduğu görülmektedir. Her ne kadar bu alanda meydana gelen değişikliklerin kökleri Emanullah Han'ın dedesi Abdurrahman Han Dönemi'ne uzansa da Emanullah Han Dönemi'nde, dinin siyaset üzerindeki etkisinin azalması sistematik bir plana göre olup toplumsal bazda kendini gösterecek şekilde gelişmiştir. Nitekim Emanullah Han Dönemi'nde, o güne dek ulemanın elinde olan eğitim ve yargı sistemleri tedrici bir şekilde (büyük şehirler ve birtakım diğer bölgelerde hızlı bir şekilde) devletin denetimine girmiştir.

Bu bağlamda Emanullah Han Dönemi'nde gerek erkek gerek kız çocukları için ülkenin genelinde okulların açılması söz konusu olmuştur. Açılan yeni okullarda dini eğitim dışında asri eğitim de okul müfredatını dâhil edilmiştir. Diğer bir yandan asri bilim alanlarında öğretmenleri yetiştirmek için darü'l-muallimin açılmıştır. Başkent başta

⁴⁸¹ Ahmed, *Afghanistan Rising*, 262.

⁴⁸² A.g.e, 263.

olmak üzere ülkenin farklı noktalarında asri ilimleri okumuş, bilen öğretmenler, okutmanlar olarak atanmıştır. Bu şekilde eğitim sistemini elinde bulunduran mollalara alternatif asri ilimleri bilen öğretmenler okullarda yaygınlaşmaya başlamıştır. Netice itibarıyla bu dönem eğitim sistemi ulemeden devlet denetimine intikal etmeye başlamıştır.

Benzer şekilde Emanullah Han Dönemi'nde, ulemanın elinde olan yargı sistemi sistematik bir süreç olarak devletin denetimine girmeye başlayacaktı. Şah Emanullah Dönemi'nde *Şura-i Devlet* adında farklı alanlarda kanunlar yapan kurumun teşkil edilmesi ile yasama organı aktif olarak faaliyetine başlamıştır. 1924'te Emanullah Han tarafından ilk anayasanın yapılışı ve devletin, tebaalarının hak ve özgürlüklerine sadık olması prensiplerine uyularak modern hukuk devletinin temel birtakım özelliklerinin ortaya konmasına şahit olunmuştur.⁴⁸³ Modern hukukun gelişmesi ve devlet-toplum ilişkilerinde önem taşıyan alanlar ile ilgili nizamnamelerin çıkmasıyla genel olarak geleneksel, örfi hukukun rolü azalmıştır. Tüm bunlar dini kısmın hukuk alanındaki yetki ve otoritesini de giderek azaltmıştır.

Toplumsal ve kültürel bağlamda da Emanullah Han Dönemi Afganistan din-siyaset ilişkilerinin sonuçlarıyla önem taşımaktadır. Nitekim bu dönem mollaların muhalefetleriyle birlikte, ilk kez çok sayıda kız öğrenci okullara gönderilmiş ve bunun yanı sıra özellikle sağlık alanında modern eğitim almak üzere Afgan kızlar yurt dışına gönderilmiştir. Emanullah Han Dönemi'nde dini kısımla en büyük tartışma ve ihtilaf konusu olan, toplum içinde kadının rolü konusunda da ilerleme kaydedilmiştir. Bizzat Emanullah Han'ın eşi Süreyya Tarzi ve kardeşi gerek kızların eğitimi ve okullaşma gerek kadınların toplum içindeki yeri ve rolü üzerinde çalışmalar yürütmüştür. Her ne kadar mollalar kırsal kesimde kızların eğitimi ve benzer gelişmelere engel olabilmişlerse de merkez ve büyük şehirlerde kadınlar toplumda görünür hale gelmiştir.

Emanullah Han Dönemi'nde siyasi arenada meydana gelen değişiklikler, dönemin din-siyaset ilişkileri üzerine doğrudan etkili olmuştur. Nitekim bu dönemde mutlak monarşiden meşruti monarşiye geçilmiştir. Meşruti monarşide Şah'ın dışında, onun

⁴⁸³ “Şura-i davleti Amani”, (شورای دولت امانی؛ هسته مجلس شورای ملی در افغانستان), https://www.bbc.com/persian/afghanistan/2010/08/100817_k02-afghan-gov-council-amanullah-khan.amp [12.01.2023].

etrafında kendisine danışmanlık yapan ve söz sahibi olan diğer kişi, topluluk ve mekanizmaların mevcudiyeti söz konusu olmuştur. Dolayısıyla tüm meseleler Şah ve mollaların arasındaki anlaşmayla çözülemeyip siyasette mevcut olan geniş siyasi odak ve unsurların muvafakati da gerekli olmuştur. Emanullah Han Dönemi'nde toplumun farklı kısımlarının siyasete katılım noktasında ciddi çabalar sarf edilmiştir. Şah farklı dönemlerde sık sık Loya Cirga'yı çağırıp toplumun fikrini almaya çalışmıştır. Loya Cirgalarda yurdun her köşesinden özellikle toplumda etkisi büyük olan kavim başları ve din adamları çağırılmakta idi. Fakat bunun dışında devlet erkânı, aydın kesim ve kadınların katılımına dikkat edilmiştir. Halkın ve toplumda söz sahibi olan farklı siyasi ve toplumsal odakların siyasete aktif bir şekilde katılmaları ve buna bağlı olarak karar mekanizmasında karar verici unsurların artması, mollaların siyaset içindeki tek güç ve söz sahibi olma imkanını giderek azaltmıştır.

Emanullah Han siyasi reformları başta olmak üzere modernleşme sürecinin tamamını din-siyaset ilişkilerini temelden değiştirmeye yönelmiştir. Zira modern siyasetin prensipleri, kuralları ve ilkeleri geleneksel siyasetin şekli ve anlayışıyla uyuşmamaktadır ve bu sadece Afganistan'a mahsus bir durum olmayıp tüm toplumlar için geçerlidir. Emanullah Han'ın gerçekleştirdiği reformlardan sonra gerek din-devlet gerek devlet-toplum arasındaki ilişkiler yeni bir forma girmiş olup ülkedeki din-siyaset ilişkilerini de etkilemiştir.

Şah Emanullah Han 1919'da meşrutî monarşiye geçmekle kalmayıp tıpkı diğer alanlarda olduğu gibi siyaset alanında da modern siyasi ıslahatları uygulamaya çalışmıştır. Siyasi alanda yapılan ıslahatlar da dönemin din-siyaset ilişkileri üzerine etkili olmuştur. Bu dönem uygulanmaya çalışılan modern siyasal sistemin yapısı, modern ulus devletin doğmasına yol açmıştır. Modern ulus devletin en önemli özelliği, belli sınırları olan ve bu sınırlar içinde yaşayan ortak birtakım değerlere sahip olan bir milletin bulunmasıdır. Nitekim Emanullah Han Dönemi'nde bu amaçla Afgan ulus inşasından bahsetmek yerinde olur. Meydana gelen çağdaş Afgan ulus devletiyle birlikte gerek yurt içinde gerek yurt dışındaki teamüller din yerine modern ilke ve prensipler temelinde inşa edilmeye başlanmıştır.

Sonuç olarak din-siyaset münasebetleri açısından Emanullah Han Dönemi'ne bakıldığında iki farklı dönemden bahsedebiliriz. Şah iktidarının ilk dönemlerinde, özellikle istiklal savaşı sırasında İngilizlere karşı halkın desteğini toplamak amacıyla

dini öne çıkartmıştır. Dinin meşruiyet kaynaklarından biri olması hasebiyle otoritesini meşru hale getirmek için de dine başvurmuştur. Fakat Şah daha sonraki aşamalarda tüm gücüyle modern ıslahatlara hız vermiştir. Yukarıda da bahsedildiği gibi Eamnullah Han sadece Panislamcı politikalarından vazgeçmekle kalmayıp ülkesinin iç güvenliği için tehdit olan Hint Diyobend Medresesinin mezunlarına ve benzer birçok unsura yasaklar getirmiştir.

Özetle, tez boyunca geliştirmeye çalıştığımız kavramsal çerçeveye uygun olarak ilk dönemi hızlı modernleşme olarak isimlendirirken özellikle isyanlar sonrasında yurt dışı ziyaretlerine gidilen süreçte ve bilhassa ziyaretlerden sonra uygulamaya konmak istenen politikaları radikal modernleştirici bir siyaset çerçevesinde değerlendiriyoruz.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Batı Avrupa’da ortaya çıkan ve hemen hemen her alanda kendini gösteren modernite son iki asırdır azami süratle dünyanın her köşesine yayılmıştır. Kökenine bakıldığında politik, toplumsal kültürel neticeleri itibarıyla Magna Carta’ya dek uzanabilecek olan modernite Fransız İhtilali ile beraber sosyal-politik bir süreç haline gelmiştir. Liberal ekonomi, sanayileşme, akılcı insan tipi, hareketli ve hızla gelişen toplum, modernleşme ile meydana gelen “birey” ve ferdiyet kavramı, özgürlük, eşitlik ve merkezi ulus-devlet gibi farklı yeni siyasi ve sosyal kavramlar da modernleşme ile gelişen toplumsal yapının unsurları olarak hayatımızdaki yerlerini almıştır.

Modernite aynı zamanda Batılı devletlerin sömürgecilik faaliyetleri sonucunda diğer toplumlara ulaşan bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır. Başta İngiltere ve Fransa olmak üzere Batılı devletlerin baskılarına maruz kalan dönemin İslam ülkeleri, bu devletlerle mücadele edebilmek, ilâ-yi kelimetullahı yüceltmek ve topraklarını işgalden kurtarabilmek için “düşmanın silahlarıyla silahlanma” anlayışıyla çeşitli alanlarda reformlara gitmiştir. Askeri, idari ve ekonomik alanlarda kendini gösteren bu reformlar zamanla toplumun her alanına sirayet etmiştir. Nitekim bu durum, Müslüman ülkelerde modernitenin tezahür etmesinin de önünü açmıştır. Bu yönüyle gerek Osmanlı gerek Afganistan modernleşmesinin başlangıcını sömürgeci devletlere karşı yürütülen mücadeleye bağlamak mümkündür. Bununla beraber Afganistan başta olmak üzere birçok İslam ülkesinde modernleşme sürecini etkileyen esas etken, İslam’daki “zaruret” prensibine binaen ilerlemesi ve her şeyden önce dini bir mesele olarak tartışılmış olmasıdır. Nitekim 19. yüzyılın sonundan itibaren modernleşme süreci Müslüman aydınların teşvik ve desteğiyle ilerlemiştir.

Batılı devletlere coğrafi yakınlığı sebebiyle Osmanlı, İslam devletleri içerisinde moderniteyle yüzleşen ilk devlet olmuştur. Siyasi ve ekonomik olarak duraklama döneminde olan Osmanlı İmparatorluğu Batılı devletlerin meydana getirmiş olduğu düzenli ordularla mücadele etmek için askeri alanda modernleşmeye gitmiştir. Yine sömürgeci Batılı devletlerin, azınlıklar üzerinden kendi iç işlerine karışmasını önlemek amacıyla hayata geçirilen ıslahat fermanları Osmanlı modernleşmesinin temelini oluşturmuştur. Osmanlı İmparatorluğu’nda uzun bir süreye yayılarak atılan modernleşme adımları Afganistan başta olmak üzere diğer İslam ülkelerinin modernleşme sürecine de önemli katkılar sağlamıştır. Batı’yı bire bir taklit etmek

yerine kendine has bir modernleşme ortaya koymaya çalışan (en azından 1924'e kadar olan dönemde) Osmanlı fikir adamları, ortaya koymuş oldukları bu düşünce geleneğiyle, İslam ülkelerindeki fikir hayatını etkilemişlerdir. Özellikle Osmanlı'nın son döneminde etkin fikir akımlarından olan Panislamizm ve Genç Türkler Hareketi, Osmanlı topraklarıyla sınırlı kalmamış, sömürgeci devletlerle mücadele eden Müslüman halklar üzerinde etkili olmuştur. 20. yüzyılın başlarında gerek Emir Habibullah Han gerek oğlu Emanullah Han Dönemi'nde temel olarak İslamcılık ve Panislamcı düşünce çerçevesinde oluşan akımların rolü belirgin olmuştur. Nitekim, bu çalışmanın konusunu oluşturan Emanullah Han Dönemi Afganistan modernleşmesinde dinin ve dini olanın rolü ve bu süreç içinde dinin siyaset ile olan ilişkisinde Osmanlı-Türk modernleşmesinin etkilerini görmek mümkündür.

Bu tez çalışmasında tartışılan temel sorunsal alanları ve ana argümanları temelde üç başlık altında özetlemek ve değerlendirmek mümkündür.

1. Tedrici Modernleşmeden Hızlı Modernleşmeye Emanullah Han Deneyimi

Emanullah öncesi Afganistan modernleşmesine bakıldığında bunu Birinci İngiliz-Afgan Savaşı'nın meydana geldiği 1839-1842 yılına kadar geri götürmek mümkündür. Nitekim Afganlar bu savaşta ilk kez modern silahlarla donatılmış düzenli bir orduyla karşılaşmışlardır. Bu savaşta Afganlar, sömürgeci devletlerle mücadelede modern bir ordunun önemini kavramış ve kısa sürede modern silahları elde edebilmenin yollarını aramaya başlamışlardır. Afganların modern bir orduya duyduğu ihtiyaç, kuzey sınırlarında Rus tehdidinin artmasıyla daha da şiddetlenmiştir. Yine güçlü bir ordunun kurulabilmesi için gerekli olan bütçenin oluşturulması için Emir Şer Ali Han Dönemi'nde (1863-1879) gerek siyasi yeniliklere gerek ekonomik reformlara gidilmiştir. Bu reformlar daha sonra farklı alanlarda modernleşme hareketleri şeklinde ortaya çıkmıştır. Özellikle Şer Ali Han sonrası "Demir Emir" olarak bilinen Abdurrahman Han (1880-1901) Dönemi'nde uygulanan merkezîleşme politikası 20. yüzyıla girerken Afganistan modernleşmesi açısından önemli bir adım oluşturmuştur. Merkezi devletin güçlenmesi uğruna baskıcı bir siyaset izleyen ve kendi reformlarına karşı çıkan kişi ve aileleri sürgüne yollayan Abdurrahman Han, merkezi idarenin güçlenmesi için önemli adımlar atmıştır. Abdurrahman Han'ın reformları her ne kadar kabileler arasında hoşnutsuzluğa sebep olsa da merkezi ordunun güçlendirilmesi olası isyanların önünü almıştır. Abdurrahman Han'ın, merkezi idarenin güçlendirilmesi

uğruna gerçekleştirdiği askeri alandaki reformlar son derece belirgin ve uzun vadede etkili olabilmıştır. Ama buna rağmen, muasır Afgan tarihinde ciddi ve baskın yönetimiyle ön plana çıkmış olan Demir Emir hiçbir şekilde torunu Emanullah Han kadar kapsamlı, ani ve hızlıca gerçekleşen reformlar icra etmemiştir. Özellikle Emanullah Han'ın eğitim, toplum ve kültür alanlarında gerçekleştirdiği reformlar, seleflerinden çok daha kadar geniş alanlara yayılmıştır.

Abdurrahman Han'dan sonra tahta geçen oğlu Habibullah Han (1901-1919) Dönemi'nde Afganistan'ın modernleşme seyri devam etmiştir. Habibullah Han, Afgan modernleşmesine dair önemli katkıları olan bazı reformlar hayata geçirmiştir. Bunlar arasında sürgünde bulunan ailelerin geri dönüşüne izin vermesi, Afganistan'da ilk modern okul olan Habibiye Mektebinin açılması, *Siracü'l-Ahbâr* dergisinin bastırılması ve ilk matbaayı kurması gibi örnekler verilebilir. Ayrıca, Habibullah Han Dönemi'nde meydana gelen Birinci ve İkinci Meşrutiyet, Emanullah Han Dönemi'ndeki modernleşmeye götüren önemli aşamalar olmuştur. Habibullah Han'dan sonra günümüze denk Afgan modernleşmesi konusunda bir referans niteliğinde olan Emanullah Han'ın devri başlamıştır. Habibullah Han'ın izlediği ılımlı ve tedrici reform politikaları kendisinden sonra gelen Emanullah Han ve arkadaşlarının faaliyetlerine zemin hazırlamıştır.

1919 yılında tahta geçen Şah Emanullah iktidarında Afganistan, tarihinin önemli dönemlerinden birine şahitlik etmiştir. On yıl süren Emanullah Han Dönemi'nde, İngilizlere karşı kazanılan bağımsızlık savaşı gibi, Afganistan siyasi tarihine damga vuran bazı olaylar meydana gelirken bu dönem aynı zamanda Afganistan modernleşmesi açısından da benzersiz bir dönem olarak tezahür etmiştir. 19. ve 20. yüzyıl boyunca İslam dünyasının farklı noktalarında yaşanan fikri hareketlerden önemli ölçüde etkilenen ve reformist bir kişi olarak ortaya çıkan Emanullah Han'ın, bağımsız modern bir Afganistan ulus devleti meydana getirmek için ortaya koymuş olduğu modernleşme reformları dönemin Afgan aydınları ve dini çevrelerinde önemli tartışmalara neden olmuştur. Bununla beraber dönemin Afganistan'ında vuku bulan bu tartışmalar sadece Afganistan'ın siyasi ve kültürel ortamından kaynaklanmamış, bunlarda dünyanın genelinde meydana gelen olayların da önemli ölçüde etkisi olmuştur.

Nitekim Emanullah Han'ı ve kişiliğini meydana getiren, yetiştirip siyasi kimliğini oluşturan ve modernleşme yolunda kendisine yol açan/gösteren faktörler şu şekilde sıralanabilir:

1. Emanullah Han dedesinin oluşturduğu güçlü ordu ve bu ordunun meydana getirdiği siyasi ve toplumsal istikrarın mevcudiyetinden yararlanmıştı.
2. Emanullah Han, dedesi tarafından sürgüne gönderilen fakat babası döneminde Osmanlı topraklarından Afganistan'a geri dönen ve kendisinin yetiştirilmesinde büyük katkıları olan Mahmut Tarzi'nin düşüncelerinden etkilenmiştir.
3. Şah Emanullah eğitim gördüğü Habibiye Mektebi ve bu mektepte faaliyet gösteren Panislamcı fikirlere sahip çevrelerin etkisinde kalmıştır.
4. Dönemin *Siracü'l-Ahbâr* dergisi ve dergiyi oluşturan Siracü'l-Ahbâr Grubu olarak bilinen anti sömürgeci düşüncelere sahip olan çevreler, Emanullah Han'ı etkileyen ve yolunu belirleyen faktörlerden bir diğeri olmuştur.

Emanullah Han Dönemi modernleşmesine bakıldığında birçok yönüyle ılımlı modernleşme modelini uygulayan seleflerinden ayrılmaktadır. Öncelikle Emanullah Han'ın bağımsızlık savaşını kazanması, onun güçlü ve karizmatik bir lider olarak ön plana çıkmasını sağlamıştır. Ayrıca kendisinin Afganistan tahtına çıkmadan önce Afganistan siyasetinden önemli bir yere sahip olan "Genç Afganlar" içerisinde yer alması, Osmanlı Devleti'nin desteğiyle Kabil'de kurulan Mekteb-i Harbiyede eğitim görmesi ve dönemin çağdaş İslam fikriyatına vakıf olması onun düşünce hayatı üzerinde önemli etkileri olmuştur. Şah Emanullah, tahta çıktığı zaman bütün bu birikimlerden faydalandığı gibi dönemin Afganistan fikir hayatında etkili olan Mahmut Tarzi gibi düşünce adamlarını da hep kendisine yakın mevkilerde tutmuş ve onların fikirlerinden istifade etmiştir. Ayrıca gerek bağımsızlık savaşı boyunca gerek savaş sonrasında izlenen Panislamizm politikaları çerçevesinde dönemin Türk, Hint ve Orta Asya ulemasından da önemli ölçüde yararlanmıştı. Bu durum ülke içerisinde ve ülke dışında Şah Emanullah'ın şöhretinin yayılmasını sağlamıştır. Ayrıca hilafet merkezi İstanbul'un 1920'de İngiliz işgaline uğraması, ülkesinin bağımsızlığını yeni kazanmış olan Şah Emanullah'ın İslam'ın ve Müslümanların savunucu olarak görülmesine neden olmuştur. Nitekim, İstanbul'da 1924'te hilafetin ilgasıyla birlikte, Hindistan Hilafet Hareketi başta olmak üzere Müslüman çevrelerce Emanullah Han'ın

yeni İslam halifesi seçilmesi konusunda fikir alışverişleri yapılmıştır. Bu çerçevede Hindistan'dan birçok Müslüman aile dârü'l-İslam toprakları olduğu gerekçesiyle Afganistan'a hicret etmeye başlamıştır. Fakat kısa süre sonra Emanullah Han kendisi de bunun mümkün olmadığını anlayarak geri adım atmıştır. Tüm bu imkân ve fırsatlar çerçevesinde güçlü bir şekilde sahneye gelen Emanullah Han hedefindeki muasır Afganistan için, 1850'lerden bu yana devam edegelen tedrici modernleşme politikalarını terk ederek hızlı modernleşme modelini uygulamaya konmuştur. Emanullah Han Devri modernleşmesinin önemli bir özelliği din ile barışık bir şekilde ilerlemesi olmuştur. Nitekim bir yandan kapsamlı reformlara yönelen Şah bir yandan da Panislamcı siyasetlerini yürütmeye çalışmıştır.

Bir taraftan İngiliz ve Rusların baskıları diğer taraftan ekonomik sıkıntılar Şah Emanullah'ın Panislamizm politikalarını terk etmesine sebep olmuştur. Panislamizm siyasetini bırakan ve ülkede hızlı modernleşme faaliyetlerine girişen Şah Emanullah bu dönemden itibaren İngilizler başta olmak üzere Batılı devletlerden de destek almaya çalışmıştır. Şah Emanullah seleflerinden farklı olarak hem modernleşme reformlarını askeri, idari, ekonomik ve sosyokültürel alanlarda olmak üzere bir bütün olarak ortaya koymuş hem de eskiye göre daha radikal, hızlı ve kapsamlı bir reform hareketini takip etmiştir. Şah bu modernleşme faaliyetlerini yaparken Afganistan kültürel ve siyasi tarihinde önemli bir yeri olan Loya Cirga'nın desteğini almaya gayret etmiştir. Buna rağmen kısa süre içerisinde, modern bir ulus devlet inşa etmek için ortaya konan modernleşme reformları Afgan toplumunun bazı kesimleri tarafından tepkiyle karşılanmıştır. Özellikle kırsal kesimlerde söz sahibi olan kabile şefleri ve mollalar Şah Emanullah'ın hızlı ve nispeten sert diyebileceğimiz reformlarına en fazla tepkiyi gösteren gruplar olarak karşımıza çıkmaktadır. Emanullah Han'ın gerçekleştirdiği en çok tartışılan, ani ve sonucu düşünülmemiş reformlar; eğitim, toplum, kültür ve hukuk alanında gerçekleştirdiği reformlar olmuştur.

Emanullah Han Dönemi hızlı modernleşmenin en belirgin ve temel faaliyeti hukuk alanında olmuş ve 1923 Anayasası yapılmıştır. Emanullah Han Dönemi'nde modern dönem öncesinden gelen örfi ve şer'i hukuk alanı çağdaş İslam hukuku ile doldurulmaya çalışıldı. Şah döneminde "tüm Afgan vatandaşlarının şeriat ve devlet yasaları nezdinde eşit" olduğuna dair madde, Afganistan'ın ilk Kanun-i Esasi'sinin yapılışı bu anlamda önem arz etmektedir. Emanullah'ın Afganistan modernleşmesi ve özellikle hukuk alanında yapılan çalışmalarına bakıldığında kendi çeşidinin nadir

örneklerinden biri olduğu görülür. İlk Afgan modern anayasası dışında farklı alanlarda yüzden fazla kanunname çıkaran Emanullah Han, Afgan ve Osmanlı din adamlarından oluşturduğu bir gruba nizamnamelerin ve çıkarılan kanunların şer'i hüküm ve Hanefi fikhına uygunluğunu kontrol ettirmiştir. Emanullah Han, modern çağda yaşayan Müslüman toplumunun modern İslam hukuku ve kanunlara ihtiyaç duyduğuna inanmakta, kanunların İslam hukuku çerçevesinde olması gerektiği hususunda ısrar etmekteydi. Emanullah Han Dönemi'nde bir yandan yeni kanun ve kurallar düzenlenirken bir yandan da örfi hukuk alanında düzenlemeler yapılmıştır. Nitekim özellikle kadın, hicap, evlenme gibi alanlarda eskiden beri toplumda mevcut ve yerleşmiş olan adet ve gelenekler konusunda düzenlemeler yapılmıştır.

Emanullah Han Dönemi modernleşmesinin en belirgin özelliklerinden bir tanesi modernleşme reformlarının eskiye göre çok daha kapsamlı olup insanların hayatlarının her alanına ilişkin olmasıdır. Bu anlamda yukarıda bahsi geçen Kanun-i Esasi ve yapılan nizamnamelerin rolü ehemmiyete şayandır. Nitekim ilk kez Kanun-i Esasi'de vatandaşların temel hak ve özgürlükleri devletin güvencesi altına alınacaktı. Benzer şekilde eğitim, medya, kadın meselesi ve hayatın her alanında kanun ve nizamnameler çıkarıldı. Bütün bu reformlar, geleneksel Afgan toplumunda yerleşmiş olan unsurların değişmesine sebep olmuştur. Getirilen yeni düzenlemeler ile geleneksel güç odakları adeta silahsızlandırılmıştır. Nitekim en büyük tepki de mollalar ve kavim başlarından gelmiştir. Zira eğitim başta olmak üzere gerek yasalar gerek yargı gücünü elinde tutan mollalar yetkilerini ve bu yetkilerinin çerçevesinde elde ettikleri maddi ve manevi kazançlarını kaybetti. Nitekim anayasasının on beşinci maddesi devletin eğitim kurumlarının üzerindeki denetim ve kontrolünün zorunlu olduğundan bahseder. Kanun-i esasinin altmış sekizinci maddesi her vatandaş için ilkokul eğitiminin zorunlu olduğunu söyler.

Sonuç olarak, bu çalışmanın teorik kısmında da bahsedildiği üzere modernleşmenin toplumda meydana getirdiği siyasi, ekonomik ve kültürel değişimlerin birçoğu Emanullah dönemi Afganistan'ın da meydana gelmiştir. Meydana gelen söz konusu değişimler, muasır Afganistan siyasi tarihinde defalarca sekteye uğrasa da günümüze dek devam edebilmiştir. Tüm bu değişimlerin temelinde Emanullah Han'ın başladığı hareketin rolü azımsanmayacak derecede önemlidir.

2. Tamamlanmamış Modernleşme: Afganistan

On sekizinci yüzyılın ortalarında başlayan Afganistan modernleşme hikayesi, gerek Batı gerek etrafında bulunan birçok diğer ülkeye nazaran farklı yönlerine sahipken aynı zamanda dünyanın farklı toplumlarında uygulanan modernleşmelere benzer yönleriyle meydana gelmiştir. 18. yüzyılda modernleşme ile yüzleşmek ve ülkenin farklı noktalarından Kabil’de toplanan ulema ve aydınların “moderni” anlamaya çalışması önem arz etmektedir. Nitekim söz konusu bu ulema ve aydın gruplar bir yandan yenileme hareketlerini teşvik etmiş ve diğer bir yandan hâkim çevreler tarafından baskılara maruz kalmıştır. 19. yüzyılın başlarında özellikle Kabil’de; Buhara, Hint ve Türk aydınlarının bir araya gelmesi ve meşrutiyet hareketi çerçevesinde modernleşme ile alakadar olmaları Afganistan modernleşmesi açısından önemli bir süreci başlatmıştır. Daha sonra Afgan modernleşmesinin öncüsü haline gelen Emanullah Han da bu hareketin içinden doğmuştur.

Erken dönem Afganistan modernleşmesi bir yandan sömürgeci menşeli olmayıp rıza derecesi yüksek bir modernleşme hareketi iken bir yandan da (belli dönemlerde) saray ve hükümdara rağmen devam ettirilmeye çalışılmış bir hareket olarak karşımıza çıkmaktadır. Özellikle 19. yüzyılın başlarında Şah Habibullah Han Dönemi’nde Birinci ve İkinci Meşrutiyet Hareketlerini de kapsayan sürecin büyük bir kısmı devlet idaresiyle mücadele ederek devam ettirilmiştir. Bu noktada Şah’ın meşrutiyet hareketlerine uyguladığı baskı kadar İngilizlerin Kabil’de devam eden bu ve benzer çalışmalardan defalarca Emir Habibullah Han’a şikâyetle bulunması da manidar olmuştur. Nitekim yukarıda da sık sık değinildiği üzere hem Ruslar hem İngilizler Mahmut Tarzi tarafından yönetilen anti sömürgeci ve Panislamcı nazariyesini savunan *Siracü’l-Ahbar* dergisinin kapatılması için Şah’a baskı uygulamıştır. Dolayısıyla Afgan modernleşme hareketi sadece ülkenin hâkim zümresine değil, aynı zamanda bölgede emperyalist amaçları için bulunan İngiliz ve Ruslara rağmen bir hareket olmuştur. Bu anlamda Emanullah Dönemi modernleşme sürecinde de İngilizlerin çeşitli yıpratıcı girişimleri söz konusu olmuştur.

Yukarıda tafsilatıyla anlatıldığı üzere gerek 1850’lerden 1910’lara kadar devam eden tedrici modernleşme döneminde gerek Emanullah Han’ın hızlı modernleşme döneminde harici müdahalelerin önemli baskıları olmuştur. Özellikle I, II ve III. Afgan-İngiliz Savaşı bu anlamda son derece etkili olmuştur. Afganistan siyasi tarihine baktıldığında her bir savaş devam eden yenileme hareketinin duraklamasına sebep

olmuştur ve söz konusu her duraklama genel olarak ülkenin, özel olarak yenileme faaliyetlerinin gerilemesine sebebiyet vermiştir.

Afganistan modernleşme hareketini etkileyen bir diğer husus ise iç faktörlerdir. Özellikle din ve kültür meselesi bu anlamda öne çıkan konulardandır. Tedrici modernleşme döneminde çok fazla tesiri olmasa da Emanullah Dönemi'nde gerçekleştirilen hızlı reformlar döneminde din ve gelenek faktörü hassas birer mesele olarak karşımıza çıkmaktadır. Emanullah Han Dönemi'nde mollalar ve kırsal kesimde etkin olan güç odaklarıyla olan ihtilaflar söz konusu iki faktör çerçevesinde gelişmiştir. Bu dönem meydana gelen isyanlar, kadın meselesi, kız çocuklarının eğitim konusu, medeni haklar ve benzer tüm noktalarda din ve kültür çerçevesinde ateşli tartışmaların yaşanmasına sebep olmuştur.

Dini alan olduğu gibi siyasal alan da Afganistan modernleşme hareketi için bir etken olmuştur. Modernleşme hareketi açısından siyasal alanın en önemli özelliği dönemden döneme farklı olmasıdır. Örneğin Emir Şer Ali Han ve Emir Abdurrahman Han dönemlerinde siyasi irade yenileme hareketlerini (en azından kendi yararlarına olan) destekler iken Emir Habibullah Dönemi için benzer bir şey söylemek güçtür. Zira Habibullah Han dönemindeki yenileme hareketi, siyasi iradenin dışında olup eskiye nazaran daha etkin ve gerek toplumun gerek siyasetin farklı kesimlerinde yeterince nüfuza sahip olmuşlardı.

Bu çalışmada ilgili bölümlerde de sebep ve sonuçlarını göstermeye çalıştığımız üzere Afganistan modernleşme deneyimini *tamamlanmamış modernleşme* şeklinde kavramsallaştırmak mümkündür. Bu noktada Emanullah Han'ın başlattığı modernleşme hareketine karşı oluşan ilk ciddi başkaldırı 1924 yılında kabile şefleri ve mollaların öncülüğünde başlatılan Host İsyanı'na dek geri götürülebilir.

Bu isyan esnasında 1924 yılında toplanan Loya Cirga'dan sonra Emanullah Han hükümetinin reformlarını denetlemek için din alimlerinden oluşan bir komisyonun kurulması Afgan modernleşme tecrübesi açısından önemli bir adımı oluşturmaktadır. Afganistan'da 1924 yılında toplanan Loya Cirga'dan itibaren (belli konularda) modernleşme süreci dinin etkisine girmiştir. Ayrıca, Afganistan Batı tarzı modernleşme uygularken ve Batılı devletlerle iş birliği yaparken diğer Müslüman devletlerle de son derece yakın iletişim kurmuştur. Nitekim Emanullah Han'ın Rus işgali altında bulunan Buhara konusunda Rusya ile ve Hindistan Müslümanları

konusunda İngilizlerle defalarca siyasi polemige girdiği görülmüştür. Şah Emanullah modernleşmenin dinle çatışmadığına inanan ve bunu söylemlerinde dile getiren biriydi. Şahın bu tutumu modernleşme karşıtlarını diyalog yoluyla ikna etme çabası gütmekteydi. Şah, Afganistan'ın farklı yerlerine yaptığı ziyaretler ve yaptığı konuşmalarla modernleşmeye dair atılan adımların halk tarafından kabul edilmesi için yoğun çaba sarf etmiştir.

Şah Emanullah modern bir Afgan ulusu meydana getirmek için reform hareketleri ortaya koyarken din ile (en azından doğrudan) çatışma yoluna gitmemiştir. Kendisini din düşmanı olarak göstermeye çalışan çevrelerin ithamlarını sürekli olarak reddetmiştir. Ona göre halkın din olarak bildiği bazı şeyler hurafe ve bidatlardan oluşmaktaydı. Halk ilk dönem Müslümanlarının yaşadığı dinden uzaklaşarak mollaların tekelindeki bir dine mecbur bırakılmıştı. Çoğunluğu kırsal kesimlerde yaşayan ve eğitimsiz olan halk mollaların söylediklerini tatbik etmekteydi. Ancak modern ulus fikri kırsaldaki kabile şeflerine zarar verdiği kadar mollalara da zarar vermekteydi. Emanullah Han'ın reformlarını kendi varlıkları için bir tehlike olarak gören mollalar, ona karşı duruş sergilemişlerdir. Onların bu tutumu Emanullah Dönemi Afgan modernleşmesinin din karşıtı bir modernleşme olarak gözükmeye sebep olmuştur.

1928'de Afganistan modernleşmesi, Emanullah Han'ın Türkiye dahil olmak üzere yaptığı altı ay gibi uzun bir yurt dışı seyahati ile yeni döneme girmiştir. 1919'dan beri devam edegelen hızlı modernleşme reformları söz konusu ziyaretlerden sonra daha sert ve keskin tavırlara doğru evrilmeye başlamıştır. Gerek Şah'ın bu denli uzun bir zaman ülkeden uzak kalması gerek Şah'ın ilerideki reformlar için toplumsal olarak Afgan toplumundan çok daha farklı şartlar ve koşullarda yaşayan Batı ülkelerini örnek alması, Şah'ın iktidarının ömrünü kısaltmıştır. Bu tarihe kadar Afganistan modernleşmesi için büyük adımlar atan Emanullah Han'ın, diğer ülkelerde gördüğü ilerleme onda yeni hayal ve fikirlerin doğmasına sebep olmuştur. Gerek Afganistan'a kıyasla fazlasıyla ilerlemiş ve modern teknoloji ve sanatın merkezleri haline gelmiş olan Avrupalı başkentlere ziyareti gerek Atatürk ve Şah Rıza'nın kendi ülkelerinin modernleşmesinde kullandığı yöntemler Şah'ın zihninde yeni planlar meydana getirmiştir. Kafasındaki yeni düşüncelerle ülkesine dönen Şah en yakın çevresindekilerin tavsiyelerine bile kulak vermeden yeni reformlar hayata geçirmeye başlamıştır. Bu yeni reformlar Şah'ın Avrupa, Türkiye ve ziyaret sırasında gördüğü

diğer başkentlerin modernleşme icraatlarının birer taklidi niteliğindeydi. Kadınların toplumdaki statüsü, kılık kıyafet gibi simgesel düzeyde yapılan reformlarla beraber yeni vergilerin konulması halk arasında Şah'a karşı tepkilerin yükselmesine sebep olmuştur. Nitekim mevcut vergilerden şikâyet eden ve Şah'ın yurt dışı gezisi sonrasında çeşitli düzenlemeler yapmasını bekleyen halk bu yeni vergilerle hayal kırıklığına uğramıştır. Ayrıca yurt dışı seyahati sırasında Kraliçe Süreyya'nın peçesiz bir şekilde yabancı devlet adamlarıyla yemek yerken çekilen resimlerinin halk arasında dağıtılması tepkilerin daha da artmasına sebep olmuştur. Bu tepkiler zamanla artarak isyan haline dönüşmüştür. Hızla alevlenen tepkiler ve ayaklanmalardan sonra Şah isyanları bastırmak yerine, savaşmak istemediğini dile getirmiştir.

Şah Emanullah yurt dışı seyahatinden sonra yürürlüğe koyduğu reformlarda Müslüman Türkiye ve İran'ı örnek almaya çalışmıştır. Ancak burada gözden kaçırdığı önemli bir husus özellikle Türkiye modernleşmesinin Afgan modernleşmesine göre daha uzun soluklu olması, özellikle Osmanlı deneyimi dikkate alındığında uzun dönemli, gönüllü ve kapsamlı tedrici modernleşme tecrübesine sahip olması ve Türk toplumunun Batı toplumlarıyla coğrafi hatta tarihi yakınlığıydı. Afgan toplumu ise modernleşmeye dair birçok reformu ilk defa Şah Emanullah zamanında tecrübe etmekteydi. Bu durum Şah Emanullah'ın hayali olan modern bir ulus devlet meydana getirmesinin önündeki büyük bir engel oluşturmaktaydı. Nitekim reformların halk tarafından kabul edilebilmesi için zamana ihtiyaç vardır. Şah Emanullah ise kısa süre içerisinde halkı ikna ederek reformları hayata geçirmeye çalışmıştır.

Yukarıda konuya ilişkin olan bölümlerde genişçe tartışılan din-siyaset ilişkileri ve bu bağlamda İslam dünyasında özellikle modern dönemde meydana gelen şartlar ve değişiklikler yeni birtakım sonuçlar doğurmuştur. Benzer süreçler, Emanullah Han Dönemi Afganistan'da din alanında yapılan düzenlemeler sonrasında da kendini göstermiştir. Yeni düzenlemeler bir yandan merkezi idarenin dini alana müdahalesinin önünü açarken diğer bir yandan dini alanı kendi kontrolünde tutan ulemanın yetkilerini sınırlandırmaktaydı Ancak, Emanullah Han'ın ülkeden ayrılması ve ortaya koyduğu reformların durdurulması ülkede yeni bir kaos ortamı oluşturmuştur. Nitekim Afganistan'da son bir asırdır meydana gelen siyasi ve toplumsal bunalımların temelinde din-devlet arasındaki gerilimin etkisi önemli bir yer tutmaktadır. Emanullah Han sonrası dönemde meydana gelen boşlukların doldurulmaması ise ülkedeki siyasi ve toplumsal bunalımı daha da derinleştirmiştir.

On yıl süren Şah Emanullah Dönemi gerek iç gerek dış sorun ve baskılardan dolayı Şah'ın ülkeyi terk etmesi ile sonuçlanmıştır. Bu konuda çok çeşitli sebeplerin öne sürüldüğü görülmektedir. Yaygın olarak önemli sebeplerinden biri geleneğin ağır bastığı Afganistan'ın toplumsal şartlarında Şah'ın bazı konularda radikal bir şekilde hareket etmesi ve kısa süre içerisinde hızla sonuç alma isteğidir. Nitekim Emanullah Han Dönemi'yle karşılaştırıldığında 1920 öncesi dönemlerde daha ılımlı ve tedrici bir yöntem tercih edilmiştir. Ayrıca kendisinden önce babası Habibullah Han, dini kesim ile uyumlu bir şekilde reformlar gerçekleştirirken Emanullah Han'ın reformları devrim niteliğinde olmuştur. Bu durum Osmanlı-Türk modernleşmesinden farklı olarak Afganistan'da kapsamlı ve uzun vadeli bir tedrici bir modernleşme hareketinin olmadığını göstermektedir.

Emanullah Han dönemi Afganistan modernleşmesinin aynı dönem diğer İslam ülkelerinde gerçekleşen modernleşme hareketlerinden ayıran önemli bir özelliği ise Afganistan modernleşmesinin kendine has bir seyrinin olmasıdır. Nitekim, Emanullah Han dönemi modernleşme, Türkiye'de Kemalizm ideolojisi ya da İran'daki Şah Rıza rejiminin etkisinde gerçekleşen radikal modernleşmeden farklı olarak, modernleşme karşıtlarını ikna etme çabası içerisinde gerçekleşen hızlı bir modernleşmedir. Şah Emanullah'ın halka yaptığı konuşmalarda sık sık modernleşmenin toplum değerleriyle çatışmayan gerekli bir süreç olduğunu dile getirmesi de bu minvaldendir. Ayrıca, Şah'ın asker kökenli olmaması ve kişilik itibarıyla yumuşak huylu olması, onun devlet idaresindeki mizacında da tezahür etmiştir. Emanullah Dönemi boyunca reformların çok büyük bir kısmının eğitim, siyaset ve sosyo-ekonomik alanda yapılması ve bu anlamda askeri alana gereken önemin verilmemesi de bu durumun bir göstergesidir.

Emanullah Han'ın modernleşme reformlarının başarısız olup olmadığı hususu tartışmaya açık bir konudur. Nitekim Emanullah Han'ın on sene gibi çok kısa bir zaman içerisinde gerçekleştirdiği yahut gerçekleştirmeye çalıştığı reformlara bakıldığında onun Afgan modernleşmesi konusunda başarılı bir seyir gerçekleştirdiğini söylemek mümkündür. Özellikle yurt çapında eğitim ve mektepleşmenin yaygınlaşması, çok farklı alanlarda meydana getirdiği ve uygulamaya koyduğu modern İslam hukukunun işleyişi, siyasi alanda ulus ve modern devlet anlayışının temellerini atması, güçler ayrılığı prensibine uyarak meşruti monarşinin tesisi, genel olarak halkın, özel olarak kadınların siyaset ve sosyal hayata katılımının sağlanması, dış siyasette radikal reformlar ve gelişmelerin sağlanması, insan hakları,

din özgürlüğü ve yurt içinde özgür basın gelişmesi gibi daha önce ülkede benzeri görülmemiş islahatlar bu başarının en bariz örnekleridir. Emanullah Han sonrası bu reformların devamlılığı dikkate alındığında Emanullah Han'ın başarısız olduğu gibi bir izlenim doğsa da onun ülkeden ayrılmak zorunda kalışı ve kısa vadede hayalindeki Afganistan'ı görememesi onun temel attığı ve başladığı icraatın başarısız olduğu anlamına gelmemektedir. Emanullah Han bugüne kadar devam eden modernleşme sürecinin mimarı ve bu alanda yapılan yenilikler söz konusu olduğu zaman dikkate alınması gereken güçlü bir referans noktasıdır.

3.Emanullah Han Dönemi Modernleşmesinin Sonuçları ve Günümüze Yansımalarının Kısaca Değerlendirilmesi

1929 yılında Emanullah'ın ülkeyi terk etmesiyle birlikte Afganistan iktidarı, dokuz ay boyunca, Beççe-i Sakav lakaplı Habibullah Kalakani'nin eline geçmiştir. Sakav'ın izlediği politikalar dönemin Afganistan'ında din-siyaset ilişkisini anlama açısından önem arz etmektedir. Nitekim o kendi inançları doğrultusunda iktidarını güçlendirmek, mollaların ve kabile şeflerinin desteğini almak için Emanullah Dönemi'nde uygulamaya konulan reformların büyük bir bölümünü feshetmiştir. Okulları kapatan Sakav aynı zamanda anayasa ve diğer yasaları da yürüklükten kaldırmıştır. Zorunlu askerlik yasasını ve Şah döneminde konulan vergileri de kaldırmıştır. Dolayısıyla bu durum Abdurrahman Han Dönemi'nden itibaren uygulanan modernleşme çabalarına önemli ölçüde zarar vermiştir.

Sakav'dan sonra iktidara gelen Muhammed Nadir Han da büyük oranda dini kesimin ve kabile şeflerinin tepkisini çekmeden Şah Emanullah Dönemi'ndeki modernleşme reformlarını devam ettirmiştir. Daha çok uzlaşmacı, barışçıl ve özellikle mollalar ve yerel ileri gelenlere haklar vererek modernleşmeyi devam ettirmeye çalışmıştır. Nadir Şah, 1931'de yeni bir anayasayı yürüklüğe geçirmiş, yeni okullar açmış, sağlık hizmeti veren kurumları ve Afganistan'ın ilk üniversitesi olan Kabil Üniversitesini açmıştır. Kendisi istiklal savaşından beri Afgan ordusunun önde gelen bir generali olan Nadir Şah milli ordunun güçlendirilmesi için önemli adımlar atmıştır. Fakat Nadir Şah'ın dönemi çok uzun sürmemiş, ardından oğlu Muhammed Zahir Şah (1933-1973) tahta çıkmıştır. Gerek Nadir Şah Dönemi gerek kendisinden sonra gelen ve kırk sene gibi uzun bir dönem Afganistan tahtında kalan Muhammed Zahir Şah, Emanullah Han'dan farklı olarak tedrici modernleşme yöntemini kullanmıştır. Özellikle Zahir Şah Dönemi Emanullah Han'ın başlattığı sürecin ve Afganistan modernleşmesi açısından son

derece istikrarlı ve kayda değer ilerlemelerin şahit olduğu bir dönem olarak tezahür etmiştir. İstikrar içinde olup muhalefetlerden uzak bir şekilde reformlarını gerçekleştirebilen Muhammed Zahir Şah'ın en belirgin özelliği mollalar ve muhafazakâr kısım ile uyum içinde ilerlemesi olmuştur. Tarafsız bir politika izleyen Zahir Şah Dönemi reformları, demokrasi, siyasi liberalizm ve modernleşmeyi amaçlarken bir yandan da Emanullah Han Dönemi reformları kadar kapsayıcı olmayıp ülke geneline yayılmamıştır. 1940 ve 1950'li yıllarda sayısız reformlar gerçekleştirebilen Zahir Şah, 1964'te eğitimi teşvik eden, kızların eğitimine olanak sağlayan, yasama meclisi, basın özgürlüğünü ve kraliyet ailesinin imtiyazlarını kısıtlayan bir anayasa yürürlüğe koymuştur. Bunun neticesinde Afganistan'da demokratik hayat canlanmış ve birkaç siyasi parti kurulmuştur.

1973'te Muhammed Zahir Şah tedavi amacıyla İtalya'da bulunduğu sırada amcasının oğlu ve eski başbakanı olan Muhammed Davut Han tarafından yapılan askeri bir darbe ile iktidardan uzaklaştırılmıştır. Muhammed Davut Han (1973-1978) çağırdığı bir Loya Cirga'da cumhuriyeti ilan ederek Afganistan'ın ilk cumhurbaşkanı olarak görevine başlamıştır. Davut Han Dönemi'yle başlayan siyasi istikrarsızlık 1978'de Davut Han'ın öldürülmesi, komünistlerin iktidara gelmesi (1978-1993) ve sonunda Rus işgalini beraberinde getirmiştir. Rus işgali ve daha sonra iktidara gelen mücahitler (1993-1996) ve 1996'da Afganistan'ın büyük bir kısmında hâkim olan Taliban Dönemi (1996-2001), Afganistan modernleşmesi için bir gerileme dönemi olarak kabul edilmektedir. Zira bu dönem boyunca yaşanan istikrarsızlık, iç çekişmeler ve sıcak savaş nedeniyle siyasi, ekonomik, toplumsal ve kültürel alanda meydana gelen gelişmeler bir asır boyunca gerçekleştirilen reformları rafa kaldırmış ve oluşan birikim yok olmuştur.

Kısacası, 1973'te Davut Han tarafından yapılan darbe ve sonrasında SSCB yanlısı komünistler tarafından, Davut Han ve ailesinin feci bir şekilde katledilmesi, Afganistan'da 1747'de Ahmed Şah Dürrani ile başlayan sürecin kırılmasına sebep olmuştur. Bu olay, Afganistan'ın son üç yüz senelik siyasi birikimini, kültürel ve demografik yapısını ve uzun yıllardan beri yerleşmiş devam eden sistemini ortadan kaldırmıştır. Özellikle on sene devam eden Rus işgali (1979-1989) ve sonrasında yaşanan iç çatışmalar 20. yüzyılın başlarından beri yetişmiş olan Afgan beşerî güç ve entelektüel zihni birikimini göç etmeye zorlamıştır. Nitekim tüm bu olaylardan sonra

yetişmiş insan gúcünden yoksun kalan Afganistan senelerdir kendini toparlayabilmiş değildir.

2001 yılında ABD’de ikiz kulelerin vurulmasıyla BM başta olmak üzere, NATO ve birçok uluslararası kuruluşun da desteğiyle, Afganistan’a müdahale eden ABD, Taliban yönetimine son vermiş ve yerine 20 yıl sürecek olan Hamid Karzai (2001-2014) ve Muhammed Eşref Gani (2014-2021) yönetime gelmiştir. Siyasi bir aileden olmayıp Afganistan’ın aydın, entelektüel kısmını temsil eden Eşref Gani son gününe dek “Emanullah Han’ın tamamlanmayan faslını tamamlayacağız.” sloganıyla görevine devam etmiştir. Emanullah Han’dan yaklaşık bir asır sonra Cumhurbaşkanı Eşref Gani’nin bu ifadeleri gerek durumu açıklamak gerek bu çalışmanın mahiyeti açısından son derece önemlidir. Fakat Gani de tıpkı Emanullah Han gibi, Taliban’ın Kabil’e gelişiyle ülkeden ayrılmak zorunda kalmış ve farklı alanlarda başladığı birçok ıslahatı yarım kalmıştır.

Şekil 6.1: Kabil’de Belediyenin İlan Panosuna Asılan Bu Resimde Emanuulah Han, Dönemin Cumhurbaşkanı Eşref Gani’nin Resimleri ve “Tamamlanmamış Faslı Tamamlayacağız.” İfadesi Yer almaktadır (Afganistan istiklalinin 99. yıldönümü münasebetiyle asılan bu fotoğraf, 2018 yılında Kabil’de tarafımca çekilmiştir)

Son yirmi sene içerisinde bir taraftan Afganistan’a yapılan yardımlar, eğitim, sağlık, okullaşma, onarım, siyasi, ekonomik ve toplumsal alanda daha önce görülmemiş gelişmelerin ortaya çıkmasını sağlamışsa da ülkede yaşanan çatışmalar büyük yıkımlara sebebiyet vermiştir. 2021 Ağustos ayında ABD ve dünya terör örgütleri listesinde bulunan Taliban örgütü anlaşmaya varmıştır. Böylece, 20 sene sonra Afganistan bir kez daha Taliban’ın eline geçmiştir. Eskiye göre değişeceğini söyleyen Taliban iktidara gelir gelmez tıpkı yüz sene önce, Emanullah Han’dan sonra iktidara gelen Beçç-i Sakkav’da olduğu gibi birçok alanda sınırlamalar getirmeye başlamıştır. Yaklaşık bir buçuk yıldır Afganistan’da hâkim olan fakat dünyanın hiçbir devleti tarafından tanınmayan Taliban, Afganistan’da kadınları hayatın her alanında dışlamış, kız okullarını kapatmış, peçesiz kadınların dışarı çıkmasını yasaklamış, velisi ve mahremi olmayan kadınların sefere çıkmasını da yasaklamıştır. Ayrıca gençleri sarık takmaya ve sakal bırakmaya zorlayan Taliban, üniversite ve okullar gibi modern eğitim kurumlarını farklı metotlar kullanarak sınırlı hale getirmiştir.

Sonuç olarak bir buçuk asırdır devam eden Afganistan modernleşmesi bugün itibarıyla siyasi ve toplumsal olarak daha büyük sorunlarla yüzleşmektedir. Çalışma boyunca dikkat çekilmeye çalışılan (özellikle modern dönem boyunca yapılan) husus, dış müdahaleler ve iç faktörler nedeniyle ülkede güçlü merkezi yapının olmaması, istikrarsızlık ve güvensizlik durumunun muasırlaşmaya engel teşkil etmesidir. Bundan sonra ne olacağı ise kuşkusuz ayrı bir çalışmanın konusu olacaktır.

KAYNAKÇA

- Ahmad, Faiz, *De Afganistan Oruj*, Kabil: İnsan Yayınları, 2017.
- Akkaya, Ali, “Roma İmparatorluğu’nun Yıkılışının Ardından Batı Avrupa’da Feodalitenin Kuruluşu Ve Feodal Yönetimden Mutlak Monarşiye Geçişin Fikri Ve Ekonomik Temelleri”, *Journal of Gaziantep University Faculty of Economics and Administrative Sciences*, C.1, S.1. (2019), 108-129.
- Aksoy, Numan Durak, “Tarihsel Bakımdan Halifelik”, *Hikmet Yurdu Dergisi*, C.2, S.3 (2009), 215-226.
- Akyol, Taha, *Ama Hangi Atatürk*, İstanbul: Doğan Yay., 2008.
- Ali, Mohammad, *Progressive Afghanistan*, Lahore: Punjab: Educational Electric Press, 1933.
- Altun Fahrettin, *Modernleşme Kuramı Eleştirel Bir Giriş*, İstanbul: İnsan Yayınları, 2017.
- Amir, A.N. ve A. O. Shuriye ve A.F. Ismail, “Muhammed Abduh’un Moderniteye Katkısı”, Çev. Osman Şahin, *Birey ve Toplum*, C. 3, S. 6 (2003), 223-241.
- Arsalan, Mustafa, “Abdurrahman Han Reformlarından 2015’e Afgan Modernleşmesi”, *Mehmet Akif Ersoy üniversitesi, SBE Dergisi*, C.7, S.13 (2015).
- Aryan Mawj Şerifi, “Kesmat-i Awal, Sayr-i Takamul İslam Siyasi Dar Afganistan”, <https://8am.af/part-one-the-evolution-of-political-islam-in-afghanistan/> (10.7.2021).
- , “Kesmat-i Awal, Sayr-i Takamul İslam Siyasi Dar Afganistan”, <https://8am.af/part-one-the-evolution-of-political-islam-in-afghanistan/> (28.11.2021).
- Aslan, Seyfettin ve Mehmet Alkış, “Osmanlı’dan Cumhuriyete Geçişte Türkiye’nin Modernleşme Süreci: Laikleşme ve Ulusal Kimlik İnşası”, *Akademik Yaklaşımlar Dergisi*, C.6, S.1 (2015), 18-33.
- Atai, Muhammed İbrahim, *De Afganistan Pa Muasır Tarih Yava Landa Katana*, Peşaver: Mayvand Yayınevi, 2011.

Avcı, Casim, “Hilafet”, *DİA*, C. 17, 539-546.

Aygen, Murat, “Din Devlet ve Siyaset İlişkisi Üzerine”, *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, C. 6, S. 13 (2019), 516-536.

Bahauddin Majroh, “De Afganistan de Tarih Muhim Hususiyat”, <http://majrooh.org>, (07.03.2021).

Barfield, Thomas, *Afghanistan: A Cultural and Political History*, Princeton University Press, 2010.

Bayur, Yusuf Hikmet, “Nadir Şah Avşar’ın Ölümünden Sonra Osmanlı Devleti’ni İran’ı İstilaya Kışkırtmak İçin Yapılan İki Deneme”, *Belleten*, C.12, S.46 (1948), 403-469.

BBC.http://www.bbc.co.uk/turkish/indepth/story/2004/01/040114_afgan_loyaCirga.shtml, [2.4.2020]

BBC Farsça, <https://www.bbc.com/persian/afghanistan-49388262> (08,11,2021).

Begum, Imrana, “Afghanistan: A Tribal Confederation To Modern State Social Responses To Modernity”, *J.P.H.S.*, C.67, S.3 (2020), 39-55.

Berkes, Niyazi, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, İstanbul: Yapı Kredi, 2004.

Berman, Marshall, *Katı olan Her Şey Buharlaşıyor*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1994

Bezhan, Faridullah, “Pan-Islamism in Afghanistan in the Early Twentieth Century: From Political Discourse to Government Policy, 1906–22”, *Islam and Christian–Muslim Relations*, C.25, S.2 (2014), 193-210.

Birişik, Abdulhamit, “Ubeydullah es-Sindi”, *DİA*, C.42, 27-29.

Bozkurt, Nahid, “Mihne’nin Tarihsel Arka Planı ve Analizi”, *Mihne Süreci ve İslami İlimlere Etkisi*, Der. M. Mahfuz Söylemez, Ankara: Ankara Okullu, 2012, 39-55.

Burget, Fazıl Ahmed “Durand Hattı”: Afganistan-Pakistan Arasında Yaşanan Kavga'nın Diğer Adı”, *Ortadoğu Analiz*, C. 5, S.56 (2013), 60-67.

- Burhani, Gul Ahmad, “Osmanlı ile Afganistan Meşrutiyet Anayasalarının Karşılaştırılması”, *Vakanüvis Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, S.5 (2020), 1-19.
- Buzpınar, Ş. Tufan, “Osmanlı Hilafeti Meselesi: Bir Literatür Değerlendirmesi”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C. 2, S. 1 (2004), 113-131.
- Ceylan, Ayhan “İslam-Osmanlı Coğrafyasında Modern İlk Anayasa: Kanunu'd-Devle (1861 Tunus Anayasası)”, 38. *Icanas Uluslararası Asya ve Afrika Çalışmaları Kongresi*, Ankara, 2011, 67-392.
- Childs, Peter, *Modernism*, Routledge, 2002.
- Chua, Andrew, “The Promise and Failure of King Emanullah Han’s Modernisation Program in Afghanistan”, *The ANU Undergraduate Research Journal*, 2014, 35-49.
- Cihan, Sadık, “Şuubiye Hareketi ve Uydurma Hadislerle Münasebeti”, *AÜ İlahiyat Fak. Dergisi*, S.6 (1986), 53-62.
- Crook Stephen, *Modernist Radicalism and Its Aftermath*, Londra: Routledge, 1991.
- Cronin, Stephanie, “Reform from Above, Resistance from Below: The New Order and its Opponents in Iran, 1927–29”, *The State And The Subaltern Modernization, Society And The State in Turkey And Iran*, Der. Touraj Atabaki, New York: I.B.Tauris & Co. Ltd, 2007, 71-95.
- Çaha, Ömer, *Bitmeyen Beraberlik Modern Dünyada Din ve Devlet*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2008.
- Dallmayr, Fred “Global Modernleşme”, *Modernleşme İslam Dünyası ve Türkiye*, Der. Sabri Orman, İstanbul: Ensar neşriyat 2001.
- Davie, Grace, *The Sociology of Religion*, Londra: Sage Publications, 2007.
- Degorge, Barbara, “The Modernization of Education: A case Study of Tunisia and Morocco”, *The European Legacy*, C. 7, S.5 (2002), 579-596.

- Demir, Konur Alp, “Osmanlı Devleti’nde Uygulanan Adem-i Merkeziyetçi Bir Yönetim Modeli: Millet Sistemi”, *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C.9, S.17(2019), 414-427.
- Deriz, Eminullah, *Afganistan der karn-ı bistom*, Peşaver: Danış Yay., 2001.
- Dinç, Cengiz, “Modernity and the West: Evolution of Their Relationship”, *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*: C.13,S. 1 (2007), 82-107.
- Duman, Selçuk, “Tek Parti Dönemi Türkiye-İran İlişkileri,” *Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, C.2, S. 3 (2016), 1-30.
- Dupree, Louis, *Afghanistan*, Princeton University, 1980.
- Durgun, Şenol, “Modern Devlet Olmanın Zorunlu Koşulu Ulus-Devlet Midir?”, *G.Ü. İ.İ.B.F. Dergisi*, S.3 (2000),109-124.
- , *Ulus İnşası ve Milliyetçilik*, Ankara: A Kitap, 2014.
- Düzdağ, M. Ertuğrul ve Said Halim Paşa, *Buhranlarımız ve Son Eserleri*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2015.
- Emanullah Han, “İstiklal, Naw Garayi ve Tabiez”, <https://8am.af/amanullah-khan-independence-modernism-and-discrimination/> (26.11.2021).
- Er, Kemal, “Üretim İlişkileri Temelinde Modernizm ve Postmodernizmin Azgelişmiş Ülkeler Üzerine Etkileri”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*: C.16, S.13 (2014). 413-453.
- Erçin, Abdülkadir, “Batı Basını Ve Osmanlı Devlet Yönetiminin Afgan Emiri Abdurrahman Han’a Bakışı (1880-1901)” *Bartın Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C. 4, S. 1 (2019), 33-50.
- Ergün, Mustafa, “Mehmet Ali Paşa Zamanında Mısır’da Eğitimin Batılılaşması”, *KEFAD*, C.16, S.3 (2015), 277-294.
- Erman, Kubilayhan, “Ahmed Şah Dürrani Öncesinde Afganistan Tarihinde Türkler ve Diğer Kavimler”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C.53,S 2 (2013) 479-495.
- Erol, Pelin Önder, “Modernite Projesinin Kökenleri, Dinamikleri ve Sonu”, *Sosyoloji Dergisi*, S.30 (2016), 49-66.

- Faghfoory, Mohammad H., “The Impact of Modernization on the Ulama in Iran, 1925-1941”, *Iranian Studies*, C. 26, S.3-4 (1993), 277-312.
- Farhad, Qudratullah Hadad, *De Afganistan Milli Tarih*, Kabil: Sayfi Yay. 1383.
- Farhang, M. Sıddik, , *Afganistan der Panc Karn-ı Ahir*, Peşaver: Mayvand Yayınevleri, 2010.
- Fatih Doğan, “18. yüzyılda İngiltere’de aydın olmak isteyen siyer okumak zorundaydı (02.02.2018), <https://sehirisifkulubu.com/2018/02/02/18-yuzyilda-ingilterede-aydin-olmak-isteyen-siyer-okumak-zorundaydi/> [17.04.2020].
- Firdavs, “Emanullah Şah-i Peşrav”, <https://8am.af/amanullah-the-king-of-progress/>, (25.11.2021).
- Fowden, Garth, *Muhammed’den Önce ve Sonra Birinci Bin Yıla Yeni Bir Bakış*, Ankara: Phoenix Yay., 2019.
- Fromm, Erich, *Çağdaş Toplumların Geleceği*, Çev. Aydın Arıtan, Kaan H. Ökten, İstanbul: Arıtan Yayınevi, 2004.
- Gencer, Bedri, *İslam’da Modernleşme (1839-1939)*, İstanbul: Doğu Batı Yayınları, 2014.
- Goldschmidt, Arthur Jr, *Modern Egypt The Formation of a Nation*, Oxford: Westview Press, 2004.
- Görgün, Tahsin, “Bir Problem olarak Modernite”, *II. Kutlu Doğum İlmî Toplantısı : İslâm ve Modernleşme*, İstanbul: İSAM, 2005.
- Gregorian, Vartan “Mahmud Tarzi And Saraj-ol-Akhbar: ideology Of Nationalisim And Modernization in Afghanistan”, *Middle East Journal*, C. 21, S.3 (1967), 345-368.
- Guenon, Rene “Maddi Bir Medeniyet”, *Geleneğe İhanet: Modernitenin Manevi Krizine Dair Makaleler*, Der. Harry Oldmeadow, İstanbul: İnsan yayınları, 2013.
- Guenon, Rene, *Moderne Dünyanın Bunalımı*, İstanbul: İnsan Yayınları, 2019.
- Habbib, Abdulhay, *Afganistan’da Meşrutiyet Hareketi*, Almanya: Daniş Yay., 2004.

-----., *Junbeş-i Meşrutiyet Der Afghanistan*, İran-Kum, 1372.

-----., *De Afghanistan Land Tarikh*, Kandahar: Sadaqat Yay, 2016.

Hadad, Kudretullah, *De Afgan Milli Tarih*, Safi Yay., Kabil: 1383

Halik, Abdul ve Habibullah Rafi, *De İstiklal Salorama Jabha*, Peşaver: Daniş, 2005.

Hamşioğlu, O. ve S. K. Kundakçı, “Afganistan’da Milli Uyanış Dönemi Ve Tarafsızlık Politikası (1901-1919): Emir Habibullah Han Devri”, *ÇKÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C.10, S.1 (2019) 34-56.

Han, Emir Abdurrahman, *Tac-ül Tevarih*, Kabil: Mayvand Yay, 2015.

Haroon, Sana, *Competing Views of Pashtun Tribalism, Islam, and Society in the Indo-Afghan Borderlands, Nile Green, Afghanistan Islam, From Conversion to the Taliban*, California: University of California Press, 2007.

Hashmat, Ejraddin, *Az Junbişi Maşruta Ta Davleti Maşruta Dar Afganistan*, Kabil: Mayvand Yay., 2011.

Hastenrath, Salome Zajadacz- Babür'ün Kabil'deki Kayıp 'Üstü Açık Türbesi'. İle İlgili Bir Not, Çev; Seyfullah P Alalı, *D. E. Ü.İlahiyat Fakültesi Dergisi* S. 24 (2006), 207-223..

Huntington, Samuel, *The Clash of Civilizations and The Remaking of World Order*, New York: Simon and Schuster, 1996.

Ibn Hoca, Muhammed b. Hoca, *Safahat min Tarihi Tunus*, Beyrut: Daru'l-Ğarbi'l-İslami, 1986.

İbrahim, Jehani, Abdulbari ve Azam Sistani, İhsanullah, Gazi Emanullah Han, *De Afganistan De Azadi*, Almanya: Afganistan Kültürü Geliştirme Topluluğu, 2005.

Ibrahim, Vivian, *The copts of Egypt, Challenges fo Modernisation and Identity*, Londra: Tauris Academic Studies: 2011.

Inglehart, Ronald ve Christian Welzel, *Modernization, Cultural Change, and Democracy The Human Development Sequence*, Cambridge University Press: 2005.

- İhlas, Abdul Halik, *De İstiklal Salorama Cabha*, Peşaver: Daniş Yay., 2005.
- İlber Ortaylı ile Tarih Dersleri,
(<https://www.youtube.com/watch?v=RnxYQSGf9Q0>), (10.09.2022)
- İnalçık, Halil, *Osmanlı Tarihinde İslamiyet ve Devlet*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016.
- İslamoğlu, Hürçihan, *Dünya Tarihi ve Siyaset*, (İletişim yay, İstanbul:2022).
İsmail Kara, “Her Müslüman İslamcı değildir”, <https://t24.com.tr/haber/prof-kara-her-musluman-islamci-degildir,210796> (13.08.2012). 28.03.2020].
- İpek, İbrahim, “Din-Siyaset İlişkisi: Dünü, Bugünü, Geleceği”, *Toplum ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, C. 12, S. 3 (2018), 33-51.
- İzzettin Çopur, “Tarihte Türk-Afgan İlişkileri”,
http://izzettincopur.com/index.php?option=com_content&view=article&id=82:tarhte-tuerk-afgan-ikler&catid=44:tarh-olaylar&Itemid=49 [20,04,20220]
- Kakar, M. Hassan, *A Political and Diplomatic History of Afghanistan (1863-1901)*, Boston: Brill Leiden, 2006.
- Kara, İsmail “Türkiye’de Din ve Modernleşme (Modernleşme Teşebbüslerinin Dinleşmesi) Metodolojik Temel Problemler”, *Milletlerarası Tartışmalı İlimi Toplantı*, Ensar Neşriyat 2000, 183-205.
- *İslamcıların Siyasi Görüşleri: Hilafet ve Meşrutiyet*, İstanbul: Dergâh Yay., 2014.
- *Cumhuriyet Türkiye’inde Bir Mesele Olarak İslam*, İstanbul: Dergâh Yay., 2016.
- *Din İle Modernleşme Arasında: Çağdaş Türk Düşüncesinin Meseleleri*, İstanbul: Dergâh Yay., 2014.
- *Müslüman Kalarak Avrupalı Olmak: Çağda Türk Düşüncesinde Din Siyaset Tarih Medeniyet*, İstanbul: Dergâh Yay, 2017.
- Koca, Mehmet, “XX. Yüzyılın Başında Şah Rıza Pehlevi’nin Reformları Ekseninde İran’ın Modernleşme Çabası”, *Asia Minor Studies*, C.8, S.1 (2020), 355-371.
- Koşaş, Münir *Üniversite Öğrencilerinde Dine Bakış*, TDVY, Ankara: 1993.

- Kuloğlu, Armağan, Sercan Doğan, Afganistan ve Pakistan’da Yaşanan Gelişmeler ve Uluslararası Güvenliğe Etkileri, *Ortadoğu Stratejik Araştırmalar Merkezi*, 2011.
- Kundakçı, Sibel Kavaklı ve Oğuz Hamşioğlu, “Demir Emir Abdurrahman Dönemi ve Modern Afgan Devleti’nin Doğuşu (1880-1901)”, *Sosyal Bilimler Dergisi*, C.2, S.3 (2018), 119-143.
- Kunt, Metin "Siyasal Tarih (1600-178)",*Türkiye Tarihi 3 - Osmanlı Devleti 1600-1908*, Der. Sina Akşin, (İstanbul: Cem yayınları 1997).
- Ling, Dwight L., “The French Invasion of Tunusia, 1881”, *The Historian*, C.22, S. 4 (1964), 396-412.
- Manzoor, Parvez, “Modernizmsiz Modernleşme: Güney Asya’da Müslüman Siyasi Görüşünün Başarısızlığı”, *Modernleşme İslam Dünyası ve Türkiye*, Der. Sabri Orman, İstanbul: Ensar neşriyat 2001.
- Mardin, Şerif, *Türk Modernleşmesi*, İstanbul: İletişim Yay, 2014.
- , *Türkiye’de Toplum ve Siyaset*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2006.
- Martinelli, Alberto, *Global Modernization, Rethinking the Project of Modernity*, SAGE Publications, Londra 2005.
- Misdaq, Nabi, *Afganistan siyasi kamzori aw Bahrany Mudahale*, Çev. Nisar Ahmad Samad, Kandahar: Alama Rashad Yayınları, 2011.
- Maydan, “İslamic Thought, Türkiye’de İslam ve İslamcılık: İsmail Kara ile Mülakat”
<https://themaydan.com/2017/10/turkiyede-islam-ve-islamcilik-ismail-kara-ile-mulakat/> [30.03.2020)
- Mehmet Sara, İslam Ansiklopedisi, Ahmed Şah Dürrânî, أحمد شاه دراني (ö. 1187/1773)
<https://cdn.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/2/C02000683.pdf>, 134,
- Moghadam, Valentine M., *Modernizing Women: Gender and Social Change in the Middle East*, Lynne Rienner Publishers, 2003.
- Muhammed İbrahim Attai, *De Afganistan Pa Muasır Tarih Yava Landa Katana*, (*Afganistan Çağdaş Tarihine Bir bakış*), (Peşaver: Mayvand Yayınevi, 2011)

- Mujedidi, Abdul Hak ve Fazlullah Mujedidi, *Hakikat-i Tarihi Afganistan az Amir bir Ta Rahber Kabir*, Kabil: Mayvand Yay, 1394.
- Mumcu, Uğur, *Kürt İslam Ayaklanması 1919-1925*, Ankara: Tekin Yayınevi, 1993.
- Nawid, Senzil “The Khost Rebellion, The Reaction of Afgan Clerical and Tribal Forces to Social Change”, *Review of the Department of Asian Studies and the Department of Studies and Research on Africa and Arab Countries*, C. 56, S. 3 (1996), 314-200.
- Nayimzai, Muhammed Nesim, *Afganistan Da Tarih Pa Palwasho Ke*, Kabil: 1394.
- Noorulhak, Ahmad Jawid, *İlk Fetihlerden Gaznelilerin Son Dönemine Kadar Afganistan'ın İslamlaşma Süreci*, , Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, 2005.
- Nor Ahmad Khalidi, *De Muasır Afganistan de Tarih Payal*, Mandigak İdara, 2020, mundigak.com/2020/02/24/د-معاصر-افغانستان-د-تاریخ-پیل [23.02.2021]
- Nosokhan. "Cavid Name" <http://www.nosokhan.com/library/Book/09> (18.02.2012).
- Okyay, Sümeyye, *Nurettin Topçu Düşüncesinde Batı ve Modernizm*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi, 2019..
- Oldmeadow, Harry, *Geleneğe İhanet: Modernitenin Manevi Krizine Dair Makaleler*, Çev. Tahir Uluç İstanbul: İnsan Yay, 2013..
- Olesen, Asta, *Islam And Politics In Afghanistan*, Londra: Routledge, Londra: 1995.
- Özcan, Nazmi, “İttihâd-ı İslam”, *DİA*, C. 23, 470-474.
- Özek, Ali, Sabri Orman (ed.) *Modernleşme İslam Dünyası ve Türkiye* (İstanbul: Ensar neşriyat 2001), 36.
- Özel, Ahmet “Darûlislam”, *DİA*, C. 8, 541-543.
- . “Darûlharb”, *DİA*, C. 8, 536-537.
- Özkoç, Özge, *İmparatorluk iktidarının Osmanlı Mısırı: Mehmet Ali Paşa Dönemi Hıdivliği*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013.

- Papolzai, Azizuddin Wakili, *Safarhai Gazi Emanuullah Şah*, Kabil: Mayvand Yay., 2012.
- Paykar, Pamir, *Aqabkof Hatıraları*, Çev., Hüseyin Abo Trabyan, Tahran: -----, *Zohor ve Sokut-i Emanullah Han*, Kabil: Maywand Yayınları, 2012.
- Perkins, Kenneth, *A History of Modern Tunisia*, Cambridge: 2014.
- Peygam, Jan Muhammed, *De Şaleme Peray pa lomrayo drayo lasizo ke, Afganistan De Siyasi aw Farhangi Bahir Sarana*, Celalabad: Mayvand Yay., 1390.
- Poullada, Leon B.; *Reform and Rebellion in Afganistan, 1919-1929; King Emanullah's Failure to Modernize A Tribal Society*, N.Y.: Cornell University Press, 1973.
- Rahimi, Mohammad Rahim, *Türkiye Ve Afganistan'da Modernleşme Tecrübeleri*, , Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli Üniversitesi, 2015.
- Rinehart, Robert, "Historical Setting," *A Country Study Tunisia*, Der. Harold D. Nelson, The American University: 1988, ss.1-77.
- Roy, Olivier, *Afganistan'da Direniş ve İslam*, çev. Kadri Mustafa Orağlı, İstanbul: Yöneliş Yay. 1990.
- Ruttig, Thomas, *Afghanistan's Early Reformists Mahmud Tarzi's ideas and their influence on the Wesh Zalmian movement*, Afghanistan Analysts Network, 2011.
- Safia Haleem, Da Amir Abdurrahman Han Vasiyet, 19.01,2020. <https://www.safiahaleem.com/?p=6043&fbclid=IwAR3iH2Zi9-f5YDhsqUtduNjIS4vFwMBrnaFFN-qNiH0YSGJqMH39L4hib58> (22.03.2021).
- Salimi, Muhammad Awliya, *De Nary Favzi Tarih Ta Landa Katana*, Kabil: Lamer Yay., 2017.
- Sander, Oral, *Anka'nın yükselişi ve Düşüşü, Osmanlı Diplomasi Üzerine Bir Deneme*, Ankara: İmge Kitap Evi Yay., 2012.
- Schulze, Hagen, *Avrupa'da Ulus ve Devlet*, İstanbul: Literatür Yay.: 2005.

- Sheldon M. Stern, “The Atlantic Slave Trade--The Full Story”, *Academic Questions*, 2005, 16-34.
- Shir, Jawan, *Afghan Nationalism: State-Elites and Historiography, 1901-1929*, James Madison University, 2010.
- Shuon, Frithjop, “Hakikat Olamadan Eylem Olmaz”, *Geleneğe İhanet: Modernitenin Manevi Krizine Dair Makaleler*, Der. Harry Oldmeadow, İstanbul: İnsan yayımları, 2013, 30-31.
- Singh, Ganda, *Ahmad Shah Durrani: Father of Modern Afghanistan*, New York: Asia Publishing House, 1959.
- Singh, Sistani, Muhammed Azam, *Allama Mahmut Tarzi- Şah Emanullah HanHan ve Ruhaniyeti Mutanaffiz*, Peşaver: Damış Yay., 2004.
- Siracü'l-Ahbâr, Cilt-8, (06.06.1917).
- Siracü-l Ahbar, 2. Sayı, (Kabil:1290).
- Solmaz, Bünyamin, “Modernlik ve Modernleşme Kuramlarına Yöneltilen Eleştiriler”, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.30, S.32 (2011), 35-58.
- Subaş, Yakup, “Erich Fromm’un Modernite Eleştirisi”, *Sosyolojik Düşün*, C.4, S.2 (2019), 59-69.
- Sungur, Zeynep Tuba, *Articulation of Tribalism into Modernity: The Case of Pashtuns in Afganistan*, Yüksek Lisans Tezi, ODTÜ, 2013.
- Şallı, Ayşe, “Modernlik, Gelenek ve Din İlişkisi: Bir Modernleşme Kuramı Eleştirisi”, *Kırıkkale İslami İlimler Fakültesi Dergisi*, Yıl 2017, C. 2, S. 4 (2017), 55 – 82.
- Şeker, Fatih, *Modernleşme Devrinde İlmeye: Cevdet Paşa- İbnülemin Örneği*, İstanbul: Dergâh yayımları, 2015.
- Şentürk, Recep, *İslam Dünyasında Modernleşme ve Toplum Bilim: Türkiye ve Mısır Örneği*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2018.
- Şerif, Muhammed Hadi, *Tarihi Tunus, Min 'Usur Ma Kable'l-Tarih İla'l-İstiklal*, Tunus: Daru Seras li'n-Naşr, 1993.

- Şimşek, Erol, *Atatürk Dönemi Din-Siyaset İlişkisi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, KATÜ, 2014.
- Tahsin Görgün (Sözün Özü 96. bölüm) (27.11.2018).
https://www.youtube.com/watch?v=_NhqkwZNOtU [15.04.2020].
- Tanpınar, Ahmet Hamdi, *Huzur*, İstanbul: Dergâh yayınları, 2016.
- Tarzi, Amin, “Islam, Shari‘a, and State Building under ‘Abd al-Rahman Khan,” *Afghanistan Islam, From Conversion to the Taliban*, Der. Nile Green, California: University of California Press, 2007,129-133.
- Türk, Resul, “Türkiye’de Siyasal İslam’ın Örgütlenme Faaliyetleri”, *Akademik Hassasiyetler Dergisi*, C., 2. S.3. (2015), 99-131.
- Ulutaş Adnan, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Hilafet ve Saltanat Müesseselerinin Hukuki Mahiyeti*, , Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul, 2007.
- Vaziri, Devlet, *De Afganistan De Waslawal Fawz Tarih*, Kabil: Sahar Yay., 2018.
- Watt, Montgomery, *İslam Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, (1. cilt), İstanbul: Kitapevi Yay, 1989.
- Weber, Max, *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*, İstanbul: Roman Yayınları, 2013.
- Wyatt Christopher M. ve Mohammed J. Gulzari, “Afghanistan: The Failure To Integrate Din, Daulat, Watan And Millat And The Fall Of King Amanullah”, *Asian Affairs*, C. 52, S.1 (2021),79-109.
- Yalınkılıç, Fatime, *Modernizm Ve Muhafazakârlık Düşünce Akımlarının Sosyolojik Analizi*, , Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007.
- Yaşar, Gamze Aslan, “Ortaçağdan Günümüze “Modernite”: Doğuşu ve Doğası”, *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 7, S.10 (2011), 10-26.

Yazıcı, Orhan, “Ahmed Şah Dürranî Döneminde Afgan Şahlığı'nın Hindistan Siyaseti”, *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S.33 (2019), 632 - 656.

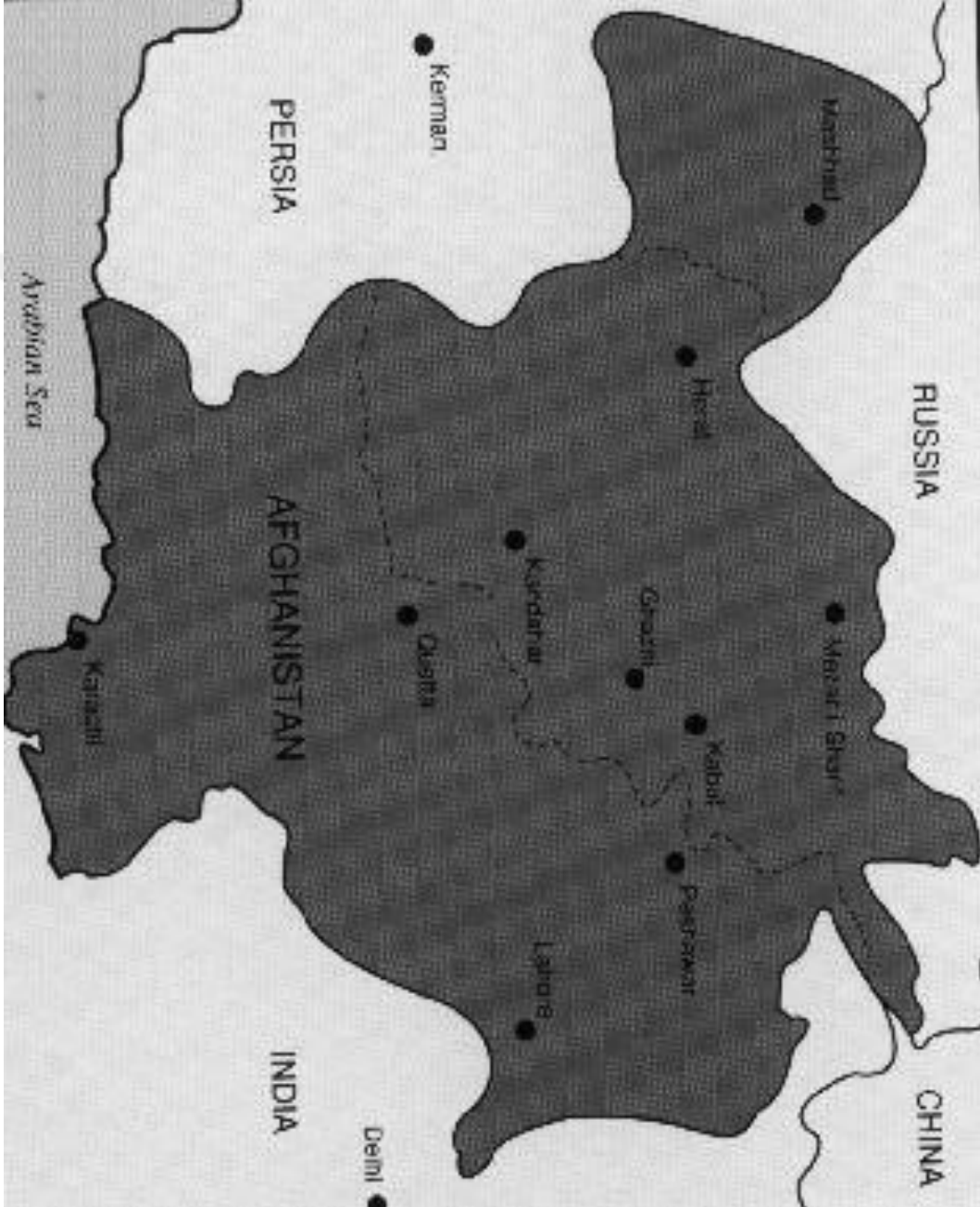
Yıldız, Hakkı Dursun, “Ebû Müslim Abdurrahmân B. Müslim El-Horâsânî (Ö. 137/755)”, *D.İ.A.*, C. 10, 197-199.

Zarmalwal, Gulam Muhammed, *Afganistan Tar Wroستی Afgana*, Peşaver: Daniş Yay. 1383.

EKLER

1: Afganistan kurucusu Ahmed Şah Durrani döneminde Afganistan devlet sınırlarını gösteren harita.

2: Afganistan'nın modernleşme hareketinin başlarında, Panislamcı ve anti sömürgeci görüşleriyle öne çıkan Seyit Cemalüddin Afgani, özellikle Emir Şer Ali Han döneminde meydana gelen birtakım yeniliklerin temelini atmıştır.

3: “Demir Emir” lakabıyla ün kazanan Emir Abdurrahman Han (188-1901)

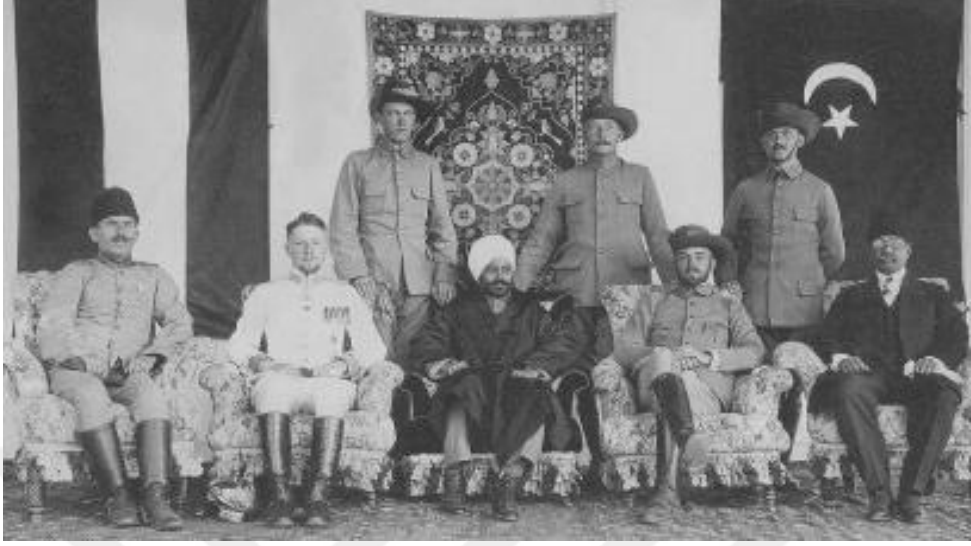
4: Habibullah Han (1872-1919)

5: Mahmut Tarzi (1865-1933)

6: Birinci Dünya Savaşı sırasında Kabil'e giden Osmanlı ve Alman heyetinin Emir Habibullah Han ile görüşmesi.

7: 1928 Yılında Londra Ziyareti Sırasında Şah Emanullah ve Eşi Süreyya:

8: Emanullah Han, Ankara ziyareti sırasında Mustafa Kemal Paşa ile sohbet halinde:

9: Emanullah Han tarafından yaptırılıp daha sonra Afganistan modernleşmenin simgesi haline gelen Dar-ul Aman sarayı:

کاخ باشکوه دارالامان در کابل

Amanullah tarafından yaptırılan Dar-ul Amân Sarayı

ÖZGEÇMİŞ

Muhammed RAHİMİ

Öğr. Gördüğü Kurumlar	: Başlama Yılı	Bitirme Yılı	Kurum Adı
Lisans	2009	2013	İstanbul Üniversitesi, SBF-Uluslararası İlişkiler
Yüksek Lisans	2013	2015	Kocaeli Üniversitesi, SBE-Uluslararası İlişkiler
Doktora	2015	2022	İZÜ, SBE-Uluslararası İlişkiler

Bildiği Diller : Peştuca, Farsça, İngilizce, Türkçe

Çalıştığı Kurumlar	: Başlama ve	Ayrılma Tarihi	Kurum Adı
1.	2015	2018	Uluslararası Öğrenci Dernekler Federasyonu (UDEF)
2.	2018	2022	İstanbul Gelişim Üniversitesi (İGÜ)

Katıldığı Sempozyum ve Diğer Eğitimler:

1. VII. Uluslararası Öğrenci Sempozyumu, 1-3 Ekim 2021 Samsun, UDEF
2. I. Uluslararası Asya-Pasifik Sempozyumu, 23-24 Ekim 2019 İstanbul, İGU
3. II. Uluslararası Öğrenci Sempozyumu, 2016 İstanbul, UDEF
4. NATO Sonrası Afganistan Sempzyoyumu, 2015 İstanbul, GASAM
5. İstanbul Düşünce Mektebi Sekreterliği, 2014-2018, 2022-halen. İstanbul